

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (211) май – июнь 2020 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2020

АТА ЖУРТНУ, СЮЙМЕКЛИКНИ ДА ЖЫРЧЫСЫ

Гуртуланы Берт 1910 жылда Акъ Сууда туугъанды. Хар бир ишчи юйюрге сабийча ёсгенди : гитчеликден ата-анагъа болуша, мал къыстай, бузоу кюте, башха таулу жашчыкъла этген жумушлагъа жарай. Эфендини къолунда арап элифлени таныгъанды. Ол тёрели дунияны ачы къадар бла бирге жангы жашау келгени бузгъанды.

Тогъуз жылында атадан, анадан да ёксюз къалгъан жашчыкъны къырал ёксюзле тургъан юйге алгъанды. Ол юй шахарны бюгюнню Алекандровка районунда болгъанды. Былайда айтып кетерге керек болур, табылгъан эдиле анга «къарарыкъла», аны малчы-жалчы этип турлукъла да. Алай а ёксюзлени юсюнде жангы властьны оноун таматала тюз ангылагъандыла – анда ол орус устазланы къолларында тынгылы билим аллыгъын, жашауун да башха тюрлю къуарарыгъын билгендиле.

«Тамбла окъуна артха, «Мыжыкъ (Мужичий) хуторгъа» къайт. Окъугъан ийне бла кёр къазгъан кибикди, къыйынды. Алай, билип къой, къыйналмай, иш битмейди. Къыйнал, тёз. Сени дуниягъа жарыкъ бетли чыгъарлыкъ окъууду. Окъуудан къачсанг а, халкъ айып да, бедиш да этерикди. Ай хомух, аны эсингде тут!» – деген эди анасыны къарындашы, жашчыкъ андан къачып келгенде.

Берт андан арысында Ленин атлы окъуу шахарчыкъда окъугъанды. Ол 1924 жылда ачылгъанын эсге алсакъ, баям, аны биринчи окъуучуларындан болгъанды, анда ол педагогика техникумну айырмалы бошагъанды.

Урунуу жолун а Берт 1931 жылда туугъан элини школунда устаз болуп башлагъанды. Ол заманда жахилликни кетерирге чакъырыула чыгъып, жаш устазгъа ол жаны бла кёп ишлерге тюшгенди. Ол Акъ-Сууда ликбез ачып, анда жашагъанлагъа къара танытханды, аланы окъургъа, жазаргъа юйретгенди.

Тамам ол заманда 1931 жылда кеси алфавитибиз бла «Жангы жашау жолунда» деген аты бла биринчи таулу китап чыкъгъанды. Аны, малкъар тилде назмула такъгъанланы излеп, табып, алай бла жарашдыргъанды Гуртуланы Берт.

Жарыкъландырыу иш тап жолгъа тюзелгенден сора, хунерли, ишни къурай билген жаш устазны артха Ленин атлы окъуу шахарчыкъгъа Совпартшколда ишлерге чакъыргъандыла. Ол анда малкъар тилден бла географиядан дерс бергенди.

1934 жылда уа Гурту улуну «Къызыл ауазла» деген энчи назму китабы чыкыгъанды. Аны ол китабына уллу магъана берилгенди – поэтге республикалы саугъаны тийишли кёргендиле. Ол жыл Берт Москвада совет жазыучуланы 1-чи съездини ишине делегат болуп къатышханды. Анда Максим Горькийни къолундан жазыучуланы Союзларыны члени болгъанына шагъатлыкъ къагъытын да алгъанды. Артха къайтханда уа, аны Къабарты-Малкъарны жазыучула Союзуну председателини экинчисине айыргъандыла. Бир кесекден аны таматасы да этгендиле.

1934 жылда латин харфла бла «Жангы кюч» деген суратлау-литература альманах ачылгъанды. Ол «Каббалкнациздатда» басмалана эди. Аны хакъсыз редколлегиясы ючеулен болгъандыла: Гуртуланы Берт, Хочуланы Салих, Уллубашланы Ахмадия. Авторлары уа – ондан атлап.

1936–1938 жыллада Берт китап басманы баш редактору, Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны Союзуну правленини председатели болуп ишлегенди. Ол кезиуде ана тилге да уллу эс бёлгенди. Ол малкъар тилни жангы алфавитини проектин, программала, хрестоматияла жарашдыргъанды, ана тилни грамматикасындан бла литературасындан окъуу китапла жазгъанды, газетни ишине къатышханды.

Алай бла СССР-ни Илмула Академиясыны Ленинград шахарда тил институтуну аспирантурасына жибериллик жаш адамланы санына да киргенди. Анда Берт бир кесек окъугъанды, алай Финляндия бла Совет Союзну арасында уруш башланнганы бла байламлы бошагъан а этмегенди.

Поэтни «Ликпунктлагъа жюрюгюз, илму билим билигиз!» деген биринчи назмусу 1928 жыл бла белгиленеди. Бир сейири, ол назму къурауну жорукъларына толу келишген чыгъарманы онсегизжыллыкъ жаш жазгъаныды. Бютюнда биринчи төрт тизгини ариу эшитиледи:

*Бай тауланы туман басып,
Кёп заманны жатханды.
Кюн, туманны уруп, чачып,
Бизге жибек атханды.*

Бертни «Жангы жашауну жолунда» деген поэмасы 1929 жылда жазылгъанды. Анда, малкъар литературада орус классика поэзияны жорукъларын хайырлана, ол тау элге жангы власть келтирген ахшылыкъланы махтайды, колхозлагъа кирирге чакъырады. Ол темагъа кёп жазгъанды поэт. Ол санда «Совет байракъ», «Партиягъа», «Махай эфенди», «Колхозда», «Ичгичиге», «Бирлеширбиз», «Пушкиннге», «Республикам, санга махтау!» деген эм башха назмуланы бла жырланы.

Ол заманны ёнюн эсге салыр ючюн, бир юлгю келтирейим. «Совет байракъ» назмусунда Берт былай жазады:

*Кёп заманны тыхсып келген тауумда,
Октябрь кюннге дери жашауумда,
Боюнумда зор боюнса жюрютюп,
Кече-кюн да кулакга сюрюу кютюп,*

*Ол мени къара зор тузакъгъа тюртюп,
Къыш чимдиуле кирпичлерими ютюп,
Женглерими кёз жашларым чиритип,
Инжий эдим Совет байракъгъа деру...*

«Ликпунктлагъа жюриююз» деген этим рифмалы назмусунда уа ол былай айтады:

*Илму бла жер жарырбыз,
Бурутлагъа учарбыз.
Умутха шашмай барырбыз,
Кюн жарыгъын ачарбыз...*

Аны ол заманда кенг жайылгъан самаркъау назмулары да болгъандыла. Сёз ючюн, «Гудукъан»:

*Биреу, машок кётюрюп,
Колхоз бахчадан чыгъып,
Къоян кибик секирип
Бара эди, ашыгъып.*

*– Кимсе, ийилип чыкъгъан?
Тохта, неле элтесе?
А, сенмисе, Гудукъан,
Урлагъан нек этесе?..*

Ахырында уа быллай насийхат этиледиди:

*Бет жарыкълы болмайды
Ишлемеген, урлагъан.
Урлады да, Сибирьге
Жиберилди Гудукъан.*

Бюгюн ол заманны чыгъармаларында чола жерле табаргъа боллукъду, алай аладача жюрек ачыкълыкъны сезерге уа къыйынды.

Уллу Ата журт уруш башланганда, Гуртуланы Берт элде устаз, парторганизацияны секретары, Холам-Бызынгы райкомуну да штатдан тышында пропагандисти болгъанды. «Уу жилинны эзерге!» деген белгили назмусун да ол кюнледе жазгъанды. Анда быллай чакъырыу сёзле бардыла:

*Керти кюнде къанын-жанын аягъан,
Къоркъуп къачып, сыйсыз жашау сайлагъан,
Ким болса да, къоратырбыз арадан, –
Керек туююлдо болушлукъ аладан!*

*Хар мадарны Хорлау ючюн! – деп, къура,
Къыралны душмандан сакъларгъа бура,
Къарт да, жаш да асланлача къобайыкъ,
Душманланы гунч этерча согъайыкъ!*

Ол кюнледе Бертни Холам-Бызынгы райкомгъа чакъырып, Батчаланы Хызырны таматалыгъында бабугентчиледен батальон къуралгъанын, аны ротаны политругуна айыргъанларын да билдиредиле. Ол затла артха ыхтырыла келген совет аскерчилени бегитип, душманны аллын тыяр ючюн этилгендиле. Батальон Прохладный тийресине келе тургъан фашистлеге чырмау болурча фортификация ишле бла кюрешгенди.

Анда иш бошалгъанлай, кѐп кере да фронтха ийигиз деп тилеп тургъан Бертни, бронюнг барды деп, Холам-Бызынгы райОНОгъа тамата этгендиле. Алай ол анда кѐп чыдамагъанды. Дагъыда военкоматха жюрюп, кесин аскерге алдыргъанды. Аны алгъа Запорожьягъа политрабониклени курсларына жибергендиле. Анда ол Гыттыулары Максим эмда Мзыланы Адырай бла бирге окъугъанды.

Шимал-Кавказ фронтну резерв полкундан аны, саясат жаны бла устаз этип, Краснодарда аскер миномѐт-пулемѐт училищеге жибергендиле. Анда ол жерлешлерибиз Мырзаланы Алийни, Хасан Кардановну, Уяналаны Аныуарны, Жанатайлары Хызырны да окъутханды.

1942 жылны жай кезиуонде уруш ары келгенде, аланы Закавказ фронтну 45-чи аскерине къошадыла. Анда поэт ачыкъ сермешлеге къатышханды. Къазауатладан биринде жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенди. Андан аны юйюне бир айлыкъ отпускга жибергендиле. Акъ-Суудан а ол халкъы бла бирге сюрюннге кетгенди.

Гуртулары Бертни уруш темагъа жазылгъан назмулары асламдыла: «Согъушдан сора», «Жарты назму», «Зулмучула», «Эки да Катюшагъа», «Саугъала», «Бизни аскер ингир ала», «Волгоградны къатында», «Тилек», «Мен да мудах болгъан эдим» эм башхала. Уруш жолланы суратлагъан поэтлени жюреклерини жалан эди, алай... таукел! Ала – сѐзню ачыкъ, жашырын да кючюн ангылагъанла – назму тизгинлерин заманнга кѐре, байракъ бла баргъанча, алай тизе эдиле.

*Мен атакагъа чабып барама,
Топуракъ къатыш тютюнде.
Жазгъан назмуму жарты къояма,
Толу жазарма бир кюнде.*

*Отла жаудура, танкла келеле,
Аллыбыз таба секире,
Бомбовозла да, булутдан чыгъып,
Бугъала кибик ъкюре...*

– деп жазады 1942 жылда уруш къазауатында къаламны ушкокга алышхан поэт Гуртулары Берт.

Къазауатны ачы болумун суратлай, поэт былай айтады:

*Уруш отда халкъны къалай ългенин,
Анга къаллай къара кюнле келгенин,
Жюз жылланы жашасакъ да, унутмакъ,
Аны дауун душманлагъа къурутмакъ...*

Назмуну ахыры уа урушха, къайда да аны башларгъа суйгенлеге берилген налат бла бошалады:

*Халкъ кѣргенди уруш отну кылыгъын,
Жюреклеге нелляй бир ачылыгъын.
Къорасынла урушну кюсегенле,
– Энтта да халкъ бир кырылсын, – дегенле!*

Сюргюнде Бертни юйюрю Къыргъызстанны Ош областьда Къара-суу элине тышгенди. Ол анда жыл бла жарымны ичинде колхозда бригадир, школда военрук, орус тилден устаз болуп, облпотребсоюзда да ишлегенди.

Амалсыз болумда тургъанында, анга къалам къарындашлары Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим болушхандыла. Ала аны Фрунзеге кѣчюрюр онг тапхандыла. Анда Берт жарыкъландырыу министерствону аскер бѣлюмюню инспектору, устазланы билимлерин ѳсдюрген, Сотталаны Адилгерий директорну болушлукъчусу болуп тургъан институтда илму кѣуллукъчу болуп да ишлегенди.

Алай а анда да хаух фатарда уллу юйюрню тутхан кыйын болуп, Гуртулары Фрунзе областьда Кант районда «Киршѳлк» совхозуна кѣчгендиле.

Берт ары «Ана тил» китабын келтиргени таулу сабийлеге тап тышгенди. Ол кеси да анда «Киршѳлк» совхозда 7-жыллыкъ школну директору болуп ишлегенди.

«Жашауубузну байрагъы» деп аталып, 1956 жылда Къыргъызстанда чыккыган китапда аны кыйыны кѣпдю. Ары малкъар эм къарачай потлени назмулары эм поэмалары киргендиле. Ол китап кѣчгюнчюлюк азабын сынагъан миллетибизге тызлюк хорламлы боллугъун айтхан суйюмчю эди.

Сюргюнден къайтханындан арысында, Гуртулары Берт 1974 жылда солуугъа кетгинчи жазыучула Союзунда жууаплы секретарь, артда уа «Шуѳхлукъ» альманахны баш редактору болуп ишлегенди.

Ол жыллада аны чыгъармачылыкъ хунери бютюнда бек ѳсгенди. 1958 жылда басмадан «Жарыкъ танг» деген назмула бла поэмала китабы, 1960 жылда уа орус тилде «Светлые дали» деген назму жыйымдыгъы чыккыгандыла. Андан арысында да аны «Шуѳхла арасында», «Чомартлыкъ», «Таула чакъырадыла», «Акъ кѣгюрчюн», «Сайламала», орус тилде да «Красные маки», «Навстречу ливню», «Моя песня» эм башха поэзия китаплары басмалангандыла.

Гуртулары Бертни миллет ауузунда суйюп айтылгъан назмулары, поэмалары кѣпдюле. Аланы арасында «Чалгъычыла» энчи жерде турды. Урунууну ариулугъун, таулу жашланы тирнекликлерин кѣргюзтген жарыкъ таулу жыргъа ушайды бу поэма, аязлада шууудлагъан гюллени, чѳплени шыбырдауларын сакълап.

*Шырхы тутуп барыуда
Кёп къарт, кёп жаш да барды.
Алда баргъан чалмыйыкъ
Эл таныгъан Омарды.*

*... Беишкъарышны хирпинлеп,
Омар чалгъы чалады.
«Аллыма ким ётер?!» – деп,
Эркин атлап барады...*

Чыгъарманы жазылыу халы халкъ назмучулукъгъа, чамгъа тартады, ол кеси да тынч окъулады.

Бирси поэмаларын алсанг, «Жулдузхан» – таулу тиширыуну жар-сыулу къадарыны, «Халкъла арасында» – жангыра баргъан Малкъарда жашау халны юсюнден, башхаларыны да жигитлери бош жерчи, малчы адамла эселе да, жазычу аланы сезимлерини юсю бла жангы тюрлениу-лени, жангы власть келтирген жашау игиликлени махтайды.

«Тауукъну юсюнден поэма» уа чам халда жазылгъан чыгъарма болгъанын аты окъуна айтып турады. Назмучу мында тауукъну сагъышла-рын, жашау халын, аны къазауат къадарын санайды.

Таматаны тил байлыгъын, жашау сынауун да шарт кёргозтген чыгъармаларындан бири аны «Мардакемлеридиле». Ала, кеслери алларына къысха айтылып, кёп затха, таулу адепге-намысха, хунер-къылыкъгъа юйретген дерс китапдыла.

Аллында сагъынылгъаныча, 1933 жылда Гуртуланы Берт «Бекир» повестин жазып, аны «Къабарты-Малкъар» альманахта басмалагъанды. Анда автор кесини жашау ангылауу терен болмай, ары деселе – ары, бери деселе, бери аугъан таулу кишини – Бекирни – сыфатын къура-гъанды.

Башха къара сёзлю уллу ишлерин а кечирек жазгъанды. «Адилгер-ий» повести 1960 жылда «Шуёхлукъ» альманахта басмалангъанды. Ол класс кюрешде жоюлгъан жигитни юсюнденди. Аллай жигитлени юлгюлеринде ёсген сабийле къыралыбызны бютюн къаты суйгенлерине ийнанып, аны окъуу программагъа кийиргендиле.

Тамам ол жыллада Гуртуланы Бертни бир къауум эсде къаллыкъ ха-пары «Шуёхлукъ» альманахта басмалангъандыла: «Акъжелин», «Шия-кы тёбеде», «Асиятны неяхы», «Каххар», «Эгеу бичакъ», «Басият»... Ала эл жашауну, тиширыуну баш эркинлигини, жаш адамланы къадар-ларыны юслериндендиле.

Жазычууну «Жашауну къыланчлары» деген повести озгъан ёмюрню 30-чу жылларында болгъан ишлеге жораланады. Аны сюжет ызында эки антлы шуёхну, жууукъ-ахлуну араларына малкёзлюк кирип, эки шуёх да дуния ырысхыгъа алданып, ол ары дери болгъан татлылыкъны хор-лайды. Алай бла адамлыкъны тас этиу башланады.

Гуртуланы Бертни уллу ишлеринден бири басмадан 1970 жылда чыкыгъан «Жангы талисман» деген романыды. Эсимдеди, аны кьолдан-кьолгъа ётдюрюп окъугъаныбыз.

Ол кезиуде быллай уллу чыгъарма жазыу малкъар адабиятта алыкъа тёрели, кенг ызлы туююл эди. Бу эки бёлюмден кьуралгъан романда жазыучу хапарын таулуланы алгъыннгы кыйын жашау болумларындан башлайды. Аны экинчи кесегинде уа жангы жашауну, совет властыны орналыу кьазауатын суратлайды. Ол затланы, адамыны кьадары – халкъыны кьадары дегенча, автор чыгъарманы бир жигитини юсюнде кёргюзтеди.

Гуртуланы Бертни сёзлерине кёп жыр этилгенди. Аладан бири «Жол жырыды» (Алгъа, алгъа, алгъа. Хорлау алыргъа!..) Сюйген жырчыбыз Отарланы Омар жырлаучу эди аны. Ол жыр бюгюн да таукелликни юлгюсю болгъанлай кьалады.

Поэт «Кёзюм кьарайды узакъгъа», «Насып жыр», «Экибиз эки жагъада», «Ана тилим», «Колхоз вальс», «Къаракъаш», «Шофёр жашны жыры», «Кёз жарыгъым – туугъан жер», Кьурулушчуланы жыры», «Жашым – сени кьолунгда» деген, дагъыда аны кибик башха жырланы назмуларыны авторуду. Бу жырла жыр маданиятыбызны даражасын кётюргендиле.

Жыр жол нёгери болгъан поэт, 1934 жылда Москвада «Музгиз» басма бла келишим этип, жырларын чыгъаргъанды. Алагъа ноталаны композитор А. Покровский жазгъанды. 1936 жылда уа ол «Малкъар жырланы» жыйымдыгъын жарашдыргъанды. Ары Бертни, Будаиланы Азретни «Алтын тау», Теммоланы Хамитни «Темир нарком», Татталаны Ахматны «Мусукаланы Ахматха» эм Хажни-Мурат бла Ленини юсюнден халкъ жырлары киргендиле.

Саясат, маданият жаны бла да халкъны эсин ёсдюрююню кьырал жазыучулагъа борч этген кезиуде – озгъан ёмюрню отузунчу жылларында – аны «Кировну жыры», «Сюрюючюню жыры», «Колхоз жыр», «Аскерчилени жыры», «Къызыл Октябрь» деген эм башха жырларын школчула, мени тенгшилерими ата-аналары, майны, октябрьны байрамларында жырлагъандыла.

«Сюйгенлени жыры» деген кезиулю айтышны уа эл самодетельностьылада айтхандыла. Анда быллай ушакъ барады:

– *Къачаннга дери мудах турлукъбуз,
Бир бирибизни кюлдюрмей,
Сен да сюесе, мен да сюеме,
Сюйгенибизни билдирмей? – деп сорады жаш.*

Къыз а анга былай жууап этеди:

– *Ичи кьарангыдан, тышы жарыккъдан
Ичи кьууанган мажалды.
Ойламай кюлюю, ашыгъып сюйюю
Жашау кьысхартхан ажалды.*

Халкъ суйген жазыучу Гуртуланы Бертни чыгъармачылыгы байды, темалары да элпекдиле: жашауну кьолайлылыгындан, аны ючюн кюрешден – суймекликге дери, табийгъат ариулукъдан – халкъ байрамлагъа дери.

Акъ сёзюн, къара сёзюн алсанг да, Бертни чыгъармалары тил жаны бла байдыла. Алада нарт сёзле, нарт айтыула, фразеология айланыула, алгъышла (къаргъышла окъуна!), эпитетле, метафорала бек кёп тюбейдиле. Ол шарт а жазыучу ана тилибизни иги билгенин, аны тюз хайырланнганын да кёргозтеди.

Гуртуланы Берт тамсилле, таурухла да жазгъанды. Болсада холамлы поэтни чыгъармачылыгыны баш темасы уа Ата журтуна, халкъына суймеклик болгъанлай къалады. Жашдан къартха дери, кыйын, тынч кюнлеринде да ол бийик сезим аны жюрегинде тола баргъан болмаса, таркъаймагъанды.

Урушда жигитликлери, урунууда жетишимлери ючюн ол иги кесек саугъагъа тийишли болгъанды. Къырал аны Ата журт урушну II даражалы ордени, эки кере да «Сыйлылыкъны белгиси» орденле бла, «Уллу Ата журт урушну жылларында кыйыны ючюн», «Кавказны жигитча кьоруулагъаны ючюн», «Уллу Ата журт урушда Германияны хорлагъаны ючюн», «Жигер уруннганы ючюн», «Урунууну ветераны», Жуковну эм башха юбилей майдалла бла да саугъаланнганды, аны ишин, жашау жолу кёп сыйлы къагъыт бла да белгиленнгенди. Керти уланына Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу, культурасыны сыйлы кьуллукъчусу дегенден сора да «Нальчикни сыйлы инсаны» деген даражалы ат аталгъанды.

Атын бюгюн ким да ыразылыкъ бла сагъыннган Гуртуланы Исмайлыны жашы Берт кеси заманыны миллетине, кыралына да тюз кьуллукъ этген адам эди.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ГУРТУЛАНЫ Берт

БЕКИР

Повесть

I

Кюнлюмлени кьой, тап чегетледен окъуна къар думп болгъанды. Терекле да, капол айыргъанны кьой, тап чапыракъ окъуна бошлайдыла. Суула да буз чубаларындан эртте чыкыгъандыла. Къыш узуну мукъур-мукъур къайнагъан илипин, буз кечиулеринден къутулуп, илипин ызны толтуруп барып, тар эм тик къырыккыны башындан тыгъылып, колхоз тирменлени, уруп, тегейлерин дууулдатадыла. Жаз башы жетип, адамны, малны, агъачны, ташны да жылытхан бла колхоз тирменлени канкураклары бек ашыгъып тепсейдиле.

Ма аргъы кюнлюмде кьойла да кьозуларына макъырадыла. Ууакъ улакчыккъла да ташдан-ташха, жаргелден-жаргелге секиришип ойнайдыла. Ол берги кюнлюмде тууар сюрюу да жангы кырдыкдан танг къадалып отлайды. Баям, ол сюрюлген сабан да колхознукъу болгъанына ишек жокъду. Аллай сабанла дагъыда бардыла.

«Ленинчи жол» газетте тохтамагъанлай сабан сюрюуден бла ким къалай ишлегенинден заметкала келедиле.

Колхоз колхоз бла, бригада бригада бла, колхозчу да колхозчу бла социалист эришиуню салып, сабан сюрюдиле.

Элге жетгенимде, элде юйлени барындан эсе да кирли, барындан эсе да эскирек, тап, кюлде аунагъан тауукъ кибики, тозурап тургъан бир кьошунбаш юйге тюбедим. «Алайда, юй аллында, кертме терекни тюбюндеги адаммы болур, огъесе хайыуанмы болур?» – деп, чалманны жаны бла терекни тюбюне дери ашыгъып баргъанымда, бир омакъ киши, бетин да жапмагъанлай, кёзлерин да жарты кыысып, эртте жүлюннген семиз сакъалыны ауурлугъу хорлагъандан, ол уллу кыызыл, семиз, тюз арасындан да жарылгъан тюп эрини, багъыр къазан эрини кибики, аккул болуп тура эди.

«Нек жата болур?» – деп сейирсиндим.

«Угъай, элден хапар сормай а кетмезме, – деп, къатына барып, акъырын сёлешип, уятдым. – Алан, ауруу кёрмегин!»

Мен алай айтханда, кёзлери тюгел ачылгъынчы окъуна, тюп жаягъы ёрге ашыгъып, эки эрини, къапхан кибики, «гап» деп бирге кыысылдыла, кёзлери да сабыр ачылдыла. Сёлешген

этмегенлей, олтурмай окъуна, мор бухар бёркюн алып, башына сабыр кийди. Чепкен тышлы чубур тонуну да этеклерин тийишдирди. Сабыр олтуруп, таза, къызыл, уллу эм ариу къурум бетли кёзлерин, мени таба айландырып, ачды.

– Улан, не татлы къалкъыу этесе? Колхозчуладан бир хапар айтсанг а. Ала бу сагъатда не ишлейдиле?

– Да не ишлерик эдиле? Сабаннга чыгъарыкъ хапарлары бар эди. Сен а, соргъанны айыбы жокъду, къайдан ахшы жолгъаса? Нек келгенсе?

– Мен а мында сизни колхозгъа болушургъа келгенме. «Ленинчи жол» газетни редакциясынданма.

Биз алай сёлешген заманда да башын эки кере, онг билегин бир кереден сора санларында къымылдатханы болмады.

– Нек жатаса? Ауругъанынгмы барды?

– Охо да, мен да колхозчума, бирсиле ишлеген чакъда бир кесек солугъанлыгъыма не боллукъду? Энди мюлкню да бирикдиргенбиз. Сиз, къуллукъчуларыбыз айтханнга кёре, энди уа, айхай, ач болмазбыз. Мен патчахны заманында, таймай, беш жылны ичинде Хангерийни къолунда жалчылыкъда, юч жылны да Хажосну къолунда жалчылыкъда келгенме. Бююн а, заманны ахшылыгъындан, ала да, мен да колхозгъа киргенбиз. Власть а аладан эсе, манга жууукъду. Бююнлюкде сабаннга ала бармасала, менми барлыкъма? Къарынлары къаты нек бурмайды! Алгъын да менден эсе, ала зауукълу жашагъандыла, бююн да аламы зауукълу жашарыкъдыла? Угъай, энди кезиу жарлыланыды. Сегиз жылны жалчыда унукъгъаным себепли, сегиз жылны колхозда солугъан этерикме. Алгъын замандача къыйналып турлукъ эсек, колхоз неге керекди? – деп, жерге къарап, сабыр эснеди.

– Хангерий бла Хажос а бююн къайдадыла?

– Къайда болгъанларын билмейме. Алай ишлерге бармагъанларын а билеме. Ауругъанлары затлары да болмагъанлай окъуна, Нальчикде докторгъа барыргъа колхоздан колхозчу болгъанларына шагъатлыкъ къагъыт алыргъа айта эдиле.

– Сени уа чакъырмадыламы?

– Чакъыргъан эдиле, алай мен ала бла баргъанлыкъгъа, манга доктор ауруйса деп, къагъыт берлик туююл эди.

– Докторсанга алагъача къагъыт бермезлигин неден билесе да?

– Аланы орус тиллери барды. Хуржунлары да къалынды. Таныш докторлары да болур. Мен а орус тилге хазна туююлме. Хуржунумда уа не? Мени хуржунум, асыры жукъадан, жел эте турады.

Бираздан сора кенгешни бююн къызыу башладыкъ.

– Бурмай айтырынгы тилейме. Сизни колхозда Хангерий бла Хажосча неда, кёлюнге тиймеси, сенича ишге эрингенле

көпмюдюле? Сора Хангерий бла Хажосну санга аз да, көп да болушлукълары тиемиди? Тие эсе, не бла?

– Экибиз да ёлмейик, къара сёзден, ариу кёзден, татлы тилден сора бир зат бла да болушлукълары тиймейди. Алай мени жарлылыкъыма уа жарсыгучудула. Аланы ызындан баргъанла бизни колхозда кёпледиле. Алай мен а аланы ызындан бармайма. Алай алагъа эришген этеме. Мени ишге бармауум эрингенден туююдю. Мен алагъа эришеме. Кертиди, эришмегенлей, эрингенле да бардыла.

– Алай эсе, сен тынгыласанг, мен бир талай затны айтырыкъма. Сен сегиз жылны жалчылыкъда эзилгенсе. Къарынынг ачдан ичине къатып, тангынг, къыйырда къабыша, бузлай, аман бла атып, иенги малларына хахайлай, жайгъыда жауун тюбюнде, къышхыда уа къар тюбюнде титирей, көп заманны унукъгъанса. Жалчылыкъны татыуун мен уста билеме. Мен да беш жыл узунуна жалчылыкъда жорюгенме. Мен – беш, сен а – сегиз жылны. Сени унукъдургъанла Хангерийле, Хажосла болгъандыла. Кесинг иги сагъыш этчи. Колхозда ишлемегеннге жер жокъду. Сени, мени кибик, жалчылыкъда, жарлылыкъда унугъуп келгенлеге болмаса, колхозну жауларына жер бютюнда жокъду. Алай бюгюнлюкде уа колхозгъа жашырын кирип тургъанла да бардыла. Ала колхозну ичинден ояргъа да кюрешидиле. Кеси алгъын замандан окъуна власть ючюн кюрешип, къардан тешек, ташдан жастыкъ этип, уллу къыйынлыкълагъа жетип, жаннган отну ичин жырып ётюп, колхозну къурап ючюн, уллу иш этип туруп, бюгюнлюкде уа колхозну низамын бузгъанлагъа уа – эринчеклеге, урочулагъа, заранчылагъа – дагъыда ала кибиклеге, душман айтхан жанына барыучалгъа, къалай къараргъа боллукъду? Алагъа, ишлеучю колхозчуланы къыйынларын залимлик бла ашаучулагъа къарагъанча къараргъа тюшерикди. Ала кулакны шуёхларыдыла. Ала не колхоздан тыш болургъа керекдиле, не да колхозгъа терс ниетлерин къояргъа керекдиле. Колхозгъа кирген ким болса да, колхозда тюз ниетли ишлерге борчлуду. Алгъын совет властъха көп хайыр этгенме деп, бюгюнлюкде законсузлукъ этерге аз да, көп да жарамайды. Сен колхозда не аман бар эсе, анга эришип, аманлыкъ этерге керек туююл эдинг. Колхозда не жигер, не аперимли адам бар эсе, анга эришип, андан да иги ишлерге кюрешип, махтау алыргъа керек эдинг. Сабыр бол. Бошайма. Эшитемисе?

– Айт, айт. Эшитеме, – деп, ол башын артха бла алгъа сабыр къымылдатады.

– Колхоз жалчыла, жарлыла, орталыкъла ючюн къуралгъанды. Къысха айтсакъ, колхоз кеси къыйыны бла жашагъанла ючюн къуралгъанды ансы, кулакла ючюн деп къуралма

гъанды. Биз колхозда иги ишлесек, колхоз бизниди, биз да колхозчулабыз... Иги ишлемесег а – аны жауларыбыз, душманларыбыз.

– Да сора сен манга душманмы дейсе да?

– Да, айтханыма кёре, кесинг да иги сагъыш эт.

– Не бек сагъыш этсем да, мен тюз ниетли колхозчума, ол да меникиди. Мен аны душманы туююлме.

– Соргъанны айыбы жокъду, ненча трудоденинг барды? Бош халегине айлана тургъан, керексиз кюн оздура тургъан колхозчу – ол беишлик адамды. Ишлегенни трудоденлери болады.

Ол, ышармыш этип, тюз жууап а бермей, жауурунларын эледи, баштёбен къарап, терслигине женгдиргенча, мугурайды.

– Тукъум атынг бла кеси атынг а къалайды, неди?

Бекир атын айтмады, ышармыш этди, кёзлерин жумаракъ этди, кёз тегереклери тырмы-тырмы жыйырылдыла. Аны бети къызара башлады. Сора башын, чибин къоругъан ат киби, арха-алгъа булгъай тебиреди. Сора: «Айтырыкъ туююлме», – деп, къысха жууап этди. Дагъыда: «Оллахий, айтырыкъ туююлме. Башхалагъа сорсанг, айтырла. Анамы жаны ючюн, айтырыкъ туююлме», – дей эди.

– Айтыргъа уялгъан эте болурса. Алаймыды?

– Къой-къой, Аллах бла тилейме, къой. Энди аны сагъынган да этме. Кесим бир иги сагъыш этерме. Ох-ох-ох!..

Кесим кесиме: «Охо да, сен а чий мытырладан кёреме», – деп, тишлерим бла туюп эриними къабып, кенгешчими бет сыфатына иги тюрслеп къарап, аны сыфатын да унутмаз умут этип, бир ауукъгъа дери тынгылап турдум.

– Бюгюн, сенден сора да, сенича солуу этгенле уа кёпмюдоле?

– Уой-уой, кёпдоле, – деп, къысха жууап берди.

– Аланы атларын айтчы, жазып алайым.

– Угъай, угъай. Менден башхаладан билirse, – деп, биягъы жауурунларын эледи.

Мен да, андан кёп жаншай турмай, асыры кёп ушагъымы кесим да артыкъ бек жаратмай: «Охо, энтта да тубеширбиз», – деп, алайдан кетдим. Ушакъ негерим а ызымдан къарап къалгъан эди.

Андан айырылып бара тургъанымлай, эки ёре къанжал челекни да къынгыр къылычны кертиклерине илиндирип, суу алып келе тургъан иничкебел, къызылжыйрыкъ, къызылуурт, тегерекбет, къаракъаш, чохбаш, мор уюкълу, Субайда деген аты болгъан бир къызчыкъгъа жолугъуп, анга соруп, ол кшошунбаш юйню аллында къарт кертме терекни тубюнде, жай чиллени эм къызыгу заманында гелеу ёзенден къатели этип,

къачып барып, дорбун ташны тубюне кирип, къысыр жатыу этип тургъан ууанык кибик, жатып тургъан адамны аты Бекир болгъанын билдим.

– Субайда, Бекир тубюнде жатып тургъан терекни ары жанындагъы юй а кимникиди?

– Ол да зауаллы Бекирни журтуду. «Аманны аман малы болур» деп, сёз барды. Бекир иги болса эди, аны юйю да иги болур эди. Бюгюнлюкде Бекирча эл бедишлик болуп тургъандан эсе, ёлген этейим. Ёлгенни айыбы жокъду, – деп, ол да Бекирге айып этди.

– Бар, аурунг, бар. Баргъан жолунгдан тыймайым.

– Сау бол, сен да ашыгъып бараса, – деп, ол айтханланы да блокунотума женгил тартып, оздум. Элде колхозну правление бардым. Правленни юйюне киргенимде, жангыз счётоводдан сора адамгъа жолукъмадым. Колхозну адамларын къайда ишлегенлерин счётоводха сордум. Ол: «Бу иги кюн сабанны сермейик», – деп, сабанчыла огъары сабанлада болгъанларын айтды. Мен соргъанда, элде кёп эринчеклени да тукъум атларын, кеси атларын да, тап алгъаракъдан окъуна кимни къалай къолайы болгъанын да санады. Барындан да Бекирни атын алгъа сагъыннган эди.

Счётовод бла да кенгешип, ол юйретгенча, сабанчыла таба ашыгъып бара эдим.

Сабанла къыйырында, сабанчыланы къошларыны къатында, сабанчыланы азыкълары жюкленген бир тор алашагъа суу ичире тургъан тегерекбет, сары гыдай бёркюлю, къысхабоюн, къара чубур пальтолу, ылабашалбар, гён чарыкълы алаша жашчыкълы тубедим.

– Ай жаш, жол болсун!

– Уой, сау бол, сау кел, жууукъ бол! – деп, ючюсюн да санап, шатык-шатык сёлешди.

– Сау бол, – дедим. Сабанчыланы къайда болгъанларын сордум да – юйретди. Сабанчыла юч жерде сабан сюре эдиле. Жашчыкъл манга тёберлакълдагъы сабанчыланы кёргюзтдю. Кеси уа бек огъаргъы сабанчылагъа кетди. Ол жашчыкълны аты да Топай эди.

Топай, атны башында нохтасындан тартып, сууну боюну бла ёрге ташайды. Ташдан-ташха секире, кёмюклене, шорхулдай баргъан жарыкъл сууну къадалып сызгъырыууну биргесине, Топайны да, анга эришгенча, къычырып, чатны-кълону да зангырдатып, жырлагъан тауушу чыгъа эди. Суу чал сакъалын, чал кекеллерин силкиндирип, къайда сыландыра, къайда толкълунландыра, тозурата, бютюн къланыгъып жырлай эди, алай болсада Топайны жырлауу эркин чыгъа эди. Топайны жырлагъан жырыны сёзлеринден бир кълауумун ангылап, бир-эки купле-

тин жолоучу жууугъум блокнотума ашыгъып, къара карандаш бла жаздым. Топайны жырлауу ма былай эди:

*Тор алашаны азыкъдан жюклеп,
Сабанчылагъа барама:
Хар ишни тенглеримден тап ишлеп,
Аперимликни алама.*

*Терек тюбюнде мытырча солуп,
Халкъгъа бедишге къалмазма.
Бекирча, кюндюз мыртыскы болуп,
Бетиме айып алмазма.*

Топайны жырлагъанын-къалгъанын эмилик сууну тауушу жутуп, эшитдирмей башлагъан эди. Андан арысын жазалмагъан эдим.

II

Бекирни санлары сау да, уллу да болгъанлыкъгъа, аны кымылдау халы бек ауур эди.

Бекирге да, аны кибиклеге да не этерге керек болгъанын эсиме тюшюре баргъанлай, сабанчылагъа тюбедим.

Сабанчыла ишлеулери тохтатмадыла, алай бригадирлери Ахмат а, тохтап, ишни тап бара тургъанына да къууанып, мени бла саламлашды.

Мен кѳрген сабанчыла, ѳгюзлеге хай-хай этгенлерин да къоймай, ишлегенлерине махтанып, узагъыракъдан окъуна башлары булгъап: «Уой, жууукъ бол, жууукъ бол! Сен а жангы ай бла, иги кюн бла келдинг да!» – деп, кюле-кюле, лакъырда эте, саламлаша эдиле.

Аланы жарыкълыкъларына мен да, къууанып, ышардым.

– Ахмат, сабандан бошаргъа нелляй бир заманыгъыз къланды? Алгъаракъда кирши бираз апчытхан ушай эди...

– Кирши бираз кълйнагъан эди ансы, кюн былай игилей турса уа, энди беш кюнден кѳпге кълмай, сабанны сюрюп бошарыкъ эдик.

– Сабаннга чыкълмай къллычула уа кѳпмюдюле?

– «Ахыры да чыкълмай», – деген кѳп жокъду, алай ѳтюрюк сылтаула бла ишге келмей къллычула уа бардыла. Кеч келичуле да кѳпдюле. Ашха жетгенде, кийик сау болуп, жугътурча сагъайып, ючеу ючюн ашап, оноу ючюн жаншап, ишге жетгенде уа, санлары хыбылланып, ауурланып, мыккылланып, ойсурап, безгеклери тутуп тебирегенле да кѳпдюле. Алай ол тукъум адамларыбыздан эсе, кѳбюбюз а жигерледиле.

– Да ол жигер кълауумугъуз эринчеклеге не айтасыз да?

– Да алыкъын айтып этгенибиз жокъду. Уруша, къызыша, жалына, айырта кюрешебиз.

– Колхозда эринчеклеге жер болмагъанын иги ангылатыгъыз. Колхозчула эринчеклени жигерле этерге борчлусуз. Кюрешиуню сууутмагъыз.

– Кюрешиуню уа тохтатырыкъ туююлбюз, – деп, ол баш булгъады.

– Къызыл эм къара къангагъыз а бармыды?

– Барды, – деп, башын дагъыда ойнатды.

– Эришиуде алчылагъа не этесиз?

– Алчы бригадалагъа, алчы жигерлеге да махтау саугъала бериучюбюз.

– Артха къалычулагъа уа не этесиз?

– Артдан созулуп, алчылагъа да чырмау болуучулагъа уа ыспас бирда этмейбиз. Алчылагъа къызыл байракъны берген заманда, артха къалычулагъа уа рогожа байракъны беребиз. Бирсилеге саугъа берген заманыбызда, эринчеклени уа аууз суулары келиучюдуле.

– Сизге къабыргъа газетчик да керекди. Къабыргъа газет да эринчеклеге къатылып, алчыланы да махтап, колхозгъа эмда бригадалагъа уллу болушлукъ этерикди. Андан сора да кесигиз да «Ленинчи жол» газетге да къадалып жаза турургъа керексиз. Бригадагъызны, эришиуюгюзню кёргюзтген къангасын а бек туура жерде тутаргъа керексиз. Алгъа баргъан жигер ким болса, аны битеу колхозчулагъа билдиригиз, артха къалгъан эмда эринчек ким болса да, аны битеу колхозчу асламлагъа туура этиу – борчду. Сени бригадангы членлеринде къайсы къалай ишлегенин сен иги билип, тергеуню къаты салыргъа, эришип ишлеуню бардырыргъа керексе. «Колхозда ишлемеген ашамайды», – демекликни хар адамгъа ангылатыргъа борчду. Колхозчуну ашы ишине кёреди. Колхозчула культурна жашар ючюн, иги ишлерге керекдиде. Ангылаймыса?

– Ангылайма. Къысхасы бла айтсакъ: биз иште жетгенде, ишибизни махтаулу толтурургъа, кирсиз жашаргъа, илмудан юлюш алыргъа да борчлубуз.

– Ангыладынг эсенг, бек игиди. Колхоз председателигиз Мазан а къайдады?

– Ол да огъаргъы бригадагъа къараргъа кетгенди. Бу бригаданы ишлеуню да кёрюп, колхозчулагъа талай кёргюзтюм берип, экибиз да къалгъан бригадалагъа да бардыкъ.

Хар бригада да, кёкде кюмюш булутлагъа ишексинип, кюннге ышара, кюн да алагъа ышаргъанча бола, готонла¹ да ашыгъып, кими эски сюрдю ызда къара топуракъны, кими да

¹ Готон – сабан агъач.

жашил къыртышны жарып, булгъап, сыртындан салып бара эдиле.

Кюн, кёзкёргенден алтын таякъларын узата, сукъландыра турду. Кюнбатышдан юсюбюзге айланган жангы, уллу, кызыл дарий жабыуча, булутланы жайды. Булутла алгъа эркин чачылышып кыызардыла, алай артдаракъда уа кёзкёргенде бек жууукълашдыла. Кызыл бурма булутла ахырында къоргъа-шин бет алдыла, болсада алай эте, кёзкёргеннге тумаландыла. Къарангылыкъ бла жарыкълыкъ туююшюп тебиредиле. Къарангы болуп башлады. Ашхам болду. Ай, кыызарып, кюнчыгъышдан ёрге айырылып, сабанлагъа, туппурлагъа, къоллагъа, адамлагъа, маллагъа да кюмюш бетли кюбе кийдирди. Бир къауумубуз жегиуле бла кшошда къалды, бир къауумубуз да, элге тигелеп, эринчеклени тийишдирип, жыйылыуну башладыкъ.

– Мазан, мында Бекирни танымагъан адам бармыды? – деп, сордум.

– Бекирни танымагъан бла аны хыликкя этмеген сабий да, къарт да жокъду, – деди.

– Колхозну душманлары уа анга къалай къарайдыла?

– Ала уа Бекирге бек ыразыдыла. Нек десенг, Бекир кеси да бюгюнлюкде колхозну душманы болуп тохтагъанды.

Бизни бу жаншауубузну эшитген эринчекле, бир бирлерине къарап, кёзлерин жандырып шыбырдай эдиле.

Колхоз правленни эшиги кенг керилди, тышындан ичине, жангы багъыр жалгъаууч киби, бир мангылай къарады. Эринчекле, арлакъ-берлакъ туруп, Бекирге жол бердиле. Бекирни биргесине аны чакъырыргъа кетген Элжорукъа да, ётюп келип, бизни аллыбыздагъы узун шинтикни кыйырына чёкдю.

Биз Бекирни эселегенча этдик, ол да бизни эселегенча этди. Эшик артындагъы ючаякъ шинтикге, алгъа кёолу бла басып, сабыр олтурду.

Элжорукъа Ахматха: «Бекирни да чакъырдым, энди кимни сакълайбыз?» – деп, сагъышлы сорду. Ол да, тегерегине да къарап: «Энди Бекир да келгенди, жыйылыуну ачайыкъ, – дейди. – Алай Бекир а аман кенгде чёкгенди. Бекир, берлакъгъа келсенг а, – дейди. – Хей, Осман, тур, жеринги Бекирге бер. Сенден эсе, ол абадан туююлмюдю? Сен шёндюден окъуна эринсенг, бютюнда къартыракъ болсанг, къалай боллукъса? Тёшегинге чабырларынг бла окъуна кирирсе дейме».

– Ярабий, тырманнга уа аз затчыкъдан окъуна сакъсыз, – деп, ол жеринден кёобуп, алайгъа Бекирни олтуртду. Бекирни уа жётелсиз жётели кёозгълалгъанды.

Бекирни бери аллыбызгъа чакъырып олтуртханыбызда, аны бети къайта да кыызара тура эди, бирде уа саргълалгъан окъуна эте эди. Бекирни кёзлери жылтырай эдиле. Аны тер-

легенлери, мангылайындан саркъа келип, къаш къыйырлары бла барып, ууртларыны юслери бла сылжырап, добра сакъа-лындан агъып, жылтырап, ёшюнюне тие эдиле.

Жыйылыуда эринчеклени бетлери сейирсинишип эдиле.

Колхоз правленни председатели Мазан, эл советнн председатели Харун, партячейканы секретары Ахмат, комсомол ячейканы секретары Чонай, тиширыулары активлеринден Ахшыкъыз, къартладан Аслангерий, мен да биргелерине болуп, кенгешип, ишибизни башладыкъ.

Ахмат жыйылыуну ачды:

– Бизни колхозда эринчеклени жыйылыуун ачылгъаннга санайбыз, – адамла бары бирден шош болдула. Ала асыры шош болгъандан, аргъы ауулда итлени юргенлери, элни аллы бла баргъан сууну да шууулдагъан тауушу эшикден, терезеден да юйге кирип келгенча бола эдиле.

Ахмат бла мен сёлешгенден сора, Мазан эринчеклеге былай айта эди:

– Колхозну бай колхоз, колхозчулары барын да къолайлыла этер ючюн, не керекди? Колхозну мюлкюне, кесибизни мюлкюбюзге къарагъанча, тюз ниетден къараргъа, къадалып ишлерге керекбиз. Бююнлюкде бизни колхозну кёп жетишимлери барды. Сабан иште планыбызны болжалындан алгъа бошайбыз. Урлугъубуз барды. Жегиулеге биченибиз да барды. Жемчигибиз да тамамлыкъ этерикди. Мал къошларыбыз, апчымай, жазгъа къутуладыла. Бу жетишимлени кёрсек, бек къууанабыз, алай бизни гузаба этдирген затла да кёпдюле. Аланы мен санамасам, тёзалмайма. Сабан адырларыбыздан тас болгъанлары бардыла. Жегиулеге иги къаралмайды. Бир къауумла жекген малларына аш къапдыра, суу ичире билмейдиле. Билмеймидиле, огъесе суймеймидиле? Суймегенле, билмегенле да бардыла. «Колхознукъуду, меники туююдю», – деп, къойгъанла аз туююдюле. Кеслери ишлерге эринип, колхозну ара мюлкюнден аслам кемирирге суйгенле бардыла. Алай иш кимникиди? Класс душманны ишиди. Колхозда эринмекликни душманла къурагъандыла. Ол аладан чыкъгъан ишди. Эриниу – ол аурууду. Колхозгъа кирирге тийишли болмай, колхозгъа ычхынып тургъанла бардыла. Бюгече, ма былайда бизни ичибизде окъуна бардыла.

Адамла, ёрге къобушуп: «Да нек жашырып тураса да? Айт. Адамланы бирден нек айтаса да?» – деп, андан-мындан гъыжгъал-мужгъул этишип башладыла. Бал чибин уягъа къатылгъанча болду.

– Сабыр болугъуз. Сиз сёлешсегиз, ол да тынгылап туруп. Бошагъынчы, сиз да тынгылагъыз, – деп, Ахмат адамланы сабыр этди.

Мазан, хар ким олтуруп тохтагынчыннга дери, тынгылап турду, сора сёлешиуюн башлады:

– Айтдырмай кьоймай эсегиз, колхозну бек тюгендирир жанындан болгъанла Хангерий бла Хажосдула. Ма кеслерини кёзлерине къарап айтама.

Хангерий бла Хажос: «Айт, айт! Тилде сюекми барды?! Айт», – деп, бир бирге ал бермей, секирип ёрге кьобушуп, дауурну уллу кётюрдюле. Адамла бары да аланы ауузларыны чакъгъанына къарай эдиле.

Биягъы Ахмат, тилей кетип, дауурну сууутду.

Мазан башлады:

– Бекир да Хангерий бла Хажосха нёгер болгъанды. Былагъа ушашла дагъыда бардыла. Бекир, санга айланып сёлешеме, эндиге дери не кыйынлыкъ кёрген эсенг да, Совет властьха, колхозгъа да не уллу хайырынг жетген эсе да, бюгюнлюкде этген хатанг мындан арысында кечиллик туююлду. Муну къайсы биригиз да билирге борчлусуз. Ангылап кьоюгъуз.

Мазан стол юсюнде ол сёлеширигини планчыгъына къарагъан чакъда адамла адыргыдан кыыстау жётел эте эдиле.

Мазан:

– Мени сизге дагъыда бир айтырыгъым барды. Бюгюнден башлап, колхозубузда эринчеклени марлап башларыкъбыз. Битеу областыбызны эринчеклерини съезди боллукъду. Ол съездге делегат болуп, бизни колхоздан да бир къауум эринчек барлыкъды. Эринчеклени съездинде Калмыков сёлеширикди. Ол хар эринчек бла шагъырей боллукъду, – дегенде, эринчекле, бир бирге къарашып, сейир эте эдиле.

– Былай бла мен сёзюмю таусама, алай сиз а, мындан арысында, эрингенни кьоюп, махтаулу жигерле болурсуз деп, умут этеме, – деди Мазан.

Эринчеклени асламы, къарс уруп, ол айтханнга ыразылыкъларын билдирди.

Мазанны ызындан Харун сёлешди. Харунну, колхозда уручуланы юсюнден сёлеше туруп, сёлешгенинден эсе, жумдуругъу бла столну уруп, аны юсюндеги уллу фатеген чыракъны кызыл тилин чыгъартханы кёп болду.

Сёлешу Чонайгъа жетди.

– Мен комсомолланы юсюнден айтырыкъма. Бизни колхозну комсомолларында да эринчекле бардыла. Ма бу сизни аллыгъызда олтургъан Мамаш, Байрукку, Мурат да эринчекледиле. Саулукълары барыны да игиди. Алай ала дагъыда жаш къартла болгъандыла. Жашла, халкъны аллында айтама, не эринчекликни кьоярсыз, не да комсомолну кьоярсыз. Ленинчи комсомолну тизгинлеринде эринчеклеге жер жокъду.

Чонай сёлеше туруп, эринчекле бир ёрге кьоба эдиле, бир да, башларын булгъай, хыны олтуруп кьала эдиле.

– Тиширыулада да кьадалып ишлегенлени арасында эринчекле да бардыла. Ала колхоз ишге тюз ниетден кьарамайдыла. Ма бери келгенсиз, Гызылай, Нюржаба, сиз ишге ёлю кьолдан, ёлю бутдан, жукъу кёзден кьарайсыз. Сизге берилген ишде кесигизни борчугъузну терк толтурмайсыз. Мындан ары кьалайды умутугъуз? Бекир бламы эришесиз? Анданмы юлгю аласыз? – деп, Ахшыкъыз да сабыр-сабыр сёлешди.

Эринчеклеге кьужур кьарап, адамла жашырын кюле эдиле. Гызылай бла Нюржаба халкъны аллында, уяла-уяла, иги ишлерден аямазгъа сёз бере эдиле.

Аслангерий да, кьартланы юсюнден сёлеше, былай айтды: – Биз кьартланы съездинде болгъанбыз. Кёп сагъыш этгенбиз. Эндиге дери жашауубузну эсге тюшюрчюгюз! Бусагъатда кьууанчадабыз! Кьартланы съездинде Калмыковну сёзюн эшитгенли кьартлыгъыбыз тайгъанча болгъанбыз. Кёрюмдюбюз кьарт эсе да, кьаныбыз жаш болгъанды. Мындан арысында да, талай жылланы ишлей, кьууана жашаргъа умут этебиз. Жамауатха, кесибизге да хайыр келтирирге кьадалып ишлерикбиз. Жашла, къызла, аланла, жюрюгюз аллыбызда, бизге жумуш этген кьуллукъчуларыбызгъа да айып алдырмайкъ! Кертиди, биз ала ючюн деп да угъай, кесибиз ючюн ишлейбиз. Алай бу эринчек кьауум а эринчекликни кьояргъа керекдиле. Кьоярла деп да умут этеме. Бизни кьартларыбызны кёремисиз? Бекир, экибизден кьайсыбыз бек кьартбыз? Мен бу эрттенбладан бери колхозгъа юч жыйырма чомача ишлегенме. Сен а не этгенсе? Биз, кьартла, съездден кьайтханлы колхозгъа аз зат мажармагъанбыз. Санга уа бизнича ишлемеу айыпды! Сенден бирси эринчеклеге да айыпды. Оюм этчигиз: эринчеклеге уялыргъа бет жокъмуду?

Бир кюн Даулетни пионер жашчыгъы атасына: «Атам, атанг мытырды деп, манга школчаула айып этедиле. Аппа, бу айыпны кесинге да, манга да нек салдыраса?» – деп тарыгъа эди. Ол а жашына, кесини бетин кьызартып, урушады. Сагъыш этигиз, жашчыкъны сёзю кьаллай уллу магъаналыды!

Насыплы жашаргъа суйген эринчек болмасын. Барындан да сен мазаллыса, Бекир, эшитемисе? Сен мени акъ сакъалымы кёремисе? Мен ишлегенде, сен а нек ишлемезге керексе? Сёзюмю уа эшитемисе?

– Эшитеме, тамата, эшитеме. Акъ сакъалынгы да кёреме. Бирсилени айтханларын да башыма алгъанма.

Аслангерий сёзюн бошагъанда, колхозчула анга кьарс ургъан эдиле. Бекирни жууабына да ыразы болдула.

Эринчеклени жыйылыгуна келген жыйырма бла алты адам бар эди. Аладан бек алгъа сёз алып сөлөшгөн Бекир эди. Бекирни ызындан сөлөшгөн эринчекле да аны сёзюне ыразы бола эдиле. Алай Хажос бла Хангерий а эринчекликлерине женгдирмеге кюреше эдиле. Болсада, бу жыйылыгудан башлап, эринмей ишлерге сёз бермеген жокъ эди.

Бекир, барындан да бек уялып, дагъыда былай айтды:

– Бизни аллыбызда таматарларыбыз, эслилерибиз айтханнга кёре, эринчекге колхозда жер жокъду. Тюзю да алай болгъанына ийналдым. Нек дегенде, бири, ишлерге эринип, биреуню кыйынын ашайды, бири уа, ишлерге эринмей, ишлеген кыйынын ашайды. Башында мыйысы болгъан муну билирге керекди. «Эринчек – колхозну жаууду», – деу да тюзю. Кертиди, биз бюгюнден башлап, бетибизни халкыгъа туура ачаргъа, юсюбюзден эринчеклик атны атаргъа борчлубуз. Аны мен кесимден башларгъа сёз береме.

Бекирни кызып сөлөшгенине, олтуруп тургъанла да, ыразы болуп, ёре кьоба эдиле.

Бекир, ауузундан сёзюн быргъагъаны сайын, онг жумдуругъун силдегени сайын да, ол уллу аягъын жерге-жерге уруп, юйню терезелерини миялаларын кьалтырата эди.

Бекир сөлөшгөндөн сора, аны ол тап-тап сөлөшгенине хар ким да кьарс ура эди. Алай Хангерий бла Хажос а кьарс уруп да кеслерин хазна кыйнамадыла.

Эринчеклени жыйылыгуун жапдыкъ. «Ким кертичи, ким ётюрюкчю болгъанын тамбла иш кеси кёргюзтюр», – деп, колхоз правленни юйюнден чыкдыкъ. Хар ким жаншай, даулаша кетдиле.

Биз тышына чыкыгъанда, ай ёрге тёппеге чыгып, мутхуз булутланы артындан кесини бетини жартысын бизге кьаратып, жарыкы ышара эди. Булутладан кери кёк майданда сер эм гокка жулдузла да, эринчеклени акъыллары тюрленип башлагъаннга ийнанмагъанча, кыыстау кёз кирпичлерин кьагъа эдиле, хауа да кырдык ийис эте эди. Суу жырлай эди. Итле, кьадалып, юре эдиле. Аргъы чегетде кыйыырчыны да хахай этген тауушу чыгъа эди.

Ол кече юйюне барып тынгылагъаныбызда, Бекир кьатыны бла уруша тура эди.

Бекирни кьатынын да аны кесинден хазна болмагъанын билдик. Ол Гызылай деген кьатын Бекирни кьатыны болгъанын мен экинчи кюннге дери билмеген эдим.

Бекирни кьатыныны бою уллу туюл эди: алаша, бёкем, шатык сёзлю, кьара шинли, төгерек бетли эди. Жалаңда сёзюнден кьалгъаны: «Мен Бекирни жууугъума», – деп, айта эди.

Бекир:

– Къатын, оллахий, Хангерийни, Хажосну айтханларына энди мен бирда къарамазма. Ала сени ажашдырмазла деп, сен мени неге къарап уятлы эте болур эдинг?! «Тиширыуну чачы – узун, акъылы – къысха» дегенликге, акъылы къысха болмайды, алай тиширыуланы араларында сени кибик аман тукъумлары да болады, – деп, къатынына урушхан тауушу чыгъа эди.

Къатыны да, Бекирге ал бермей, аны ауузундан сөзюн айыра:

– Уой, къорагъын, тели, сен киши болсанг эди, бети къара эди!.. Юрме да, хайда, жат. Жукълагъан эт! Къуру айланган тирмен кибик, дынгар-дунгур этип, башымы аурутма, – деп, къызады къатын.

– Айт, эринмегенлей, экибиз да мангылайларыбызны терлетип, кеси къыйыныбыз бла жашарыкъбызмы, туюлюбюзмю?

– Ий аурунг, не этесе? Не тукъум къарауунг барды? Кет, Аллах ючюн, чырчаларынгы бери жандырма!

– Мен чырчаларымы санга жандырмайма. Суюсенг, мен алчы, жигер болайым. Колхозда аперимли болайым, сен да жигер бол (ауругъаныбыз а экибизни да жокъду), колхозда аперимли бол да, бирге жашау этербиз. Туюлюбюзю, бирибизни айбы бирибизге да тиймезча, айырылгъан этейик. Болсунму?

– Да сайлауну манга бере эсенг, мен сайларыкъ да сен сайларыкъды. Сайла. Мен ыразыма.

– Ыразысан да-а?

– Ыразыма, ийнан.

– Ыразы эсенг, мен колхозну жигерлеринден бири боллукъма. Хангерийден, Хажосдан да артымы айырлыкъма. Сен да, менича, жигерликни сайлай эсенг, сени бла да жашау саллыкъма. Сен а?

– Мен да сенден да жигер болурма. Къорасынла Хангерийле, Хажосла! – дегенлей, ха-ха-ха деп, кюлген тауушла чыкъдыла.

«Баям, экиси да жарашып, къууанып, иги ишлеселе, иги жашарлары кезлерине кёрюнюп, кюле болурла», – деп, Ахмат да, мен да, аланы тюз акъылгъа келгенлерине къууана, къайтып келип, Ахматланы юйде жатып жукъладыкъ, тынчайдыкъ.

III

Биз бир къалкъып уяндыкъ. Хоразла къанатларын «зап-зап» этдирип, кими тюзюнлей, «букъу-букъу-у-у» деп, кими да иничке ауаз бла узун тартып, адам ауазыча: «Къайры-къайры бараса, уой Баракъ?!» – деп, кезиу-кезиу къычыра эдиле.

Бир кесекден сора танг атды.

Биз къопхан заманда, кюнчыгъышдан ёртен жана, булутчукъла да алтын къаялача жылтырай эдиле.

Биз олсагъат окъуна сабаннга атланып чыкъгъаныбызда, Бекир бла аны къатыны Гызылай да сабаннга бара тура эдиле. Элде болгъан сабанчыла: «Къошдагъыладан артха къалмагъы эдик» – деп, ашыгъып келе эдиле.

Хангерий бла Хажос да, не эсе да бир жангы акъыл этип, бирсиле бла тенг сабаннга атландыла. Сабанны къулагъына, кюн чыкъгъынчы, танг бла тенг табылдыкъ. Хангерий бла Хажос да, экиси эки къошну башындан тутуп, бирсилеге да: «Хайдагъыз, маржа, бюгюн бошарыкъбыз, ай жаш, ёгюзлени ур, келмеге къой, ло-ло-ло! Дал-дал-дал!» – деп, тиричикле болгъандыла. Бу экисини былай болгъанларына кёпле сейирсинедиле. Аланы кёргенде, Бекир, кесеу алып, бир уллу гыйы ташха къынгыр къач окъуна тартхан эди. «Къынгыр къач! Къынгыр къач!» – дей эди.

Ол кюн, ингирге дери да мычымай, сабанланы барын да сюрюп бошадыкъ. Бекир бла аны къатыны да сабанда жигер узалмакълыкълары бла кёплени жюреклерине жарагъандыла.

Беш кюнню ичинде сабанлагъа картофдан къалгъан урлукъну да салып бошадыкъ. Картофну уа сюре туруп окъуна салгъан эдик.

Башха ишледеча, жол ишинде да Ахшыкъыз алчы эди. Ахшыкъызны ызындан Гызылай да къысха жанлап бара эди. Биз орамланы жангыртып бошаргъа, башха ишле да жетдиле. Колхоз жыйлыгуну ачып, колхозчуланы кимине не ишлеп туругъа керек болгъанын тохташдырдыкъ. Бекир, къошха барып, сюрюучю болду. Ал эки ыйыкъда тууарланы кютюп турду. Эки ыйыкъдан сора сюрюучю бригадир Бекирни тамата сюрюучю этди. Аны алай болгъанына бирсиле да ыразы болдула. Ол оноуну колхозну правлени да къабыл этди.

Бекир сюрюуюню кютгенде, тууар болсун, къой болсун, ол кютген малла ингир сайын тоюп келиучю эдиле. Кёбюсю да, ыстауатда тынч жатып, ышныр этиучю эдиле.

Эрттенликде малла ыстауатдан чыкъгъынчы, Бекир хар малны къатына барып, аланы сымарлаучу эди. Малла окъуна анга жууаш къараучу эдиле. Кеслерине мал кютерге бирси сюрюучюле да Бекирден юлгю алыучу эдиле. Малланы сюрюучюле ыстауатда санап къууалай эдиле. Ингирде да санап жыя эдиле.

Бир кюн ингир алада малчы къошха малчы бригадир Таукъан эмда аны биргесине Харун келдиле. Ыстауатда хар ишни болушун билдиле. Сюрюучюлеге да кёп саугъала келтирген эдиле.

Маллагъа къарап бошагъандан сора, барысы да къошха кирдиле. Малла къыйырында жаланда кёк бойнакъ парий къалды.

Къошну башы этернит атлы акъ гыйы бла жабылып эди. Аты къош болса да, кеси уа юй эди. Къошну юч жанында да уллу мияла терезелери бар эди. Эркин эди. Хар адамны кесини энчи башха кётюрмеси бар эди.

Харун бла сюрюучюле къыстау ушакъ этедиле. Харун:

– Биз жылны хар трудоденине кило жау, кило эт, кило бишлакъ, анга кёре хар ырысхыдан да юлюш болурча, бу беш-жыллыкъны аягъына уа бир миллион иги малны малкъар районунда болдурургъа керекбиз. Къабарты да бир миллион малны болдурлукъду. Ол заманда бизни областыбызда эки миллион иги мал боллукъду, – дей эди.

Харун «иги» мал деп, тууар хайыуанлагъа айта эди. Андан сора да ууакъ мал боллукъун да ангылата эди.

Сюрюучюле, бир бирлерине къарашып: «Ыхы!» – деп, къууанышып, башларын ёрге кётюрюп, кёзлерин жылтырата эдиле.

Харунну хар сёзюн Бекир башына жыяды.

Малчы къошну бригадири Таукъан кесини бригадасыны болумларын, членлерини халларын бетлеринден окъуна билип турады.

Бекир Харуннга:

– Харун, бизде бир миллион малны – уллу малны, иги малны – болдургъан къыйынды дерге биз боллукъ туююлбюз. Алай сиз, биз – малчыла – излегенни тапдырып туралырмысыз? Биз трудоденнге кило жау, кило бишлакъ, кило эт, дагъыда ала кибик ырысхыдан да юлюш алсакъ, биз къыйналмай жашарыкъбыз. Анга ишек жокъду.

Бекирни да ауузуна чабаракъ болуп, Топайчыкъ: «Харун, хар колхозчу бу сен санагъанладан сора, культурна жашап болса, колхозчуну ол жашауна къаллай жашау дерге боллукъду?»

– Топай, сен тёбен сабанлада болгъан заманда да бу адамны билимин къармауунгу сездирген эдинг. Мында да ол къылыгъынгы унутмагъанса. Хайт десенг, жигитледен биринчиси боллукъса, соргъанынгы да иги этесе. Жууабынгы къысха берейим. Колхозчу хар излегенин табып, культурна да болса, анга, ол жашаугъа, къолайлы жашау дейбиз. Ангыладынгмы?

– Да ангылагъан а этеме, алай къалгъанла да ангыласынла дей эдим ансы, башха мурат бла уа сормагъан эдим.

– Кертиди, кертиди! – деп, сюрюучюле баш булгъадыла.

– Бекир, бизни не этеригибиз къалып кёресе? – деп, Харун сорду.

Виразгъа дери, анга къарап, тынгылады.

– Бизни этер затларыбыз кёпдюле. Аладан бир къаууму: бюгюнлюкде малларыбызны ыстауатында тургъан жангыз бирден сора итибиз жокъду. Ол да къарт болгъанды. Ыстауатыбызны

айнытыр ючюн, этген муратыбызгъа жетер ючюн, ыстауатха төрт-беш парий керекди. Малчы къошдан шашмай тургъан, малгъа багъычу фельдшер, техник да керекдиле. Хар сюрюучюге да бирер къауал керекди. Кертимиди, аланла? – деп, Бекир соргъанда, сюрюучюле бир аууздан: «Кертиди. Кеппе-кертиди», – деп, бир тилли болгъанча, селешдиле.

– Бекир, ахшы, бек ахшы, – деп, Харун да малчылагъа не бек керек болгъанын блокнотуна жаза эди.

Ауузланган да этип, кыйырчыла кыйыргъа чыкъдыла. Къошда къалгъанла да, кеп оноу этип, тынчайдыла.

Тангнга къаршы болду. Танг атды. Усхар ётдю. Хар ким ишине къуралды. Атландыла, кетдиле.

Харун, элге кетгинчи, жайлыкълагъа, чаллыкълагъа да къарай, элге тигеледи.

Кеп да мычымай, Аслангерий эки нёгери бла, төрт итни да алып, алты къауалны да акъ къадыргъа кенделен-кенделен салып, къошха чыгып келди.

Сюрюучюле, къууанып, итлени къубулта эдиле. Харунну, Аслангерийни да махтай эдиле. Къауалланы, итлени да сюрюучюле кеслерини араларында юлеше эдиле. Аслангерий Топайны къубулта эди. Аслангерий, Бекир, Топай да малланы ийнакълай эдиле. Къалгъан сюрюучюле да къууана эдиле.

IV

Колхоз, кюз ишге хар адырларын да жарашдырып, биченнге чыкъды. Колхозчуланы, малчыладан къалгъанлары, эл тийресинде чаллыкъланы бошаргъа, Бекир жыйыны да жайлыкъла къатындагъы чаллыкъланы чалып, жыйып, гебен этип да бошадыла. Сюрюучюле, төбен биченчиледен эсе, тап бир кюн алгъа окъуна бошагъанларын билдик.

Огъаргъы, төбенги колхозчула да кюз къошлагъа табындыла. Ахмат, Мазан, Чонай, Харун да кюз къошлагъа юлешиндиле. Колхозну төрт бригадасы да, эришип, бичен ишлей эдиле, алай барындан да алгъа баргъан биринчи эди. Бекир да ол бригадагъа тюшген эди. Хангерий бла Хажос да анда эдиле. Биринчи бригадагъа Ахмат да, къошулуп, бешкъарыш чалгъысын жютю тишеп, чала эди.

Ахмат бла Бекир не бек эришип чалсала да, аладан эсе, Аслангерий тынгысызыракъ эди. Бек артда жатса да, эрттенликде да, бирсиледен алгъа къобуп, аланы уятхан жигер къарт Аслангерий бола эди. Аслангерий Калмыковну аллында айтхан сёзлерин унутмай эди. Аны «эринчеклени съездине» барыу бютюнда сагъышландыра эди.

«Эринчеклени съезди» барындан да бек Бекирни сагъыш этдире эди. Тап кече жукълап тургъанлай окъуна, бир-бирде

Бекир жукъу арасында окъуна: «Уой, аман, эринчек!» – деучю эди.

Бир кесек бичен ишлегенден сора, Хангерий: «Белим жел болгъанды», – деп, Хажос да: «Сол билегими сингири созулгъанды», – деп, тарыгъа кетип, биченчиледен маллагъа кетдиле.

Бирде Хангерий, белине да мор башлыкъ чѳргеп, ийнек сауа эди. Топай бузоу кѳоруй эди. Ийнек, эки арт аягъын да тенг кѳтюрюп, чочуду. Бир кесек чибинлеп, кычырыкъ окъуна этди.

Хангерий, ѳрге кѳобуп: «Аман бѳрю азыгъы боллукъ! Быт! Хайыр болмазлыкъ!» – деп, Гѳдей атлы завод ийнекни базыкъ шауеш чычкын бла кѳабыргъасына урду. Ахырында уа Гѳдейни, узун кѳуйругъун аны арт бутуна илиндирип, тутуп, аяусуз тѳйдю. Гѳдей, кычырыкъ этип, ары секирип, арлакъдан артына айланып кѳарады. Ол заманда Топай:

– Кѳой-кѳой, мал не биледи? – деп, тилей тургъанлай окъуна, Хангерий бир уллу жаркъа состар ташны алып, атып уруп, Гѳдейни онг мѳйюзюн тѳшюрдю. Топайны насыбына, Гѳдейни мѳйюзюню ичи – шобрасы – кѳалып, тышы тѳшген эди. Топай жилигъан да этип, чабып барып, Гѳдейни тѳшген мѳйюзюн сермеп алды. Гѳдей, эки кѳзюн да кѳаты кѳысып, башын сау мѳйюзю таба аккул этип, тѳгерегине урчукъча бурула тургъанлай, Топай жетип, чыкыгъан мѳйюзюню орунуна орнатды.

«Ай Харун а, сени бери мал фельдшер жиберирге айтхан хапарынг бар эди! Ай, не медет! Мал фельдшер болса, иги эди», – деп, бушуу ѳте, Топай, хуржунундан кѳол жаулугъун чыгъарып, Гѳдейни мѳйюзюн байлап: «Хангерий, бу жолдан сора былай ѳтерик болсанг, ѳшитмедим деме, сен быланы кѳыргъан ѳтерге кѳорешесе...»

– Ай, даурдан кѳырма! Сен да мангамы юйретесе?! Не айтсам, аны ѳт! Оноу ѳтерге алыкъа сенден ѳсе, манга тийишлиди.

– Да аман оноу ѳтсенг а? Мен колхоз маллагъа, сенича, бѳрю бетден кѳарамайма.

– Юрме дейме да! – деп, Хангерий Топайгъа чычкын бла керилди. Ол заманда Топайны жилимукълары бош-бош тѳнгередиле. Алай болсада, андан арысында Хангерий бла «тапжѳнгер» ойнауну кѳойду. ѳкиси да тынгылашханлай, аланы кѳрген Хажос да тынгылап, ийнеклени саууп бошадыла.

Мырза, жылкыгъа да кѳарап, кѳайтып келе, Гѳдейни мѳйюзюню байланып тургъанын кѳрдю.

Хангерий бла Хажос кѳошда кѳалгъан эдиле. Топай а, бузоуланы ѳнишге кѳууалап, Гѳдейни кѳрѳрге келе тургъанлай, Мырзагъа тѳбеди.

Топай Гѳдейни мѳйюзюню кѳалайлыкъ бла тѳшгенин айтды. ѳкиси да, Гѳдейни тѳгерегине айланып, иги кѳарагъалла-

рында, Гёдейни ал эмчеги жырылып, къанай тургъанын кёрдюле. «Аны Хангерий этгенди», – деп, экиси да ол акъылгъа тохташдыла.

– Мырза, аны эмчегин Хангерий тырнагъы бла жыр்தхан болурму? Бичакъ бла иш а кесген болурму?

– Хоу бирда!..

– Кесерге окъуна болур. Аны къаны эрттеден къайнап турады.

Мырза, къошха келгенлей, Хангерийге урушду. Хангерийни этген аман ишин Хамзатха айтыргъа деген эди. Алай болса да, Хангерийни аман ишин Хамзатха Топай алгъа жетдирген эди.

Хамзат Хангерийге бек къаты ачыуланнган эди. Хамзат Хангерийге ачыуланнган заманда да Хажос, кеси эринлерин да чайнай, тишлерин къыжырыкълатып, къашларын тьююп, жашырын Хамзат таба къарай эди.

V

Кюзюно къызыгу кюнлери оздула. Гебенлени уа алыкъын дырын ийислери кетмеген эди. Ингирикде токалашла жанындан «дыр-р» деп, бёденелени учуулары сел болса да, тохтагъан а этмеген эди.

Малла да, жайлыкълардан къышлыкъларгъа кёчюрюлюп, чалыныргъа жарамай кълалгъан кърмаулары эмда гебенлери тартылгъан чалгъы ызланы отлай эдиле.

Аслангерий тиш башында тубюнден Бекир атхан ылыбырланы сермеп-сермеп тутады.

Топай бла Хангерий тууарлагъа къарайдыла. Хангерий тууарланы тужурла¹, наныкъла болгъан жанларында, таш алларында, кылдыла жанларында тюртюле айлана эди. Топай а, сюрююно гебенле таба къыйырында ары-бери чаба:

– Хо-о! Акъ къуйрукъ Акъ къуйрукъ! Бжеу-бжеу! – деп, хахай-гузаба этип, тирликлени мал хылисинден сакълайды.

Хангерий Топайгъа:

– Ышанма, ышанма, ахшы улан, ышанма! – деп, кеси уа тужурланы, наныкъланы чёплей айланады. Ма-а, Хангерий, наныкъ юлключюклени² ичинде сыртындан тюшюп, тюплеринден ёрге къарап, акъырын-акъырын наныкълардан юзюп кесини, жия къапхан кибик, кенг ачылгъан ауузуна ата турады. Кеси уа не уллу гагуну да, ауузуна тюшгенлей, ол уллу тили бла бир эзгенлей жутады.

Хангерий ашагъанда бла жаншагъанда алда болса да, малгъа къарауда уа Топайчыкъл алчыды. Нек дегенде, Топайчыкъл

¹ Тужур – къара наныкъл.

² Юлкю – котур.

сюрюуге: «Бизни сюрюу, мени сюрюуюм», – дей эди. Хангерий а: «Колхоз малла, колхоз сюрюу», – дей эди. Топай: «Бизни тирликле, бизни биченликле», – десе, Хангерий анга: «Сени атангы жаны ючюн! Сизни тирликле болурла! Колхоз санга берликди, иги сакълап тур!» – дей эди.

Бекир а? Бекирни унутмайыкъ.

Бичен къалагъанла хастан толу гебенлени аракъ тишле этдиле.

Ахмат:

– Ат, жаным, ат! – деп, башын эки жанына булгъап, тиш башына учуп, къушча чыкыгъан ылыбырланы сенек бла сермеп, аягы бла басып, терлей-терлей, уф-туф этип кюреше эди.

Ахматха бичен атхан Таукъан эди. Таукъан малчыланы бригадирлери болгъаны себепли, артыгъыракъда бичен ючюн сакъ эди. Биченлени таза, иги, саскы кёзю кибик болгъанларына кёпле къууана эдиле, алай барысындан да Таукъан бек къууаннганына ишек жокъ эди.

Биченлени къалап алтынчы ноябрьни ингирилгине бошагъан эдиле. Ол заманга колхоз хар ишин тамам этген эди. Анга уа уллу къууанч эте эдиле.

Хажос да, къойлада жарамай, тууарлагъа келген эди. Алай бла биягы Хангерий бла Хажос бир бирлерин тапдыла.

Хажос Хангерийге нёгер болгъанлай окъуна, Топайны тууар сюрюуден айырдыла. Топай таналагъа къарай эди.

Бекир, маллагъа къарай бара, биченлени ыскындыклары бузулуп тургъанын кёрдю. Терк окъуна артха къошха къайтды да, балтачыгъын да белине сугъуп, темирмюйюз сенегин да инбашына атып барып, биченлени тегерегин, къадалып, къаты бегитди.

Бекирни эсинде «эринчеклени съезди» болса да, ол съездге бармазлыгына толу ийнанып эди. Алгъаракъда эринчек болгъаны эсге тюшсе, Бекир кеси кесине: «Мен а не бек шашып тура эдим. Ма бюгюн а не хатам барды?» – деп, кеси кесине айта эди.

«Бекир алгъаракъда уялып ишлеген эсе да, бу сагъатда уа, оюмлап, къадалып ишлеп, насыплы жашагъан иги болгъанын билгенди», – деп, Ахмат да айта эди.

Бу алтынчы ноябрьни кюню колхозчу ударниклеге артыкъ узун кюнча кёрюне эди. Бекир бюгюн кёп жерге жетди. Бекир малланы хар болушларын кёрдю.

– Хайт дегиз. Сакъ болугъуз. Мен аргы кюнлюмде антаулагъа да бир къарайым, – деп, Бекир тууарчылагъа, аланы ары жанларында хансада къойчулагъа да талай кёргюзтюм этип, узайды.

Аны сакъ болгъанына жалаңда Хангерий бла Хажосдан къалгъан сюрюучюле бек ыразы эдиле.

Бекир антауланы барына да кёз жетдирип, тап гырмыкларындан тартып-тартып окъуна сынап къайтды. Къош къатында уллу хастанда аракъ тишлени туураларына чыкыгъанда уа, Бекир, кыгычыракакъ:

*– Колхозубузну хар сюрюулерин,
Айнытып, аслам къурайыкъ,
Излемлерин табып жюрюулерин
Мадарып, жырлай турайыкъ.*

*Тилинде болады ийнекни сютю,
Аны азыгъын этейик,
Колхозубузда болуп бек жютю,
Жангы хорлаугъа ётейик.*

*Саскыкёз бичен, ма эсле, Жамал,
Чачылмаз, айбат салырбыз.
Болдуруп Малкъарда миллион мал,
Къолайлы болуп жарырбыз.*

*– Гызылай, энди тап чирип къалды,
Ардан къатдыргъан чайырынг.
Бекиринг юч жюз трудоден алды,
Сени уа кёпмюд хайырынг?*

– деп, жырны тауушу бла чатны-къолну зангырдатып, кесине кёплени да тынгылатып, къошха келген эди.

Бекир къуру да чайыр чайнап жюрюучю тиширыулагъа бюсюремей эди. Аны ючюн болур эди, кесини тохтамай чайыр чайнай айланычу юй бийчесине окъуна чурум сала эди. Аллайланы сёге эди.

Ахмат, къошну аллындагъы томуроугъа олтуруп:

– Бекирни саугъалайыкъмы? – деп соргъанда, алайда гюрен туруп тынгылагъанла бир аууздан:

– Аны саугъаларгъа керекди, ол борчду, – деп, жууап этген эдиле.

VI

Кюнбатыш кыызарды. Аяз тауладан урады. Малла ыстауатлагъа тийищдиле. Макъырадыла. Чегет талада да атла кишнейдиле. Кёк бойнакъ, мал кютюп келгенине махтанганча, арлакъда тебе юсуне чёгюп, ыстауатха къарап, ауузун ачып, кыысха-кыысха солуйду.

Бу ыстауат кыш ыстауатды. Алай болгъанлыкъгъа, малла халжарлада туююдюле. Алыкъа эрттеди. Аны себепли уа тышында, кыртишде къаладыла. Орунга жыйылгъанла жалаанда бузоуладыла.

Ма, кёремисе? Биченлени тегереклери ыскындыкла бла къаты бегитилипдиле. Кылдыла бла бегитилгенле да кёпдюле. Арлакъдагъы тишлени уа кёремисе? Чалман бла къадамалангандыла. Былайдагъы аракъла уа тёртгюл томуроула бла, кырукъла бла, баласла бла да бегитилгендиле.

Тегерегинге эслеп кыарачы, халжарла къалай тап жангыргъандыла! Жангы жабыулары, тегереклери – бек, ичлери – кыургъакъ. Таза!

Хамзат:

– Малымы кыыйнамаз ючюн, не кючюмю да салмай боллукъ туююлме. Мени бригадам – алчы малчы бригадады. Бригадам саулай колхозда алчы болмаса, мен кесими бетими халкъгъа къалай кёргюзтюрге? Мени партбилетим не айтыр? Ол жанымда чыдармы? Бригада, барыгъызгъа да айланып айтама: «Биз къалгъанлагъа иги юлгю кёргюзтюрге борчлубуз», – деп, ол биргадасыны жыйылыуунда кыуру да айтыучу эди. Хамзатны айтычусу ётюрюк болмагъаны кёзге туура кёрюндю. Малчы кыош, хар иши аперимли болуп, экинчи кюн Октябрь кыууанчын этерге ашыгъып турады.

Кеч болду. Адамла андан-мындан бирге тийишдиле.

– Октябрь революцияны 16-жыллыкъ кыууанчына жыйылыуу ачылгъаннга санайбыз, – деди Ахмат. Ол алай айтханлай окъуна, сюрюучюле, биченчиле да бирча суху кыарс уруп, малланы да сагъайтхан эдиле. Кылдыла юслеринде эчкиле «пырфчырф» деп, кёзлери да кём-кёк жылтырашып, секирип-секирип, жерге тюшген эдиле. Итле да, сагъайышып, ыстауатны тегерегине хыны лох этип башладыла.

Кыууанч жыйылыуу президиуму, кыош аллы сыйдам арбазда, юсюнде да фонары болгъан столчукъну артында узун шинтикге олтурду. Жыйылыуу адамлары уа бары да, президиумну аллында, тёртгюл томуроуладан кыуралгъан кылды шинтикlege олтурушуп эдиле.

Ол кече жыйылыуда кёплени саугъалагъан эдиле, алай барындан да кыууанып а Бекирни саугъаладыла.

Бекирге саугъагъа эки чурукъ, юсюнде да «жигерге» деп жазыуу болгъан бир знакчыкъ, алтын бояула бла жазылгъан эм кёп омакъ суратлары да болгъан бир сыйлы «Махтау грамота», андан сора да беш тюмен ахча берген эдиле.

Бекир знакчыгъын сол ёшюнине такъды. Грамотасын жёрмечя чёргеди. Ахчасын кызыл сахтиян бохчасына салды. Чу-

рукъларын а олтанларын онг къарышы бла ёнчелеп, башларын да юфгюрюп:

– Элге барсам, киерме, аланы кийип чыкъсам, сора ол келин кибигигиз (Гызылайны атын жашырып) ызымдан бир къарасын, – деп, Хамзатны артмагъына салгъан эди.

Бекир алгъан саугъаларына асыры къууаннгандан, аланы асыры эсинде тутхандан, тап кече тюшюнде окъуна кёре эди. Тюшюнде кёргенден жукъу арасында кеси къолу бла кесини ёшюнюн къармай эди.

Бекирден сора да кёпле саугъаландыла. Кёпле махталдыла. Хангерий бла Хажос а не болдула? Аланы саугъаламагъандыла. Да Хангерий бла Хажосну саугъаларгъа жарарыкъ туююл эди. Аланы кёзге туура хайырларындан эсе, заранлары кёп болгъан эди. Алгъаракъда бир ууаныкны жардан атхан эдиле. Хажос а аны жар тюбюнде кесген эди. Болсада, халал этген эди.

Сюрюучюлеге Хангерий бла Хажос: «Охо, иги къууанып туругъуз. Къырал сютню сыйырады, жүнню Ингилизге сатады, эт ашаргъа эслерине тюшсе, эт хазырлау деп, союмгъа жарраулу малланы аладыла, охо, иги къууанып туругъуз! Кютген малыгъызны хайырын «карка шабат кюн» табарсыз», – деп, малчыланы арасында тюрлю-тюрлю тапсыз хапарла жая эдиле. Ма аллай халлары ючюн Хангерий бла Хажосну саугъасыз къойгъан эдиле.

Колхоз къошда къууанчха аталгъан ингир доклад бла, саугъалау бла, той-оюн бла жарыкъ ётген эди. Ол ингирде алчылагъа этилген алгъышла къабыл болсала эди, алчы малчыла да, бирсиле да насыплы болур эдиле. Алай жашау а кесини жолу бла, къынгыр-мынгыр бола, тюрлю-тюрлю ныхытладан кючден ёте бара эди. Болсада «Къош бара-бара тюзеледи» деп, халкъда жорюген сёз барды.

VII

Адамла татлы къалкъып эдиле. Чегетде жылкъычы къуш узун тартып къычыргъанын къойгъан эди. Уку да къычырып башлады.

Ай кечени ариу жарытады. Тышына чыкъсанг, укуну тауушу бла малланы ышнырындан башха эштилген жокъ, къошха кирсенг а, къуру адам бурунларыны шууулдагъанларындан башха таууш жокъ.

Адамла татлы къалкъып тургъанлай, Хангерий, башын аз ёрге кётюрюп, не эсе да бир зат урларыкъ кибик, иги сакъ, хар кимге да тюрслеп-тюрслеп къарады. Болсада аны алай къараргъанын – Бекир эслегенин – Хангерий сезалмады. Хангерий ауузун Хажосну къулагъына тутуп, къолу бла да аз-аз тюртюп, аны уятды. Хажос да тегерегине, ышанмай, сакъ къарады. Эки-

си да, адам кёрмеген сунуп, тынч кётюрюлюп, шош-шош атлай, кёшдан чыккыдыла.

Ай батаргъа жанлап тура эди. Хангерий бла Хажос, баям, ай батмаса, бирле кёрюрге деп, айны батарын суююп, кётюрт-мелерине таяндыла. Бир кесекден сора уа биягъыла адамланы жукълау халларына тынгыладыла. Ол кеч жатхан адамла ырахат мушулдайдыла.

Бекирни кётюртмесини къатында Аслангерийни кётюртмеси да къуралып эди. Аслангерий Хангерийни бла Хажосну марлагъанлай турады. Болсада, кесини алагъа татлы жукълагъан сундурур ючюн, хурулдайды.

Хангерий бла Хажос биягъы тышына чыккыдыла. Ай батып турады. Аязчыкъ аз-аз къагъады. Кече къарангыды, шошду. Тёгерекде аз да шыхырт жокъду.

Ала тышына чыккыгъанлай, Аслангерий кеси кесине ичинден: «Аланы бир ауругъан жерлери барды», – деп, Бекирни да уятып, аны бла бирге, сенеклерин да къолларына алып, аланы ызларындан чыккыдыла.

– Бекир, ол къарелдиле аламы болурла?

– Тохтачы, берими, огъесе арымы бара болурла? Иги тюрлеп бир иги къарайым. Ала болгъанларына уа ишек жокъду. Ярабий, къайры бара болурла?

– Да нек эсе да ёрге, биченле таба ышырыладыла. Тас этмез ючюн, артха къалмай барыргъа керекбиз, – деп, Аслангерий Бекирни ашыккыдыра эди, алай Бекир да ашыккымай а туююл эди.

Хангерий бла Хажос таза, кём-кёк, гымых биченден къаланнган кёол боюнунда аракъ тишни төгерегине айлана кетип, кёп да мычымай, анга сирнекни жандырып тиредиле.

От салырдан алгъа, Хангерий бичен къатында къалгъан эди, Хажос а биченден аз кенгнге айырылып, Хангерийге къалауур болуп тура эди. Ол жангы къаланнган къургъакъ тиш, кёп мычымай, «дуу-дуу», «чыр-чыр» этип, тийрени да жарытып, ёре жана эди.

Аны эслегенлей окъуна, Аслангерий бла Бекир аланы юслерине чапдыла. Хангерий бла Хажос а, асыры абызырагъандан, къачалмай къалгъан эдиле.

– Уой, биченлеге от тюшгенди! Уой, бери, бери, бери! Уой! Уо, хайдагъыз! – деп, Аслангерий кёшдагъылагъа аямай кычыра эди.

– Ай харам! Не харам эдинг, Хангерий! Не аман иш этдигиз, сизге муну кечерлеми? Хажос, сен да не бетсиз эдинг! Уялмай, экигиз да бетлеригизни халкыгъа къалай кёргюзтюрсюз?! – деп, Бекир Хангерий бла Хажосха айып этип, аланы аллында сюрюп, аллында темир сенегин да жылтырата, кёш таба келе эди.

Кече бла танг аласында кьозгьалгъан адамла кьошдан терк окъуна келген эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, от терк окъуна биченни тѣп-тѣгерегине урлагъан эди да, аны ѳчюрюрге адамны кьолундан келмеди. Саскы кѣзю кибик, таза, кѣм-кѣк, гымых аракъ тиш кюйюп кьалды.

Хангерий бла Хажосну Бекир кеси окъуна, сюрюп, кьошха келтирди. Ала, этген хаталарыны уллулугъун ангылап, шош симсирей, кьалтырай эдиле.

Кюйюп бошагъынчы, биченни да ѳчюралмагъанлай, адамла бары да кьошха келген эдиле.

– Ай, айып болсун! Ай, не аман ниетли адамла эдигиз! – деп, Хангерий бла Хажосха кьайырылмагъан жокъ эди.

Харун бла Ахмат:

– Хамзат, аланы бюгече чакълы ат оруннга беклет. Къай-да да, ычхындыргъан этмегиз. Тамбла уа элге тапдырырбыз. Нек десенг, тамбла сахарда да уллу кьууанч боллукъду. Ол уллу кьууанчны хатырындан, тамбла чакълы, Хангерийни, Хажосну да тутдурмазбыз. Алай, биз умут этгенден, ала биченлеге отну нек салгъанларын а, бурмай, айтырла, – деген эдиле.

Бу сѣзлени Харун бла Ахмат, алгъаракъдан окъуна бир тилли болуп, кьагъытха кьарап айтханча, бир аууздан айтхан заманда Бекир, оюмлап, мангылайын ѳрге жыйыргъан эди.

Хамзат, Хангерий бла Хажосну ат оруннга беклеп, алларында кьалауургъа, ушкок да берип, Чонайны тохтатхан эди.

Хамзат бла Бекир кьошха кьайтдыла. Танг атаргъа иги кесек бар эди. Окъугъан, кесинг билесе, кюз арты кече узун болуучуду.

Амалгъа Ахмат бла Харун, эшикге чыгып, тутулгъанла эшитирча, былай айта эдиле:

– Харун, жангылмазлыкъ ким барды? Сен сейирсе... «Атны тѣрт аягъы болгъанлай, ол да абынады» деп сѣз барды да.

– Ахмат, сен сейир адамса, кьужур адамса! Жангылгъан этген алаймы болады? Андан сора да ол нарт сѣзге мен ыразы туююлме.

– Да сени кѣлюнге кьалай келеди? Акъыл башыбыз сенсе, айт. Сен айтханлай этейик.

– Угъай, сен эл советни башындаса. Эл, «законланы иги бардырады» деп, санга бек ыразыды. Мен да эслейме. Сен законлагъа устаса. Закон кьалай кьарай эсе, алай этейик. Законну учузларгъа кьолубуздан келлик туююлдю. Учузларгъа да сюерик туююлбюз.

– Хей, бу замансыз заманда айланганла кимлесиз? – деп, Чонай, кеси да биле тургъанлай окъуна, лакъырда этип, келгенлеге сѣлешди.

– Уой, бизбиз!.. Уой, бизбиз! Къайда да, атхан иш этерсе, Чонай.

– Товарищ часовой, бизбиз, – деп, Ахмат бла Харун да кеслерин тутулгъанлагъа да, часовойгъа да билдирдиле.

– Чонай, бошла... Ким да аманын иги этер ючюн, болушхан этеди. Биз да кеси колхозчуларыбызны юйретирге керекбиз. Ала жангылгъан этгендиле. Кимни эсе да сёзюне къарагъандыла. Аланы ким алдагъан эсе да, ала ол алдагъан адамны ачыкъ этерикдиле. Харун, алайды да? Ётюрюкмю айтама?

– Керти айтаса. Заранны была кеслери алларына этерик туююл эдиле. Бизге туура болмагъанлыкъгъа, колхозда аз аманлыкъчы адам жокъду. Башха формагъа кирип, кеслерин къыйынлыкъда жашагъан адамлагъа ушатып, колхозгъа уа душманлыкъ этип тургъанла алыкъа аз туююдюле.

– Ма, быланы да аллайла алдаргъа боллукъдула. Сорурбуз. Айтырла. Аланы жангылтхан туура болур.

– Да соргъан а бизден эсе уа, иги сорлукъла болуруна да ишек жокъду. Анда ачыкъ этдирилле. Сени да, мени да жауубуз, тутулуп, тѳбен сорулгъу эди...

– Угъай, Харун, быланы тутдургъан да этмезбиз, – деп, Ахмат Хангерийни бла Хажосну ичлерин, оюмларын, хыйсапларын билир амал бла айтхан эди.

Чонай тутмакълагъа: «Чыгъыгъыз, къош таба тебирегиз!» – дегенде, Хангерий бла Хажос, салпыла болуп, къошха жууаш-жууаш тебиредиле.

Къошдагъыла жукълап эдиле. Жангыз да жукъламагъан Бекир эди. Бекир Ахматлары тышына чыкъгъанда окъуна, сагъайып, аланы жаншагъанларыны хар сёзюн эшитип, сагъайып тургъан эди.

Хангерий бла Хажосну къошха кийиргенлей, Ахмат бла Бекир тышына чыкъдыла.

– Бекир, Чонай да къарай туруп, алай сен да къарамасанг, ким биледи, бу бурушбоюн душманла къачып кетерге да болурла.

– Бек ахшы. Мен аладан кѳзюмю айырмазма.

– Биз аланы бир талай аман ишлерин билирге боллукъбуз.

– Ангылайма.

– Ангылай эсенг, игиди. Бекир, биз сакъламасакъ, бизни колхозубузну, ичинден оюп, туюп этерге кѳп душманла кюрешидиле.

– Ахмат, бек ахшы къарамасакъ, ма бу душманла этгенни кѳпле этерлерине ишек жокъду.

– Алайды. Сакъ бол, Бекир, сен кесинги муратынгы, тую ниетинги ачыкълап, къууандыргъанса, хайт деп, иги ишлерге керексе, – деп, Ахмат, онг къолун да жюрек ауузуна жетдирип,

башын «хау» дегенча, артына бла аллына булгъап, Бекирни да ызындан алып, къошха кирди.

Хангерий бла Хажос, тешинмей, кётюртмелеринде жатдыла. Чонай бла Бекир да, тешинмегенлей, жатдыла. Бекирден бирсиле барысы да мушулдап жукълай эдиле.

Бекир да танг атаргъа жууукъ теке кълалкъыу эте тебиреди. Бекирни чырым малтады. Ол жукъу арасында Хангерий бла Хажосну, ауанала кибики, къошдан чыгъып башлагъанларын сезди. Болсада женгил уяналмады. Ол эки-юч минутдан уянды. Къарагъанында, Хангерийланы кётюртме – къуру.

– Ай, не мен ёлдюм! Чонай, маржа, къоп! Къутулдула! – деп, Бекир Чонайны да уятды. Хамзатны ушкогун да кълонуна алып чыгъар муратда быдыркъыгъа узалгъанында, ушкок а жокъ. Сермеп, сенекни алып, Бекир къошдан тышына чыкыгъанда: «Атама! Хей, кимсе?! Атама! Атама! Оллахий, атама!» – деген гузabalаны биргесине «тарх-тарх» деп, эки кере да ыстауат кыйырчыны ушкогу атылды.

Тёберлакъда чат боюнунда, къара алашагъа да кълонуп, Хангерий, Хамзатны ушкогун да кълонуна алгъанлай, Хажос да, ол атны ючтёбесине минип, аямай ашыгъып, лох этдирип бара эдиле.

Бекир:

– Ый, тут! – деп, итлени да кълозута, къанатлыча учуп, Хангерий бла Хажосну жетип, аланы урлап алып баргъан атлары бла биргелей ортагъа алды. Бекир: «Энди урады, энди урады!» – деп, Хангерийни кълонундагъы ушкокдан бек кълоркъа эди. Алай, насыпха, аны ичинде огъу жокъ эди. Итле да таныгъан эдиле да, Хангерий бла Хажосха къадалгъанларын кълуюп, алагъа айып этгенча, аланы халларына тюрслеп къарай эдиле.

Чонай да жетди. Бир кесеқден, Бекир бла Чонай уручуланы артха сюрюп бара тургъанлай, адамла, кълозгъалып, келе тебиредиле. Бу кълайгъы да, дауурла да уллудан-уллу бола, танг атды.

Колхозчула, бир бирге ал бермей, басына келип:

– Сизни бетигиз къарады, биз энди сизни колхоз мюлкюне жанлатмасакъ!

– Сизни уа къаныгъыз кълайнап тура кёре эдим да!..

– Бизни колхозубузну буза башласагъыз а, унамазбыз!

– Унамагъанны кълый, бу душманланы тамырлары бла жокъ этмегенлей жарарыкъ тълуюлдю! – дегенле да бар эдиле.

Бекир а:

– Бюгюльорге керекли бюгюльмесе, сыннган этиучюдю! Аны билсинле. Была тюз ниетли адамла тълуюлдюле. Сълемеулюкню да мардасы болургъа керекди. Колхозну сълемей эсенг, арлакъ-

гъа тур. Олду кереги, – деп, жумдуругъун хауада ойната, къыза эди.

Ахмат а, ышара-ышара:

– Бекир, керти айтаса. Сюймеген да, жергесинде турмаса, тазирине жолугъады. Душман болуп сюелгенни жокъ этген – төреди, – дей эди.

Бир кесекден мардасыз дауурла тохтадыла. Ол кюн къайгъыдан сора да къууанч да бар эди: колхозчула кюз ишлерин бошап, Октябрьни къууанчын да бардыра эдиле.

Бир талай кюн озгъандан сора, колхозчула область сюдню, Хангерийни ёлтюрюрге, Хажосну уа он жылгъа Сибирьге жиберирге деп, сюд этген хапарын эштдиле.

Бекир тюз оюмгъа келген эди. Къолундан келген къадар кесини колхозуна таза ниет бла болуша эди. Ол кютген сюрюу, тууар сюрюу, къоранчсыз айныйды. Колхозчула да, колхозну оноучулары да Бекирни тюзелгенине къууанадыла. Анга ыразыдыла.

Ал кезиуледе къалай болгъан эди эсе да, энди Бекир да, аны юй бийчеси Гызылай да таза ниет бла жигер ишлеген колхозчула болгъандыла. Тенглерине, ишчи нёгерлерине халаллыкъларын а несин айтаса: ала бла да къарындаш-эгешча жашайдыла. Юй ырысхылары да бирледен кем тюйюлдю.

ТЕНГИМИ ЮСЮНДЕН СЁЗЮМ

Шуёхубузгъа кёпле сукъланыучу тенгими Жагъафарны, хар кюнде телефон бла манга сёлешип айтыучу жүрек сёзю, бизни таныгъанланы, танымагъанланы да кьууанч сагъатлы этиучю чамлары кьулагъыма эшитилгенлей турадыла, сыфаты уа – кёз юсюмде. Токумаланы Жагъафарда бла менде тенглик, бир бирге жүрек тазалык биргебизге жашагъанды кёп жылланы ичинде. Бу жазыуум аны юсюнден биринчи сёзюм туююлдо. Жазыучу тенгими, ол сау заманда биргеме болгъан сагъышланы, анда адамгъа игилик излеген болумланы, чыгъармаларында халаллыкъны бла харамлыкъны теренден суратлагъанын, акъылын, кёп тюрлю оюмларын, кеслерине тартхан халларын жангыдан тюшюреме бюгюн эсима.

Повестьерин, романларын окъусанг да, алада тюзлюкге кьуллукъ этгенлеге, аманлыкъгъа жан атханлагъа тюбейсе: кими бла ушакъ этесе, кимине чамланаса. Жагъафар жазыучу кьадарында аланы жашауда кеси сынагъан, кеси биргелерине болгъан адамланы бир ызгъа салып, ала бла узакъ жолгъа атланады. Бек уллу болушлукъну табийгъатдан табады. Аны жорукъларын сансыз этип, болмачы затланы юлгюге келтирмейди. Тамблагъа сагъышы да керти, болургъа боллукъ шартланы юсюнденди.

Токумаланы Зубейирни жашы Жагъафаргъа бу кюнледе 85 жыл боллукъ эди. Ол затны кёлюбюз тола эсгеребиз. Чыгъармаларында эндиге дери да окъуучу терен магъана бере келген шартлагъа энчи эс бурабыз. Алада жазыучуну адамны алдамазча кёз кьарамы болгъанын ачыкъ кёребиз, жангыдан окъуп, жангы сёз айтыргъа ашыгъабыз. Чыгъармалада ат башындан айтылгъан оюмгъа тюберик туююлсе.

Сюймеклик кёбюсюнде адамгъа ёхтемликни сынатады, айыплы халгъа да тюбетеди: айтмазлыгъынгы айтдырады, этерге жарамагъан ишни этдиреди. Жагъафар жазгъан затларында, ол тюрлю халланы башланган жолларына энчи магъана берип, окъуучуну сагъыш этдиреди.

Токумаланы Жагъафар 1935 жылда 29 майда Ташлы-Тала элде туугъанды. Кьзахстанда ёсгенди, школда кьзах тилде окъугъанды, кьзах тилде сёлешгенди, кьзах тилде жазгъанды. Кёчгюнчюлюкню азабындан кьутулуп, Кавказгъа кьайтхандан сора, «Коммунизмге жол» газетде, республиканы радиосунда, Малкьар драма театрда, «Нюр» журналда ишлегенди. Кьабарты-Малкьар кьырал университетни тарых-

филология факультетинде заочно окъуп, аны жетишимли бошаганды. СССР-ни журналистлерини, жазычуларыны Союзларыны члени эди, Къабарты-Малкъар республиканы халкъ жазычусу, КъМР-ни искусстволарыны сыйлы инсаны болуугъа жетишген эди. Малкъар литературада проза чыгъармаларыны биринчи трилогиясыны авторуду. Аны чыгъармаларын школлада, бийик окъуу юйледе окъуйдула.

Бюгюн кибик эсимдеди 1961 жылда Жагъафарны «Агроном» деген ат бла биринчи китабы – хапарла жыйымдыгы – чыкыгъаны. Мен «Коммунизмге жол» газетде ишлерге ол кюнледе алыннган эдим. Жазычулукъ ишге кёл салгъан жашла, кызла Жагъафаргъа бек сукълана эдик. Ойнагъанмы этесе, ёз тилибизде аны китабы чыкыгъанды!

Жагъафар чыгъармаларында малкъар халкъны тарых жолун, туугъан эли къачан къалай къуралгъанын, къарачай-малкъар халкъны кёчгюнчюлюкде жашауун, ким да эс бурурча, бек тап суратлагъанды. Пьесалары уа чамгъа, миллет адет-тёрелеге жан салгъан драма чыгъармаладыла. Малкъар драмтеатрны сахнасында бюгюн да кёребиз аланы. Ол а магъаналы суратлау чыгъарманы жашауу къысха болмагъанын ачыкълайды.

Ташлы-Тала эл къачан къалай къуралгъанын билгенле алай кёп болмагъанларына ишексизме. Кесим, Жагъафарны «Мени ёмюрюм» деген китабын окъугъунчу, ол ишден хапарсыз эдим.

«Мени туугъан элим, – деп жазады Токума улу, – тёп-тёгерегин терен чынар агъач къуршалайды. Аны чегет жаны бла Хызны сууу саркъады... Эл дюгерлиле бла чекде орналгъанды. Республикабызны бек къыйыр эллеринден бириди.

Бусагъатда Ташлы-Тала орналгъан жерде 1927 жылгъа дери адам жашамагъанды – эл болмагъанды алайда. Алайны малкъарлыла (Курнаятчыла) жайлыкъ халда хайырланнгандыла. Дюгерлиле уа анда бичен ишлегендиле, агъачын да хайырланнгандыла. Башханы къой, сууну оноуу да аланы къолларында болгъанды. Малкъарлыла ол хал бла келишмегендиле. Аны мурдорунда Хызны сууну баш жанында даулашла бола тургъандыла. Артда къыралны оноуу бла ол жер агъачы-суу бла бирге малкъарлылагъа берилгенди...»

Биз жазычуну фахмусун бу затны юсюнде да кёребиз. Жагъафаргъа дери башха адам къолгъа алмагъанды элни тарыхын жазуун. Токума улу этген ишни уа къаллай уллу магъанасы барды ол элде, башха жерде жашагъанлагъа да. Жагъафар, газетде, радиода, театрда ишлегенинде да, халкъны ниет байлыгъын ёсдюрюрге онг берлик болумну жолун излегенди. Юлгюге, радиода ишлеген жылларында «Хожа» деген радиожурнал Жагъафарны башламчылыгы бла къуралгъан эди. Аны ишин да Жагъафар жүрютгенди. Аны «Хожа бизни ёмюрде» деген биринчи кюлкюлю хапарчыгъын жазаргъа да бу иши кёллендиргенди.

«Хожаны» хар кезиулю бериую халкъны сагъайтханды. Ол халкъны жашауунда эсленнген улуу кёллююлюкню, колхоз-совхозлада, промышленностьда кёпле кёрмеген кемчиликлени туурагъа чыгъарганды. Миллет адет-төрени уа баш ишине санаганды.

Бу журналны 12 жылны ичинде юзмей бардырганды Жагъафар. Ол жазыучулукъ ишине иги да чырмау болганды. Алай Токума улу суратлау чыгъармаларын бир бири ызындан чыгъарып, кёплени сейирсиндиргенди. Кече жатмай жазганды повестьлерин, романларын.

Малкъар драмтеатрны артистлерин Къзахстаннга гастрольлагъа элтген да Жагъафар болганды. Бизни артистлерибизни фахмулу оюнларына халкъ бек къууанып тюбегенин бюгюн да эсгериучюдюле ол заманда ары барганла. Аты дунягъа айтылган къзахалы поэт Олжас Сулейманов Жагъафар бла ол заманда башланган шуёхлугъун бирда сууутмаганды, Токума улу дунядан кетгинчи.

Жагъафарны «Ёксюзню къадары», «Нартланы туудукълары», «Ыфчыкъ» деген повестьлери, «Дертли къама», «Къурч бюгюлмейди», «Жукъусуз таула» деген романларын суратлау сёзню суюгенле бюгюн да излейдиле, бек суююп, улуу магъана да берип, окъугъан да этедиле. Мени шуёхуму, улуу жазыучу Токумаланы Жагъафарны аты, сыфаты, чамгъа, накъырдыгъа къанат къакъдыргъан сёзлери чыгъармаларында жашайдыла. Повестьлери, романлары, пьесалары китап окъуучулары ышаннгылы шуёхларыдыла. Жагъафар деген ат мудахлыкъны адамладан кери этеди, кёллерин кётюреди, игиликге, жарыкълыкъгъа кёллендиреди. Ол бек иги ишленнген литература сыфатды: окъуучуларына тюзлюкню ачыкъларгъа онг береди, аманны бла игини бири биринден айырыргъа болушады.

Токумаланы Жагъафар суратлау сёзню устасы эди, литературада кеси ызлагъан жолну барганды, башхалагъа сугъанакълыкъ этмегенди, сабий жылларындан окъуна жашаугъа багъа бичерге, ол затны юсюнде кесини оюмун къагъытха тюшюрюрге базыннганды. Романлары, повестьлери, пьесалары ма алай къуралгъандыла. Суюмекликни, къыйынлыкъны да кеси жүрегинде жүрютгенди. Мен а аны атын иги бла сагъыннганланы къулу-къарауашы болгъанлай жашайма.

Шуёхуму юсюнден жангы сёзюмдю бу мени.

ШАУАЛАНЫ Хасан

ТОКУМАЛАНЫ Жазгафар

Детектив

ЖАШЫРЫН ТЮЙНОМЧЕК

(Следовательни хапары)

1

Самолётдан тышгенден сора, ары-бери бурулмай, ишлеген жериме – уголовный розыскга – келдим. Тюзюнлей таматабызгъа кирдим. Кёбюрөк къалып келсем да, ол мени ишиме ыразылыгъын билдирди. Къырал банкны тонагъан уручу, не бек бугъаргъа кюрөшсе да, бизден къутулуп кеталмагъанды.

– Ахшы, жолдаш Болатов, хорламынг бла алгъышлайма, – дей, ол кьолуму тутду. – Арыгъан болурса... Юч кюннге эркин этеме. Солу.

Керти да, бек арыгъанымы юйге келгенде сездим. Сакъалым да ёсюп, кеси кесими танымазча болгъанма.

Ваннагъа кирип жуундум да, башымы да жан жаулукъ бла чёргөп, диваннга аудум... Уянганымда, юйню ичи къарангы болуп тура эди. Терк окъуна кийинип, тышына чыкъдым. Жаз башы ингирни салкъын хауасы алапат хычыуун кёрюндю.

Мен Ларисаны кёрмегенли ай чакълы болады. Кете туруп, анга: «Бир ыйыкъдан кёп къалмам», – деген эдим. Алай мен умут этгенча болмагъанды. Не этериксе, следовательни иши алайды. Заманны не бек къысхартыргъа кюрөшсек да, ол бизге бой салмайды.

Автобуса минип, шахарны энишге къыйырына дери бардым. Лариса анда жашайды. Экибиз танышханлы юч ай чакълы болады. Ол кеси да кийим тикген ательде ишлейди. Къабакъ эшикни манга Ларисаны атасы Семён Гаврилович ачды.

– А-а... капитан, – деп, ол манга жарыкъ тюбеди. – Кел юйге, нек сюелип тураса?

– Лариса къайдады?

– Ётмек алыргъа тюкеннге кетгенди. Бусагъат келликди.

Биз юйге кирдик. Ларисаны кухняда шапалыкъ эте айланган анасы да, мени кёргенде, жарыкъ болду.

– Не эсе да бу жол кёп айландынг? – деп, Семён Гаврилович манга соруулу къарады.

– Бир-бирде алай да тюшеди, – дедим мен, к̄абырг̄ада таг̄ыылг̄ан суратлаг̄а к̄араай. Бир кесекден Лариса келди. Ол эшикден киргенде, экибиз да бир бирге к̄арап к̄алдык̄. Аны к̄ексюлдюм уллу к̄езлери к̄ууанчлы ышара эдиле.

Ол ингирде ок̄уна биз киног̄а бардык̄. Андан чык̄г̄ан дан сора да, бираз айландык̄.

– Кел, юйге ашырайым. Кечди, атанг урушур, – дедим Ларисаг̄а.

– Ол манга бир заманда да урушмаг̄анды.

– Иги адам к̄ерюнеди.

– Ол мени ёге атамды.

– Хо бирда?!

– Мени тууг̄ан атам урушда ёлгенди, – деди ол, мудах болуп. Ол алай айтханда, анга жюрегим жазык̄сынды. Мени атам да урушдан к̄айтмай к̄алг̄анды. Ол Польшаны азатлай ёлгенди. Сабийге атасыз ёсген к̄ыйынды. Аны мен сынаг̄анма.

2

Хар жыл сайын 9-чу майны биз, уголовна розыскда ишлегенле, бирге жыйылып ётдюрюучюбюз. Бизни арабызда Уллу Ата журт урушха к̄атышханла аз туююдюле. Ала талай сейирлик хапарла айтыучудула. Мен а аланы хапарларына тынгыларг̄а бек суюючюме. Бюгюн да биз Хорлауну байрам Кюнюн бирге жыйылып ашырырг̄а оноулашханбыз. Хар заманда шахарны ог̄ары жанында терекле ичине барыучубуз.

Мен, бир к̄ауум иш бла чырмалып, ашыгып кетип бара тург̄анымлай, дежурный аллымы тыйды.

– Жолдаш капитан, бусаг̄атчык̄да райондан с̄елешгенди-ле. Узун к̄елню к̄атында ёлюк табылг̄анды...

Эки милиционерни да, судмедэкспертде ишлеген врачны да н̄егер этип, жолг̄а чык̄дым. Тапсыз болду... Бу жол Хорлауну Кюнюн байрамларг̄а тюшмеди. Не этериксе, следовательнони иши алайды. Анга иш билмей тург̄анлай чыг̄ады. Анга хар заманда к̄арангы жолда барырг̄а тюшеди.

Биз Узун к̄елню к̄атына жетгенде, анда милиционерледен сора да бир к̄ауум сабий бар эди. Милицияны район б̄люмюню начальниги манга:

– Жолдаш капитан, ёлюкню ма бу сабийле тапхандыла. Аны суудан да ала чыг̄арг̄андыла, – деп, к̄ысха рапорт берди. Ёлюк к̄елню жаг̄асында эди. Мен ёлюкню хуржунларын к̄армап, бир тюрлю документ табалмадым. Менден сора ёлюкге врач к̄арады.

– Жаны чык̄г̄анлы он-онбир саг̄атдан к̄еп озмаг̄анды, – деди ол, ёлюкню башын к̄етюре. – Ким эсе да ург̄анды. Желкеси к̄аралыпды. Ауур зат тийгенге ушайды...

Милиционер нёгерлеримден бири ёлюкню суратын алды. Энтта да бир жашырын мурдарлыкъ. Ёлген 50 – 55 жылы болгъан адамгъа ушайды. Кимди ол? Аны ёлюмю кимге керек болгъан болур?.. Да, соруула кёпдюле. Мени ишим – алагъа жууап табыуду.

– Ёлюкню къалайлыкъ бла тапхан эдигиз? – деп сордум сабийлеге.

– Чабакъ тутаргъа келген эдик, – деди аладан бири. – Келсек, ма бу ыргъакъ сапны кыйыры жагъагъа чанчылып тура эди. Биз аны тартып чыгъардыкъ. Сора жангыдан жерине салдыкъ...

– Ыргъакъгъа чабакъ илинипми эди? – деп сордум мен жашчыкъгъа.

– Угъай, – деди ол. – Чабагъы жокъ эди.

– Ыргъакъдан сора жукъ тапханмысыз?

– Ма, ол артмакъ да былайда эди, – деп, жаш манга рюкзакры кёргюзтдю. Аны ичинде бир туурам ётмек бла кыйма бар эдиле.

– Тутулгъан чабакъ жокъму эди? – деп сордум жашчыкъгъа.

– Угъай, жокъ эди

– Айт, андан ары айт, иги жаш. Ыргъакъны жерине салдыгъыз, сора уа?

– Сора кетейик деп тургъаныбызлай, Алёшка: «Къарачыгъыз!» – деп кыйчырды. Биз барыбыз да ол кёргюзтген жерге къарадыкъ. Сууну башындан аз ёрге чыгып, чурукъ бурун кёрюне эди. Биз, ма былайдан энишге тюшюп, аны тутуп кёрдюк. Ол адамны аягъы эди. Алгъа кьоркьуп, барыбыз да жагъагъа чыкъдыкъ. Сора мен: «Ким биледи, суугъа кёп болмай кетген эсе, сау болур, келигиз, чыгъарайыкъ», – дедим. Тартып чыгъардыкъ. Алай ол ёлюп тура эди. Сора, барып, милициягъа айтхан эдик.

– Башха адам кёргенми эдигиз?

– Угъай.

Ёлюкню машина бла шахаргъа ийдик. Мен, тегерекге къарай барып, ёлюк болгъан жерден он атлам арлакъда паспорт тапдым. Ачып окъуйма: «Назирова Борис Тауланович»...

Мен шахаргъа къайтханда, ашхам болгъан эди. Тюзюнлей кабинетиме келдим. Биргеме айланган эки милиционерни паспортну иесин алып келирге ийдим. Ишни болушуну юсюнден сагъыш эте тургъанымлай, дежурный селешди.

– Сени бир тиширыу излейди, – деди ол.

– Кирмеге кьой, – деп, трубканы жерине салдым. – Баям, Лариса тюбеширге айтхан жерибизде мени табалмай къалгъанына тынгысыз болуп келген болур, – деп ойладым.

Эшик ачылды. Акъ шинли тиширыуну башы кӧрюндю. Аны кӧзлеринде кӧркӧуулу хал эсленеди.

– Киригиз, киригиз... – дей, жеримден кӧопдум. – Не жу-мушугъуз барды?

– Узун кӧлде ёлген кимди? – деп сорду ол, эки кӧолу бла бетин жабып.

– Алыкъа билмейбиз.

– Мени атам эрттенликде эртте, чабакъ тутама деп, ары кетген эди. Ол энтта да кӧайтмагъанды.

– Атангы аты кӧалайды?

– Хоренко... Николай Николаевич Хоренко.

– Кесинги атынг а?

– Светлана.

– Мени бла кел, Светлана, – деп, эшикге тебиредим.

– Кӧайры? – деп, тиширыу тынгысыз болуп сорду.

– Моргга.

Жолда бара, кӧыз бу шахаргъа бир жыл мындан алда кӧчюп келгенлерин айтды. Ол, ёлюкню кӧргенлей:

– Па-па-а! – деп, ачы кӧычырды. Ол тентиреп башлагъанда, мен аны кӧолтугъундан тутуп, билгеними айтып, жапсарыргъа кюрешдим.

Кӧызны врачла бла анда кӧюуп, ишлеген жериме кӧайтдым. Милиционерле ёлюкню кӧатында табылгъан паспортну иесин да келтирдиле. Аны жүлюннген башына жангыдан чач чыгъа башлагъанды. Алаша бойлу, бӧкем санлы адамды. Жыйырма юч, жыйырма беш жылдан кӧп болмагъанды. Урлагъаны ючюн, беш жылгъа тутулуп, тюрмеден кӧп болмай чыкыгъанды.

– Атынг, тукъум атынг, атангы аты? – деп сордум мен.

– Тукъум атымы билмей, сиз мени бери келтирген болмазсыз, жолдаш капитан, – деп, ол кӧужур жууап берди.

– Паспортунг кӧайдады?

– Юйде. Ишге кийиучю костюмumu хуржунундады.

– Кӧайда ишлейсе?

– Металл заводда.

– Бу адамны таныймыса? – деп, мен анга Николай Николаевични суратын кӧргюзтдюм.

– Таныйма, – деди ол, бош алай сансыз кибик этип.

– Кимди?

– Ким боллукъ эди? Подлец, – деди ол, жулуп алгъанча.

– Нек айтаса алай, не хата этгенди ол санга?

– Бир зат да этмегенди.

– Сора нек жаныйса сен аны?

– Мени юсюмден сизге тил этгени ючюн.

– Сени юсюнгден бизге киши да тил этмегенди, – дедим мен.

– Сора мени не затха деп чакыргъансыз?

– Бу адам Узун кёлню боюнунда ёлюп тургъанлай табылгъанды.

– Ёлюпмю?! – деп, жаш, эки кёзю уллу жанып, жеринден кьопду.

– Хоу, ёлюп тургъанлай. Тюзюн айтханда, ол кеси аллына ёлмегенди. Сени паспортунгу уа ёлюкню къатында тапханбыз. Ма, кёр.

– Мени паспортум юйдеди! – деди ол, мен узатхан паспортха сейирсинип къарай. Ол аны кьолуна алып, ачып къарады. Сора, жукъ да айтмай, бир ауукъгъа дери статуяча сын къатып къалды.

– Не тынгылайса, Борис? – деп сордум, жумушакъ ауаз бла. Ол, терен жукъудан элгенип уянганча, башын кётюрюп, манга къарады.

– Сен паспортунгу юйде сунуп тура болур эдинг, алаймыды?

– Жолдаш капитан, – деди ол, паспортну манга бере, – не суюсегиз да, этигиз... Мен айтханнга сиз ийнанырыкъ туююлсюз.

– Нек ийнанмайбыз? Тюзюн айтсанг, ийнанмай къояргъа эркин туююлбюз.

– Мени кибиacleге сиз ийнанмаучусуз. Ашагъан да – бёрю, ашамагъан да – бёрю. Тутугъуз мени, манга сюд этигиз.

– Борис, сен бизни бир зат ангыламагъан сунма. Терслигинг жокъ эсе, санга бир тюрлю сёз айтыллыкъ туююлдо. Алыкъа биз мурдарны ким болгъанын билмейбиз. Сен эсенг да, башха биреу эсе да, белгисизди. Алай ол табылыргъа керекди.

– Табыгъыз, – деди Борис, ёню къалтырай, – мен бир кишини да ёлтюрмегенме. Ийнанамысыз, ёлтюрмегенме...

– Ёлгенни не замандан бери таныйса?

– Бир айдан кёп болмайды. Аны къызы Светлана бла мен бир цехде ишлейбиз.

– Экигизни арагъыз къалайды?

– Ол да, мен да бир бирибизни суюбиз, жолдаш капитан.

– Сора, къызын суююп, атасына «подлец» дегенинг а неге ушайды?

– Николай Николаевич, мени тюремеден чыкъгъанымы билгенден сора, Светлананы мени бла тюбеширге эркин этмей къойгъан эди. Мен анга барып, экибиз бир бирни суюгенибизни, юйдегили болургъа оноулашханыбызны айтхан эдим. Ол а: «Сени кибиacle уручугъа мен къызымы берлик туююлме», – деп, кьоншуларын да юсюме къаратып, итни къыстагъанча къыстап ийген эди.

– Сен тюнене ишге баргъанда, паспортунг биргенгеми эди?

– Мен ишге къуру да бир костюмну кийип жюрюйме. Паспортуму да хар заманда аны къоюн хуржунунда тутуучума.

– Тюнене паспортунг биргенгеми эди?

– Тюненеми?.. Билмейме...

– Ахшы, Борис, керек болса, энтта да чакъыртырбыз. Шён-
до уа юйюнге бар.

– Къалай?.. – деп, сейир эте, жаш жеринден къопду. – Юйге
окъуна?..

– Хоу, эркинсе. Алай сенден бир тилеригим, бу ишни юсюн-
ден хапар жайма. Керек туююлдо.

– Ахшы, жолдаш капитан, ахшы... – дей, Борис, ызына да
къарай-къарай, кабинетден алай чыкъды.

– Нек жибердигиз? – деп, милициячы нёгерлерим сейир-
синип сордула.

– Хоренкону ол ёлтюрмегенди, – деп жууапладым мен.

– Жангыла болурмуса, капитан? – дедиле ала, манга тюрс-
леп къарай, сиз аны бир кесек къыссагъыз эди, ол терслигин
боюнуна аллыкъ эди.

– Угъай, багъалы жолдашла, терслиги болмагъан адамны
керексиз къысып тургъандан эсе, заманны оздурмай, мурдарны
табаргъа керекди.

Кабинетге таматабыз кирди. Ол тынгысызды. Мен анга
ишни башындан ахырына дери болушун айтдым. Ол, тынгы-
лап бошап:

– Планынг къалайды? – деп сорду.

– Ёлгенни юйюне барыргъа деп турама.

– Тюздю. Бек алгъа ёлген не адам болгъанын иги тинт, –
деди ол. – Санга болушургъа Алексей да келликди. Хайт де,
Магомет. Не зат керек болса да, билдирип къоярса.

Таматабыз кетди. Милиционер нёгерлерим бла мен тышы-
на чыкъдым. Къарангы кече тынгысыз кёрюндю. Жел уруп,
тёгерек шууулдайды. Жолда ёрге, къаты сызгъырып, женгил
болушлукъ бериучю машина барады. Кёк къаралыпды, жауун
жауаргъа ушайды.

– Кетдик, – деди шофёр, машинагъа от алдырып.

– Эй, тохтагъыз! – деп къычырды биреулен. Мен машинадан
чыкъдым. Чабып келген Алексей эди. Аны келгени кёлюмю
кётюрдю.

Хоренкону юйю сахарны къыбыла жанында эди. Биз ары
жетгенде, юйню ичи да, арбазы да адамдан толуп эди. Светлана
анасы бла бирге ёлюк салынган гулланы къатында олтуруп
жиляйдыла. Асыры кёп жилягъандан кёзлери кёпчюгендиле.
Быллай бушууларында аланы къозгъай айланган да иги туй-
юлдо. Алай не этериксе, следствие не къадар женгил барыргъа
керекди. Алайсыз жарамайды. Светлана, мени кёргенлей окъу-
на, жеринден къопду. Биз аны бла ич отоугъа кирдик.

– Сени атанг 9-чу майда, эрттенликде чабакъгъа барлыгъын адамгъа иш айтхан болурму эди! – деп сордум мен анга.

– Айтмай а, аны ары барлыгъын къоншуларыбызда атамы шагъырейлери биле эдиле. Ала, 8-чи майда бизге келип, атам бла Хорлау къонню къалай байрамларыкъларыны юсюнден оноулашхан эдиле, – деди ауур къючюне. – Ой, папам, жюрегим жарылып къалады...

– Мени да атам жокъду, – дедим, аны жапсарыргъа къюреше, – не этериксе, дунияда адам аз тюрлю къыйынлыкъгъа тюрбемайди, тээрге керекди.

– Мени папам кеп къыйынлыкъ сынагъанды. Урушда ол кёрмеген ачылыкъ къалмагъанды. Аны санында жара тапланы кёрмеген ийнанырыкъ тюрюлдю. Сау жери жокъду.

– Бери кечгюнчю къайда жашаучу эдигиз?

– Харьковда.

– Мында ахлугъуз бармыды?

– Папамы тамата къарындашы мында жашайды.

– Аны юю уа къайдады?

– Узакъ тюрюлдю...

– Бу ююню уа сиз сатыпмы алгъансыз?

– Хау.

– Къоншугъузда атанг бла сёз болгъан адам иш билемисе?

– Степан... Комов Степан... – деди къыз, тишлерин бирге къысып, ачыуланyp. – Ол ичгичиди. Ичип келсе, къатынын да, сабийлерин да тюрюп, юйден къыстаучуду. Мени папам а: «Алай нек этесе?» – деп, анга тырман этип туруучу эди. Болмагъанындан сора уа, бир жол милицияны чакъырып, тутдургъан да этген эди. Ол тутмакъдан онбеш сутка туруп, алай чыкъгъан эди. Аны ючюн ол мени атамы хар заманда да жаныгъанлай туруучу эди. Кеп болмай, Степан, кеф болуп, юйюне къайтып келе, арбазда мени папамы кюрюп, анга: «Тохта, алыкъа сени ёлюгюнгу къаргъала ашарча этерме», – деген эди. Ол алай айтханда, мен терезеден къарап тура эдим.

– Ол къайсы къон болур эди, эсинге тюрюрчю.

– Шабат къон.

Ёлгенни къоншулары бла да селешдим. Комов Степанны кеп сакъладыкъ. Ол юйюне кече онеки сагъатда келди. Къылыкъсыз кеф эди. Аны вытрезвительге жиберип, кесим да юйге солургъа кетдим.

3

Эрттенликде ишни Комовха соруу этиуден башладым.

– Ненча жыл болады санга?

– Эки жыйырмадан атлагъанды.

– Къоншунгу ёлгенин билемисе?

-
- Эшитгенме.
 - Ол 9-чу майда эрттенликде Узун кёлде ёлюп тургъанлай табылгъанды. Сен а 8-чи майдан 9-чу майны ингирине дери юй-юнгде болмагъанса. Къайда эдинг?
 - Билмейме.
 - Къалай билмейсе?
 - Просто, билмейме. Мен кеф эдим.
 - Ким бла ичгенинги билемисе?
 - Осман бла.
 - Ким Османды ол?
 - Осман Боранов... эски бараклада жашайды. Мен эки милиционерни Осман Борановну алып келирге ийдим.
 - Комов, сен Хоренкону жанып айланнганынга женгдиремисе?
 - Ол ит адам болуучу эди.
 - Да, угъай, башха къоншулары алай айтмайдыла да.
 - Мен айтама. Мени адамгъа санамаймыса?
 - Хоренкону ёлтюрюрге ачыкъ жаныгъан жангыз сен болгъанса.
 - Ким айтханды?
 - Эшитген адамла. Керек эсе, чакъыртайым.
 - Угъай... керек туююлдю... – деди Комов, тынгысыз болуп, – жолдаш следователь, аны боюнума алама.
 - Не затны?
 - Ёлтюрюрге айтханымы.
 - Андан арысын а?
 - Угъай, Аллах бла ант этеме, угъай. Мен ёлтюрмегенме.
 - Ёлтюрмеген эсенг, ёлтюрген адамны биле болурса?
 - Билмейме, жолдаш следователь, ийнан, билмейме. Милиционерле Борановну келтирдиле. Аны эки кёзю тереннге кетипди, сакъалы жетипди, онг жаягъы тырналыпды.
 - Осман Боранов сенмисе? – деп сордум мен.
 - Хоу...
 - Муну таныймыса? – деп, анга Комовну кёргюзтдюм.
 - Хоу, таныйма.
 - Ахыр кере сен аны къачан кёргенсе?
 - Ахыр кереме дейсе?.. Ахыр кере... – деди Боранов, бети къызарып, – биз бирге эдик.
 - Къачан?
 - Бирси кюн.
 - Кече да биргеми эдигиз?
 - Ы... ы... хоу! – Борановну бети къулакъ артларына дери къызарды.
 - Къайда эдигиз?
 - Жолдаш капитан...
-

– Къайда эдигиз? Соруугъа жууап бер!
– Таныгъан тиширыуларыбызгъа баргъан эдик. Тилейме, къатыныма билдирмегиз, палах боллукъду.
– Комов да биргенгеми эди?
– Хоу, ол асыры кефден жугъун да билмей эди. Мен аны ары такси бла элтген эдим.

Аланы экисин да милицияда тыя турургъа буйрукъ берип, Алексей бла бирге ала айтхан тиширыулары излерге чыкъдым. Юйлеринде табылмадыла. Ишлеген жерлерине бардыкъ, экиси да бир предприятияда ишлей эдиле. Директорну болушлугъу бла аланы энчи кабинетге чакъыртдыкъ. Соруу этдик. Ол соруудан сора Комовну Узун кёлде болгъан мурдарлыкъ ишден кери болгъаны ачыкъланды.

Ишни жаппа-жангыдан башларгъа тюздю. Хоу, жаппа-жангыдан...

– Магомет, – деди Алексей, мени акъылымы бёле, – баям, сен Борисни бош ийип къойгъанса. Аллай адамны сёзюне ий-наныргъа боламыды?

– Энтта да андан башларгъа дейсе?

– Ол кеси ёлтюрмесе да, ёлтюрген адамны билирге боллукъду.

– Угъай, Алёша, бу ишни юсюнде Борисни терслиги барды деп айталлыкъ туююлме. Мурдар ким эсе да, бизни жолдан ажащдырыр ючюн, Борисни паспортун урлап, ёлюкню къатында атып кетгени хакъды. Анга мен не аз да ишекли болмайма. Ким болур ол? Ким?..

Мен биягъы сагъышха къалдым. Бек ишекли болгъаным Комов эди да, ол да чотдан кетди. Энди не этсин адам? Айхай, Борисни паспортундан сора ишекли болурча бир башха жукъ табылмагъанды. Паспортну юсюнде бармакъ ызла къалмагъандыла. Туманда ажащханча болуп къалгъаным кишилик туююлдю.

– Алёша, сагъыш этеме да, бу ишни тамыры бек теренде болгъанча кёрюнеди, – дедим нёгериме, – келчи энтта да ёлгенни юйюне бир барайыкъ.

Хоренкону къатыны юйде жангыз кеси эди. Ол, башына къара жаулукъ чёргеп, бушуулу олтура эди. Бизни келгени-бизге ол артыкъ уллу магъана бермеди.

– Светлана уа къайдады? – деп сордум мен анга.

– Иште, – деп жууаплады ол къарыкъгъан ён бла.

– Сизни эригизни документлери болурла, ала бла шагъы-рейленирге керек эди бизге.

Къатын, жукъ да айтмай, ич юйге кирип, андан гитче къол чемоданчыкъны алып келип, столгъа сала:

– Къаллай къагъытлары керекди сизге? – деп сорду.

– Не тукъум да болсун... Аны битеу къагъытлары...

– Письмолары дамы?

– Хоу, письмолары да керекдиле.

– Барысы да мындадыла, – деп, ол чемоданчыкны аллыбызгъа тюртдю. Къагъытла кёпдюле. Заман аланы кёбюсюн саргъалтханды. Жазыула онггандыла. Хоренко Къызыл Жулдузну ордени бла эки кере саугъаланнганына шагъат къагъытлары да бардыла. Танкист болгъанды. Пленнге да тюшгенди. Андан къачып, Белоруссияны партизан отрядларындан бирине къошулгъанды. Ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенди. Экинчи группа инвалидди, аны ючюн пенсия алып тургъанды. Къагъытладан бизни билгенибиз ол болду. Къатындан кечгинлик тилеп, юйден чыкъдыкъ. Биз арбазгъа чыкъгъанлай, ишден келе тургъан Светлана аллыбызгъа тюбеди. Аны бети бушуулуду, кёзлери къызарыпдыла. Биз анга не зат ючюн келгенибизни айтдыкъ.

– Костюм хуржунунда письмону уа кёргенмисиз? – деп сорду Светлана.

– Угъай, не письмоду ол? – деп сагъайдым мен.

– Бусагъат, – деп, къыз юйге кирди. Бир кесекден ол авиаконвертни келтирип, манга берди.

– Баям, папам муну жазып, почтагъа атаргъа унутуп къойгъан болур эди. Ол арт эки-юч жылда нек эсе да унутуучу болгъан эди, – деди Светлана, ауур кючюне.

Письмону адреси Северде Н. шахарны кёргюзтеди. Ким эсе да Петров К. К. деген биреуленнге жазылгъанды. Алайда окъуна конвертни ачдыкъ.

«Багъалы Константин Кириллович, эрттеден бери санга къагъыт жазмай тургъаным ючюн, кечгинлик тилейме. Унутуп къойгъан сунма, Беркут. Мен шёндю Харьковда туююлме, югга кёчгенме.

Костя, бу къагъытны санга бир ашыгъыулу ишни юсюнден жазама. Сюйсенг – ийнан, сюйсенг – къой, мен ол бизни сатхан Сотниковну кёргенме. Жыйырма сегизинчи апрельде паркда кёргенме.

Кёргенлей, таныгъан эдим. Мени кёргенлей, аны да бети тюрленнген эди. Ол мени къатымдан терк кетип тебиреди. Алай мен да, олтургъан жеримден къобуп, аны ызындан тебиредим. Ол, артха къарап, мени кёрдю да, акъыргын атлап тебиреди. Ызындан жетип, тютюн къабындырыргъа сирнек тиледим. Ол сирнек бла сигаретими къабындырды. «Сау бол, Сотников», – дедим мен, бош сансыз халда. «Ким Сотниковха айтаса?» – деп, ол бетиме аралды. Не деп жууап къайтарыргъа билмей, мен апчып къалдым. «Баям, сен мени бир башха танышынга ушата болурса», – деди ол, сирнегин хуржунуна сала. «Тейри, бир кёргеними уа унутмаучума, алай, ким биледи», – дедим

мен. «Мындамы жашайсыз?» – деп сорду ол. Мен анга адресими окъуна айтдым. Ол, бир зат да билмегенча, инбашларын жыйырып кетди.

Костя, сен манга ийнан, Сотников олду. Мыйыкъла къоюп, чачын такъыр жюлюп, кесин кавказлыгъа ушатып танымазча этгенликге, мен аны таныгъанма. Не этейим? МВД-гъа билдирейимми? Андан сора кёрген иш этермеми деп, паркга талай кере чыкъгъанма, алай кёрмегенме. Къачып кетген эсе да, ким биледи. Сенден жууап сакълайма. Сен айтханча этерме. Кесинги да 9-чу май бла алгъышлайма!

Саламым бла, Хоренко».

– Света, бу къагъыт бизге керек боллукъду, – дедим, аны окъуп бошап.

– Керек эсе, алыгъыз, – деди къыз.

4

Таматабыз къагъытны окъуп бошады да:

– Заманны оздурургъа жарамайды, – деди, столунда кнопканы басып, къагъытчысын чакъыра. – Бу ишни не эсе да бир жашырын туюмчеги барды...

Таматаны къагъытчысы кирди.

– Болатов командировкагъа барады, къагъытларын жарашдыр, – деп буюрду ол.

Эрттенликде эртте жолгъа атланыргъа керекди. Жукъ айтмай кетип къалсам, Ларисаны кёлуне тиерикме. Анга тубемей кетерге кесим да суймейме. Юйде жолгъа керекли бир къауум затларымы да хазыр этип, тышына чыкъдым. Къаппа-къарангыды, жауун аз шулпу этеди.

Мен келгенде, Лариса арбазда тура эди. Ол, сабийча къууанып, боюнума тагъылды.

– Жюрегим келлигинги сезип тура эди. Юйде олтуралмай чыкъгъан эдим... – деди ол, къулагъыма шыбырдай.

– Мен энтта кетген этеме, – дедим Ларисагъа.

– Къайры?

– Узакъгъа.

– Ненча кюннге?

– Аны уа билмейме. Иш тап болса, юч-тёрт кюнден къайтырма, – дедим. Лариса мудах болду.

– Жолгъа тебиреп тургъанымлай, алай этме, – деп, мен кёлкъалды кибики этдим.

– Кел, алаамат кёгет хычинле этгенме, – деп, Лариса мени юйлерине тартды.

– О, капитан, кел, кел, – деп, Ларисаны ёге атасы жарыкълулуп, кенгден окъуна манга кёолун узатды. Биз столгъа олтурдукъ. Лариса кухнягъа кетди.

– Да, – деди юйню иеси, къаш тюплери бла манга жашыр-тын къарай, баям, къызымы тилей келген болурса, ы?

– Угъай, Семён Гаврилович. Бюгюн ол иш бла келмегенме. Командировкадан къайтханлай...

– Не командировкадан энди уа? – деп, ол сёзюмю бёлдю.

– Да иш азмыды.

– Тохта, ол мындан алда ёлюгюн тапханыгъыз ким эди?..

– Хоренко.

– Хоу, хоу, Хоренко. Аны ёлтюрген адамны табалмай, къо-юпму къойдугъуз?

– Алыкъа табалмагъанбыз, – дедим мен, бууун сагъатыма къарай, – алай тапхан а этербиз.

– Ол бизни заводда ишлеген жашны... тукъум аты да къалай эди?.. Хы, Назировну да чакъырta айланган хапарыгъыз бар эди.

– Хоу, аны паспортун ёлюкню къатында тапхан эдик.

– Хо бирда? – деди Семён Гаврилович, эки кёзю жанып. Аны аман жапысы барды. Заводда анга хар ким да ишекли болады. Не десенг да, тутулуп чыкмагъанмыды. Аллай адам къаллай харамлыкъны да этерикди.

Лариса тылпыу эте тургъан хычинлени келтирип, столгъа салды. Кертисин айтханда, ач тюйюл эдим. Алай хычинлени татыулу ийиси ашха кёлумю ачды.

– Кесинг да олтур бизни бла, – дедим Ларисагъа. Угъай демей, шинтигин ёге атасына жууугъуракъ салып олтурду. Аны алай этгени манга хычыуун окъуна кёрюндю. «Намыслы тиширыуду. Ёге атасы болса да, Семён Гавриловични ыспас-сыз этмейди», – деп келди мени кёлуме. Жюрегим айтханны эшитгенча, Лариса, мени бетиме къарап, кёзлерин ойнакълата, болмагъанча ариу, жумушақъ ышарды. Ичинден не эсе да бир зат айтханча, къызыл ингиликли тогъай эринлерин къымылдатды. Мен ангылагъан эсем, ол, баям: «Сен алыкъа мени кёп игиликлерими билмейсе», – деген болур эди. Лариса ол оюмун ачыкъ окъуна айтса да, мен аны бла даулашмаз эдим. Кертиси бла окъуна, ол алыкъа мен толусунлай окъуп бошамагъан бир сейирлик китапха ушай эди.

– Сен къонакъны адамыча сыйлай билмей кёреме, – деп, Семён Гаврилович Ларисагъа, терс да къарап, тырман этди. Къыз апчыгъанча болду. Сора, кюлюмсюреген да эте, олтургъан жеринден женгил турду.

– Унутуп къойгъанма.

– Манга бир зат да керек тюйюлдю, – дедим мен, ишни болушун ангылап.

– Алай жарамайды, капитан, – деп, Семён Гаврилович кёк-сюлдюм, мутхуз кёзлерин манга сюзюлтдю.

Н. сахаргъа ингир алагъа жетдим, къонакъ юйде жер алып, бир кесек солугъандан сора, тышына чыкъдым. Хауа чыракъла уллу сахарны айлы кечедеча жарытадыла. Трамвайла бла троллейбуслар чепкен сокъгъанча кыстау жюриюдюле. Таууш уллуду. Заводланы узун быргъыларындан къалын тютюн чыгып, къарангы кёкге жайылып, кёрюнмей къалады.

Мен, таксиге минип, сахарны милиция бёлюмюне бардым. Дежурный, орта жашаулу майор, мени бла шагъырей болгъандан сора:

– О, келгенинг нечик иги болду! Сизде кюн иссиди дейдиле, кергимиди? Къаллай санаторияла бардыла? Нервалары ауругъанлагъа балчыкъ бла бакъгъан жер барды деп эшитгенме, ол кергимиди? Кёгетле багъамыдыла? Къаллай кёгетле кёпдюле?.. – деп, къадалып соруу этип тебиреди.

– Жолдаш майор, бир жолгъа асыры кёп затны соруп, мени кыйнамагъыз, – деп кюлдюм.

– Да не этейим, – деди ол бираз сабыр ён бла, – мен Кавказны бир заманда да кёрмегенме. Жыйырма кюнден а отпускакъа чыгъама. Нальчикге барлыкъма. Путёвка бергендиле.

– Ах, алаймыды? – дедим мен, аны не зат ючюн соруу этгенин энди ангылап, – сокъуранырыкъ туююлсе, жолдаш майор, бизни жерлерибиз кюн нюрюне бла гокка ханлагъа бёлюннген жерледиле.

Майор, жарыкъ ышара, олтургъан жеринден кёпду да, къабыргъада тагъылып тургъан картаны аллына барып сюелди.

– Жолдаш майор, манга хар такъыйкъа багъалыды, – дедим мен, сагъатыма къарай.

– А-а, – деп, ол картадан артха бурулду, – ангылайма. – Бу сагъат мен санга ахшы нёгер табайым, – деп, ол столну кыйырында аппаратны кнопкаларындан бирин басды. Мычымай отоугъа узун бойлу, жаш милиционер кирди.

– Дежурный машиналадан къайсы бошду? – деп сорду майор анга.

– «Уазик», – деп, кысыха жууап берди милициячы жаш. Беш минутдан ол да, мен да машинагъа минип, манга керекли адресни излерге кетдик.

– Бу боллукъду, – деп, жаш машинаны бир уллу юйню аллында тохтатды. Машинадан чыгып, юйюню номерине къарадыкъ. Тюздю, конвертде кёргюзтюлген юй олду. Фатарны да терк тапдым. Ол ючюнчю этажда эди. Эшикни къакъдым. Аны ары жанындан гупшур къарт къатын кёрюндю.

– Кюн ахшы болсун, ынна.

– Ахшылыкъ кёр, балам...

– Петров мындамы жашайды?

– Ким Петровду ол? – деп, къарт къатын онг къулагъын алгъа тутду.

– Петров Константин Кириллович! – дедим, ёнюю кё-тюрюп.

– Константинми дейсе?.. Угъай, балам, бизни юйюрте аллай аты болгъан жокъду. Биз Сальниковлабыз.

– Эрттеденми жашайсыз мында?

– Беш-алты жыл болады.

– Ахшы, ынна, кечгинлик беригиз, – деп, мен энишге тюш-дюм.

– Былай терк а? – деп, мени бла келген милициячы жаш манга соруулу къарады.

– Жокъду анда, – дедим мен, кёзлериме ийнанмагъанча, юйню мюйюшюнде номерге жангыдан къарай, – бирда билмей-ме, конвертде адрес терми жазылгъан болур?

– Бирда билмезсе, – деди нёгерим, – тутчу конвертни.

Мен къоюн хуржунумдан конвертни чыгъарып, анга узат-дым. Ол анга къарай кетди да:

– Кел жолдаш капитан, – деди.

– Къайры? – деп сордум.

– Петровну излерге.

– Къайда излерикибиз?

– Конвертде «Комсомольск, 12» деп жазылгъанды. Биз а Комсомольск 120-гъа не 112-ге, неда 102-ге барайыкъ.

«Тейри, бу жууугъуму башы да бош къашха болуп бара бол-маз...» – дей, машинагъа миндим. 120-чы юйде ишибиз болма-ды, 112-чи...

– Петров менме, – деди эшикни ачхан толу санлы, бёкем киши. – Киригиз юйге.

Биз юйге кирдик. Эки сабийчик, бизни кёргенлей, ийменип, ойнап тургъан илляуларын да къоюп, терезе къатына барып сюелдиле. Мен алагъа къарап ышардым. Ала да: «Бу адам те-лимиди?..» – дегенча, манга жашыртын къарап кюлдюле.

– Жашымдан туугъанладыла, – деди Петров, мени сабий-леге эс буруп тохтагъанымы эслеп.

Танышып бошагъандан сора, мен письмону Петровха бер-дим. Ол аны окъуп бошады да:

– Хо бирда, Николай жангылгъан эте болур, – деди, къа-гъытха артыкъ уллу магъана бермегенча.

– Ким билсин, – дедим мен анга, – муну санга жазгъан адам ёлгенди.

– Не дейсе? – деп, эки кёзю да уллу жанып, юйню иеси ол-тургъан жериден къопду. – Къалай ёлюп къалды да харип Коля? Ах, нечик иги адам болуучу эди. Бек ачыу этдим... Неси ауруп ёлдю?

– Ауруп ёлмегенди, – дедим мен, Петровну кьолундан кьагьытны ала. – Аны ким эсе да ёлтюргенди. Мурдар бир тюрлю белги кьалдырмагъанды. Бу кьагьыт санга жазылгъанды. Манга Сотниковну ким болгъанын билирге керекди. Сени излеп, аны ючюн келгенме.

– Хоренко кьрген кертиси бла да Сотников эсе, аны ёлтюрген да ол боллукъду, – деди Петров сагъышлы халда. Ол, стол артында олтургъанлай, бир ауукъгъа дери эки кьолу бла бетин жабып, айтмай турду. Мен аны ашыкъдырмадым. Баям, ол озгъан кюнлени, башындан ётген ишлени эсине тюшюре болур эди. Мен, олтургъан жеримден кьобуп, терезе аллына бардым. Тышында биягъы хауа чыракъла жанадыла. Орамда машиналары да жюрюгенлери сел болгъанды, адамла да азайгъандыла. Сагъат онбир болгъанды. Тынчайыргъа керекди. Аברי айтмагъанлыкъгъа, Константин Кирилловични да кьаты жукъусурагъанын сезип а турама. Кесим да арыгъанма. Не десенг да, Кавказдан Сибирьге дери жол алай кьысха туююдю. Аны юсюне уа самолётха миннгеним манга иги жарашмайды. Тохтамагъанлай кёлюм аман этгенлей туруучуду.

– Хар затны иги эсигизге тюшюрюгюз, – дедим мен Петровха, столда кьагьытларымы жыйышдыра. Мен тамбла келирме. – Ахшы, – деп, ол мени босагъагъа дери ашырды.

Экинчи кюн Петровха он сагъатда келдим. Ол манга бу халпарны айтды:

– Мен 1942-чи жылда Белоруссияда партизан отрядладан бирини командири эдим. Жашырын атым Беркут эди. Декабрь айны сууукъ кюнлерини биринде юсю-башы зыккыл-зыккыл болуп, сакъалы да жетип, ачдам ёле, биреулен келди.

«Концлагерьден кьачып келеме... Бир тюрлю кьагьытым жокъду. Тукъум атым Сотниковду, атым а Михаилди», – деди ол. Аллайлагъа он кюн карантинибиз болуучу эди. Он кюнню ичинде биз аны юсюнден ишекли болурча хапар билмегенден сора, отрядха кьошдукъ. Сёзюне ийнандыкъ. Ийнанмай, не этерик эдинг? Отрядда кёбюбюз концлагерьден кьачып келгенле эдик. 1943-чю жылда 22 январьда бизге душманны сауутла жыйылгъан складын чачдырыргъа тюшдю. Ол бек жууаплы борч эди. Операцияны планын жарашдырдыкъ. Ол операцияны бардырырдан алгъа душман бегиннген жерге разведка этерге керек эди. Аллай жууаплы тасхачылыкъ ишге биз хар заманда бир-эки нёгер бла Хоренкону жибериучю эдик. Ол жол да разведкагъа анга барыргъа тюшдю.

– Жолдаш командир, нёгерге Михаилни бер, – деди Хоренко.

– Ким Михаилни? – деп сордум мен. Бизде Михаилле алтыжети адам болуучу эдиле.

– Сотниковну, – деп жууаплады ол.

– Да алыкъа аны не адам болгъанын биз иги билмейбиз, – дедим мен.

– Шёндю тургъаныча турса, бир заманда да биллик туююл-бюз. Келсин мени бла, кёргюзтсюн кесин, – деп, Хоренко къаты болады. Мен угъай демедим. Ала экинчи кюн эрттенликде кетдиле. Арадан бир кюн озду. Кече ортасында мен ушкок атылгъан тауушдан уяндым. Жер юйде эдим. Тапчандан секирип къопдум. Жастыкъ тюбюнде керохума узалгъан кезиуюмде ким эсе да аркъама бичакъ бла урду. Эсими жыйгъанда, госпитальда жатып тура эдим...

Петров хапарын тохтатды. Менден сигарет тиледи.

– Госпитальда къаллай бир жатхан эдинг?

– Юч ай, – деди ол. – Эки кере операция этген эдиле.

– Сора уа?

– Сора не, – деп башлады Петров, бираз тынгылап туруп. – Сотниковну юсюнде биз жангылгъан этдик. Аны бла душман бизни алдагъан эди. Бюгюн да, бюгече да аны ачыуу жүрегимден кетмейди. Отряд хазна къалмай къырылгъан эди. Эх анасыны...

– Сотниковну фашист агент болгъанын а къалай бла билген эдигиз?

– Эки жылдан сора... Мен, Сотниковну бла Хоренкону излеп, кёп жерлеге къагъыт жазгъан эдим. Ахырында Хоренкону тапхан эдим. Сотниковну хапарын ол айтхан эди.

– Не айтхан эди ол?

Ала, разведкагъа кетип бара, жолда суу ичерге гитче шауданчыкъны къатында тохтайдыла. Хоренко суугъа бауурланганлай, Сотников аны бичакъ бла уруп кетеди. Хоренкону башха партизанла табып, госпитальгъа иедиле. Аны сау къалгъанына госпитальда сейир этип болгъандыла. Ол, төшекден къопмай, сау жыл жатханды. Бизни Сотников сатханын аны сау къалгъаныны хайырындан билген эдим. Алай болмаса, жукъ да билмей къаллыкъ эдик.

– Андан сора, органлагъа айтып, Сотниковну излетмеген-мисиз?

– Излетмей а. Табылмагъанды. Аллай адам кесин тапдырамыды дейсе? Хоренкону жазгъанына да ийнанырыгъым келмейди. Мындан төрт жыл алгъа ол манга Харьковдан тюз быллай бир къагъыт жазып ийген эди. Ма окъу, – деп, Петров жазмалары онгуп башлагъан къагъытны манга узатды. Окъуйма: «...Багъалы Беркут, мен мында бир адамгъа ишекли болуп айланама. Сотниковха айланмай ушайды. Мен аны къатына барып сөлешгенде, танымагъан кибик этип къойгъанды. Ол Сотников болгъанына не аз да ишекли туююлме...»

– Бу к’яг’ытны алг’анымдан сора, тюзюнлей Харьковха барг’ан эдим, – деди Петров. – Хоренко ишекли болг’ан адам Сотниковха ушаг’ан да эте эди. Алай ол Сотников т’юйюл эди. Сотниковну сыфаты Хоренкону к’езлерине дайым к’ерюнют тург’анды. Тюбешгенибизде, ол аны манга кеси айтхан эди. Алайды да, жолдаш следователь, Хоренкону бу к’яг’ытына да артык’ уллу маг’ана берирге керекмиди, билмейме. Ол сизни ишигизди.

– Да, – дедим мен, саг’атыма к’арай. – О-о, кече арасы!.. – Заманны билинмей алай терк озг’анына сейир этдим. Кетерге деп, мен жеримден к’оопдум.

Ойню иесин андан к’еп к’ыйнар’га болмадым. Аны эки к’езюн жук’у басхан эди. Кесим да ырмах болг’ан эдим. Мен эрттенликде даг’ыда келирге айтып кетдим.

Ючюнчю к’юн Петров манга эрттеден таныш адамынача жарык’ тюбеди. Ич отоуг’а кирип, биз т’юнене кече юзюлген хапарыбызны андан ары башладык’.

– Хоренко бла сенден сора отряддан сау к’алг’ан адам болурму эди? – деп сордум мен.

– Уг’ай. Экибизден сора киши да к’алмаг’анды. Аны мен бек тюзюн билеме, – деп жууаплады Петров.

– Сотниковну бет сыфатын унутмай турамыса? Айтып бераллык’мыса аны?

– Айтмай а... К’ашлары тиширыуну к’ашларыча инчике узунла болуучу эдиле... – деп башлады ол. Аны айтханларын жазып алдым. Керекли затланы соруп бошаг’андан сора, мен ауур к’ючсундом. К’ючсунмей, не этериксе? Ким эсе да, Сотниковну ызы да к’елге кетген ташча жок’ болду. Хоренкону елтюрген ол болг’аны бла болмаг’анын да толу билмей, быллай бир узак’лаг’а келип айланнганыма да чо’г’ож кибик болдум. Ким биледи, бу жол да Хоренко башха биреуню Сотниковха ушатып жангылг’ан эсе уа?

– Билмейме, жолдаш следователь, – деди Петров да, мени т’юнгюлген халими сезгенча, жарсыг’ан ён бла. – Сотниковну к’уйруг’ун тутхан тынч болмаз. Аллай башкесле кеслерин тапдырырламы дейсе?

Анга не жууап к’айтарырг’а да билмедим. Иш чырмашханды. Баям, энтта да ишни башындан башларг’а т’юшерик болур. Энди мен мында этерик болмаз. Константин Кириллович да айтырыг’ын айтханды. Кетерге керекди.

Петров мени ашыра чык’ды.

– Ол мурдарны тутсаг’ызы, манга билдирмей к’оймаг’ызы, – деп тиледи Константин Кириллович.

– Бек ахшы, сау к’алыг’ызы, – дедим мен анга, под’ездни атлауучларындан эне.

– Жолдаш капитан, алай тохтачы, – деп сёлешди ызымдан Петров. Мен тохтадым. Ол, атлауучла бла энишге тюшюп, мени къатыма келди. – Табаллыкъ эсенг, Махмудну изле. Ол сау эсе...

– Кимди Махмудунг а?

– Чеченли жаш, – деди Петров, мени къолтукъгъа алып. – Ол аскер газетлени бирини суратчы корреспонденти эди. Аны партизан отрядлагъа Уллу жерден ийген эдиле. Ол бизге Хоренко бла Сотников разведкагъа кетер кюн келген эди. Партизанланы суратларын алып кетген эди. Аны тапсанг.

– Сотниковну суратын а алгъанмы эди?– деп сордум мен, аны сёзюн бёле.

– Алмай а. Мен кесим айтып алдыртхан эдим. Ол суратха тюшмезге бек къаты болгъан эди. Алай мен къоймагъан эдим. Хоренкону да, аны да суратларын бирге алдыртхан эдик.

– Аны тукъум аты къалай эди, эсингде жокъмуду?

– Суратчы корреспондентними?

– Хоу.

– Эсимде жокъду. Аты уа эсимде кългъанды. Жарыкъ кёллю жаш эди. Бир талай кавказ тепсеулени тепсеп, бизни къууандырып, алай кетген эди.

Мен, Петровну ол айтханларын да жазып, жолума кетдим.

6

– Энди муратынг къалайды? – деп сорду таматабыз, мен Н. шахардан келтирген хапарым бла шагъырей болгъандан сора.

– Бирда билмейме, – дедим, ауур кючсюне. – Ырбыннга тыйылгъанма.

– Хомух болма, – деди ол, бармакълары бла столну къагъа. – Ким эсе да ол чеченлини табаргъа керексе.

– Айхай, табылса уа. Табылгъан окъуна этсе да, ол 1942-чи жылда алгъан плёнкаларын сакълап тура болурму дейсе?

– Кесини ишин суйген чынтты суратчы эсе, сакъламай амалы жокъду, – деп, кесип айтды тамата.

Не да болсун, манга дагъыда жолгъа чыгъаргъа тюшдю. Бу жол а Ларисагъа тюбейлгъан окъуна этмедим. Мен алагъа баргъанда, ол бир-эки кюннге Къарачайгъа атасыны эгечине кетгенди деп тура эдиле.

Грозныйге жетгенлей окъуна, мен мычымай редакциягъа бардым. Махмуд сау эсе, кесини корреспондент къууллугъун унутуп къоймазлыгъы шарт эди. Редакцияны штатында ишлемесе да, тышындан газетлеге суратла ийип турургъа боллукъ эди. Тюзюнлей редакциягъа келгеним да ол себепденди. Бурун тюбюнде эки эл чакълы къара мыйыгъы болгъан добар санлы

редактор манга бек жарыкъ болду. Мен анга келген жумушуму айтханда уа, аны кёзлерин мудахлыкъ алды.

– Махмуд Димаев бек ахшы адам болуучу эди, – деди ол жазыкъсыннган ён бла. – Алай, не этериксе... Ёмюрден ахыргъа дери дунияда киши да жашамайды.

– Къачан ёлгенди?

– Бир ай бола болур.

– Да, – дедим мен, жарсып, – ишлеген а сиздеми этиучю эди?

– Хоу.

– Ол урушда да суратчы корреспондент болуп тургъанды. Аны архиви болмай амалы жокъду.

– Болмай а, – деди редактор, столну бир къыйырында газет подшивканы ача, – биз аны уруш заманда алгъан кёп сейирлик суратларын басмалагъанбыз.

– Архиви уа юйдемиди, огъесе уа мында редакциядамыды? – деп сордум мен, газетлеге къарай.

– Юйюнде, юйюнде... – деп, женгил жууап къайтарды редактор. – Баям, санга аны архивине къараргъа тюшерик болур. Алаймыды?

– Хоу.

Махмудну юйюне мен эки-юч нёгер бла бардым. Бизге къартайгъан къатын тубеди. Аны юсюнде узун къара жыйрыгъы барды. Башына да къара кюпес жаулукъ къысыпды. Кёзлеринде бушуулу хал эсленеди. Ол Махмудну къатыны эди. Нёгерлеримден бири – редакцияны суратчысы, бизни нек келгенибизни анга айтды. Къатын, жукъ да айтмай, бизни ызындан тизип, коридоргъа чыгъарды да, уллу къара кирит салынып тургъан эшикни аллына элтди.

– Аны ишчи отоуу буду. Ачхычын излеп табалмай къойгъанма, суйгенигизлей этигиз, – деди къатын, ауур кючсуне. Нёгерлеримден бири, милициячы жаш, кирит салыннган къадауну чыгъарыргъа умут этди. Мен унамадым.

– Быллай кирити болгъан адам бар эсе, соруп билирге керекди, – дедим мен милиционерге. Ол чыгып кетди. Биз къабыргъада суратлагъа къарай тургъунчу, милиционер бир угъай, эки ачхыч окъуна алып келди.

Махмудну ишчи отоуу айланмай лабораториягъа ушай эди. Отоуну юч къабыргъасы полдан тебиреп, башына дери тапкаладыла. Аланы юслери плёнкаладан, сурат къагъытладан толупду. «Тейри, мында зат тапхан алай тынч болмаз...» – дейме кеси кесиме, тапкаладан кёзлерими айырмай.

– Жолдаш следователь, сизге къайсы жыл керекди? – деп сорду редакцияны суратчы корреспонденти.

– Къалай къайсы жыл? – деп сейирсиндим мен.

– Къайсы жылда алынган суратын излейсиз дейме?

– А-а, да алай айтсанг а... 1942-чи жылда...

– Алай эсе, бусагъат, – дей, ол тапкалагъа къарап тебиреди. – Махмуд низамны суйген адам болуучу эди. Мен аны уста билеме. Бери, бу жазыулагъа къарачыгъыз.

Кертиси бла окъуна тапкалада уллу низам эсленеди. Мен, кире келгенлей, бош къоркъгъан эдим. Хар жылны кесини энчи тапкасы барды. Плёнкала къагъытлагъа чулгъанып, юслерине айлары, кюнлери окъуна жазылыпдыла.

– Ала, «Беркут» дегени уа неди?.. – деди милиционер, тапкада тургъан плёнкаладан бирин къолуна алып.

– Къайда?.. Берчи бери! – дедим мен, жюрегим элгенип. Чарх халы кирик, гитче тегерек чулгъамчыкъда да бир сёз жазылып эди.

– Буду! – дедим, чулгъамны ууучума къаты къысханлай. Алыкъа анда не болгъанын да билмейме. Болсада аны табылгъаны кёлуюмю кётюрдю.

Мен плёнканы терк окъуна сурат лабораториягъа жетдирдим. Къарангы отоуну ичинде увеличительни къызыл жарыгъындан сора хазна жукъ кёрюнмейди. Суратчы мен келтирген плёнканы аны «кёзюне» тутханлай, акъ къагъытха суратны ауанасы тюшдю.

Суратчы биринчи суратны, проявитель суудан чыгъарып, аллыма салды. Ол Петров эди. Дагъыда эки сурат хазыр болду. Алай ала мен таныгъанла туююл эдиле.

– Бу уа ким эсе да кёзлерин жумуп тюшгенди, – деп, суратчы дагъыда бир суратны аллыма салды. Анга къарагъанлай, жюрегим элгенди, кёзлерим ау басханча болдула. Хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, кёзлерими сыйпадым. Асыры сейир этгенден, аркъам иш да терледи.

Ол кюн окъуна мен Грозныйден кетдим. Акъылымы асыры уллу сагъыш алгъандан, юйге къалай жетгеними да билмей къалдым.

– Не болгъанды, Магомет? Бетингде бет къанынг жокъду да? – деди таматабыз, кабинетине киргенимлей окъуна.

– Кёп сейирлик затлагъа тубей келгенме, алай бу жолча... – деп, мен шинтикге чёкдюм.

– Неди? Сотниковну суратынмы тапханса?

– Суратын угъай, кесин окъуна тапханма.

Не дейсе дегенча, таматабыз, сейир эте, манга къарап къалды. Мен портфелимден экеулен тюшген суратны алып, анга узатдым.

– Да бири Хоренкоду, экинчиси кимди ансы, – дей, ол манга соруулу къарады.

– Экинчиси уа Сотниковду.

– Къайдан билесе?

– Махмуд Хоренко бла аны суратын ала разведкагъа атланган кезиуде алгъанды. Ол сурат буду. Кесини сатлыкъ болгъанын Сотников суратында окъуна билдирип турады. Аны бетин жыйырып, кёзлерин къысып тюшгенин кёремисе...

– Ахшы, бу Сотниковну сураты болсун, ол кеси уа къайдады, – деп сорду таматабыз, мени сёзюмю бёле.

– Кеси да узакъда туююдю. Мында шахардады, – дедим мен.

7

Сотниковну тутуп келирге адамла ийдим. Жюрегим тынгысызды. Жеримде олтуруп туралмайма. Сигаретлени бирини ызындан бирин къабындырама.

Тышындан аякъ тауушла эшитдим. Жериме чёкдюм. Мен жиберген адамла Сотниковну алып келдиле.

– Олтур, – дедим мен анга, шинтикни кёргюзте.

– Магомет, бу не ишди? Ойнагъанмы этесиз! – деди ол, эки кёзю тана кёзлеча уллу жанып.

– Угъай, ойнамайбыз. Оюн бошалгъанды, – дедим мен анга, кёз къыйырларым бла жашыртын къарай.

– Ангыламайма... Бир зат ангыламайма...

– Олтургъан эт, бусагъат ангыларса. Сен бек алгъа манга тюз тукъум атынгы айтчы.

– Аны несин сораса? Сен кесинг бек уста билесе, Магомет.

– Мен сени эки жалгъан атынгы билеме. Аладан бири шёндю жюрютген атынгды. Экинчи жалгъан атынг а Сотниковду... Сотников Михаил. Ол тукъум атны сен 1942-чи жылда жюрютгенсе.

– Ким? Менми?! – деп, ол жеринден кётюрюлюп сорду.

– Хоу, сен, – дедим мен. – Ол, кесин абери ангыламагъанча сундура, эринлерин чоелтип, инбашларын жыйырды.

– Бош сыптырылыргъа кюрешесе, – дедим мен, тютюн къабындыра, – Беркут сауду.

Аны эшитгенлей, ол жётел этди, манга къарамады.

– Ма, тансыкъ болгъан эсенг, кёр, – деп, анга Петровну суратын узатдым.

– Танымайма, – деп, ол аны артха къайтарды.

– Да сора муну танырыкъ болурса, – деп, аны Хоренко бла бирге тюшген суратын къолуна тутдурдум. Суратха къарагъанлай, аны бармакълары къалтырап, мангылайы терледи. Кёзлери, тузакъгъа тюшген жаныуарны кёзлерича, тегерегине гузаба этип къарадыла.

Анга соруу этип, кеч бошадым. Арыгъан да этгенме. Алай, не бек арысам да, санларым женгилдиле. Аркъамдан бир ауур жюкню атханча болгъанма.

Кабинетни киритин этип, тышына чыккыдым. Эшик аллында Ларисагъа тьюбедим. Шёндю аны кёрюрме деп, эслеп эсимде да жокъ эди. Аны бет къаны кетипди.

– Эрттеденми сакълайса? – деп сордум мен, анга къол бере.

– Иш анда тьююлдю, – деди ол, эринлери къалтырай, – нек эсе да бюгюн атамы тутуп кетгендиле.

– Билеме, – дедим мен, кюлюмсюрөп.

– Къара анга! Сен къууанганмы этесе?

– Хоу.

– Нек?

– Ол сени туугъан атанг болмагъанына.

Лариса, оймакча гитче ауузчугъун ачып, бетиме аралып кбалды.

– Кел, юйюнге ашырайым, – деп, аны кълтугъундан тутдум.

– Угъай, сен манга не зат болгъанын айтхынчы, жеримден теберик тьююлме, – деди ол, биягъыча кёзюме аралгъанлай.

– Кел, жолда айта барырма, – дегенимде, Лариса тебиреди. – Семён Гаврилович Глинов сени ёге атангы жалгъан атыды... Керти айтама. Аны Сотников Михаил деп дагъыда бир жалгъан аты болгъанды. Тюз аты Данил Шимановду. Атасы Сибирьде уллу кулакладан бири болгъанды. Кеси да Совет властаха къажау сермешледе ёлгенди.

Фашистле бизни къыралгъа чапханда, Данил Шиманов аланы жанына ётюр кетеди. Фашистле анга гестапода иш бердиле. Ол, атамы къанын алама деп, талай совет адамны жойгъанды. 1942-чи жылны ахырында Белоруссияны агъачларында партизан отрядла душманнга уллу халеклик тюшюрюп тебирейдиле. Гитлерчиле аланы жояр ючюн, тюрлю хыйлалыкъла этедиле. Партизан отрядлагъа провокаторла, шпионла иедиле. Аллайладан бири уа Шиманов болгъанды. Ол уллу партизан отрядладан бирине барады. «Концлагерьден къачып келеме...», – дейди. Бир къауум кюнден сора душманны бегинген жерине разведка этерге тюшеди. Отрядны командири Беркут ол ишни Хоренкогъа буюрады. Хоренко уа нёгерге Шимановну сайлайды. Ала юч кюнден къайтыргъа керек эдиле. Бир иш болуп, юч кюнден аладан бири да артха къайтмай кълса, отряд тургъан жерин алышындырыргъа керек эди. Уста разведкачы Хоренко агъачны къыйырына жетгенден сора, Шимановха къарангы болгъунчу агъачдан чыгъаргъа жарамгъанын айтады. Къарангы болургъа уа 5–6 сагъат керек эди. Хоренко, автоматны жерге салып, суу ичерге бауурланганлай, Шиманов аны аркъасына бичакъ бла эки-юч кере уруп кетеди. Ол тюзюнлей фашистлеге барып, ишни болушун айтады. Гитлерчиле кече бла Беркутну отрядын жоядыла. Ол операция ючюн фашистле Шимановну

кзуллугъун кётюредиле. Совет аскерчиле Белоруссияны азатлагъан заманда Шиманов гитлерчиле бла бирге кеталмай къалады. Ол, къачып, Кавказгъа келеди. Сени ананг бла шагъырей болады. Ашап-жашап турады. Сора, ма санга! Аны Хоренко кёреди. Таныйды. Шимановну жүрегине сюнгю сукъгъанча болады. Хоренко сау болур деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Шимановну ичине аш бармай, кёзюне жукъу кирмей тохтайды. Ол Хоренкону жашыртын марлап башлайды. Жашагъан жерин да биледи. Сегизинчи майда уа, кече къарангыда, ол Хоренкону юйюню арт терезесине барып бугъады. Хоренко эрттенликде Узун кёлге чабакъгъа барыргъа хазырланнганын биледи.

Андан ол ючюнчю сменде ишлерге кетеди. Станокну артына барып сюеледи. Жукъ эталмайды. Арлакъда Назиров Борисни кёреди. Шимановну эки кёзю жанады. Борис костюмун тешип, чюйге тагъады. Шиманов, жанлай барып, билдирмей, костюмну хуржунуна кёз жетдиреди. Паспортну кёреди. Ол, къол къабын кийип, коридоргъа чыгъады да, цехде чыракъланы ёчюлтеди. Къарангыда чабып келип, Борисни хуржунундан паспортну алады да, быстыргъа чулгъап, къююнуна сугъады. Чыракъ жаннгандан сора ол, ауругъан этеме деп, цехни таматасындан тилеп, ишден кетеди. Тюзюнлей Узун кёлге барады. Анда бугъуш, Хоренкону сакълайды. Танг белги бере башлагъанда, ол да келеди. Шиманов, аны артындан жашыртын барып, арт желкесинден таш бла уруп, суугъа батдырып, Борисни паспортун да алайда атып кетеди...

Ма биз Шимановну аны ючюн тутханбыз. Ол сени туугъан атанг болмагъанына да мен аны ючюн къууанама.

Лариса, бир затдан къорккъгъанча, манга къысылды...

САЛАМ АЛЕЙКУМ, ЧИНГИЗ!

1990 жыллада Этезланы Бахауатдин да, мен да Къыргъызгъа баргъан эдик. Анда жер тебип, жер жерледе элхуур келип, кѣп халеклик салгъан эди, артыгъыракъда Ош областьда. Жандауурлукъ концерт бардырып, ахча да, жүн кийимле да жыйгъан эдик. Ол кезиуде республикагъа Аскер Акаев башчылыкъ этгенди. Къыргъызны Президентини инспекциясыны башчысы къарачайлы жаш Гогаланы Борис болгъанды. Бизни алыбызгъа къарагъан ол эди. Бишкекде къонакъ юйде тохтайбыз, Борис биргесине Эркин деп оператор жашны алып келеди. Киногъа алдырады бизни да, келтирген затларыбызны да. «Сагъыш этгенбиз да, — дейди Борис, Нарын областъха жиберсек тийишли болур, суукъ жерди». Нарын областъны башчысы да келеди, кѣп ариу сѣз айтып, ыразылыгъын билдиреди, кѣчгюнчюлюкню кезиуонде кючленген шу-ѣхлукъну да эсгереди. Экинчи кюн биз Аскер Акаевге жолугъургъа керекбиз, алгъадан келишим барды. Алай биз президент къалагъа жетерге, Америкадан келген делегация бла жолугъургъа керек болуп, бизге заман табалмады. Къыргъызны вице-президенти Феликс Куловну кабинетине кийирдиле, ол бизге бек жарыкъ тюбеди, халкъыбызгъа ыспас этди, не жумуш бла келгенибизни билип. Олтуруп кѣп хапар айтдыкъ, саугъа да бердик.

«Келигиз вертолёт бла Исси келге элтейим, солуюкъ», — деп, къаты болду. Жарсыугъа, бизни кѣп заманыбыз жокъ эди. Экинчи кюн Покровкагъа, Дмитриевкагъа да бардыкъ, анда Атабийланы Солтанны, аны жашы Хусейни къонакълары болдукъ. Экиси да жашаудан кетгендиде, жаннетли болсунла. Къысха айтып барам, кинооператорубуз Эркин алдыргъан фильм къурап да кѣргюзтген эдик. Экинчи кюн, жолгъа атланырдан алгъа, Къайсынны атын жюрютген орамгъа барабыз. Юч адамдан сорама: «Кимни атын жюрютеди бу орам?» — деп. Экиси, сагъыш да этмей: «Белгили малкъарлы жазыучу Къулийланы Къайсынны», — дейдиле. Ючюнчюсю: «Жазыучу болгъанын билеме, жангылмай эсем, азербайджанлы болур», — деп жууаплайды. Бишкекде Къайсынны атын жюрютген библиотека да барды. Хапарымы узакъдан келтирип айтханымы да ангылатайым. 2018 жылда Айтмат улу Чингизни 90-жыллыкъ юбилейин битеу дуняда белгилегендиде. Москвада окъуна эки эспертме салгъанды. Къайсын бла Чингиз антлы шуѣхла болгъанларын айттыр кереги жокъду, Бишкекде орам бла библиотека да Чингизни игилиги бла жюрютедиле Къайсынны атын. Малкъар интеллигенцияны келечилери оноучулагъа къагъыт жазгъан эдиле, Нальчик къалада орамладан бирине Чингиз Айтматовну атын атаргъа деп. Болсада тилек тилеклей къалгъанды. Ол себепден Къыргъыздан Бешпаи улу Муталип, телефон бла сѣлешип, бизни тау тѣпелерибизден бирине ёрлеп, Чингизни атын атаргъа хапар жайылгъанды дегенде, бек къууанган эдим, Алах кѣргенден. Алай альпинистле бу ыйыкъда Къабарты-Малкъаргъа тебирерикдиле дегенинде уа, суу къуйгъанлай болдум. «Ноябрь айда таугъа чыкыгъан тѣре жокъду, жылыу киргинчи сакъласынла», — деп, къаты болама. Эшта-эшта. Султан Раев деп президентни кенгешчиси

къатына да къоймайды. Хапар жайылгъанды, эки сынаулу альпинист жол кёллю болгъандыла. «Бир амал табыгъыз», — дейди Муталип да амалсыз ауаз бла. Башыбыз — сагъышда, къоркъуусузлукъну жалчыталмасақъ, жууап-лылыкъдан къачаллыгъынг жокъ. Эки-юч кюнден телефон зынгырдайды: «Биз Къыргъыздан келгенбиз, «Нарт» къонақъ юйдебиз, сени телефонунгу бергендиле да, оноу сакълайбыз», — дейдиле. Туризм эм альпинизм жаны бла федерацияны вице-президенти Гумаланы Борис да, мен да къонақъ юйге атланабыз. Келген жашла бла танышабыз. Михаил Данечкин бла Сергей Селиверстов, экиси да — альпинизм спортну усталары. Болумну ангылатабыз, болмайды. «Бизни жаланда беш кюнюбюз барды. Артха билетлерибиз — къолубузда, суукъдан, къыйынлыкъдан къоркъмайбыз. Барлыкъ жерибизни кёргюзтсегиз, биз хазырбыз», — дейдиле. Бек тынгылы хазырланганларын а кийимлерин, навигаторларын, спутник телефонларын кёргенлей окъуна ангылагъан эдик. Къалай-алай болса да, экинчи кюн Черек районнга тебирейдиле жашла. Биргелерине — Гумаланы Борис, Прохладныйден — Николай Самохвалов, башчылыкъны анга ышанганбыз. Бу тийрени уста билген адамды. Къара-Сууну ёрге жанында Ит къая деген жердеди бийиклик. Черек район а нек деп сorsaгъыз, ол да бир баш ауруубуз эди. Ангылатайым. Башха жерлеге барыргъа амал жокъ эди, чекчи отряддан эркинлик болмай. Аны хазырлар ючюн а, бир ай керек болады. Къара-Суугъа барганнга алай къагъыт керек туйюлдю. Экинчиден, бийиклик бек алаша болса да жарамаз. Районну оноучулары бла да оноулашып, 3325 метр бийиклиги болган тёппени мында

тапханбыз. Къара-Сууну администрациясыны башчысы Мёчуланы Сафар, къонакъбайлыкъ этгени бла къалмай, тангны аласында жашла бла бирге атланганды, сегиз километр чакълы бир жолну арытхандан сора, къонакъ жашла тау тѣппеге ёрлеп башлайдыла. Борис бла Николай тѣбентин къошда сакълайдыла, Сафар элге къууулады. Мен ишчи кабинетимде телефоннга къарап олтурама. Ит къаяны туман басыпды. Кече Сафар къайдан эсе да бу тийрени картасын келтирген эди да, анга кѣре навигаторланы да къургъандыла къонакъ жашла. Алай... Танымагъан жерлери. Туманда уа ажашсанг, жолну тапхан къыйынды. Тумандан сора да бар эди баш ауруубуз: жашла бла бирге бу тийреде ишлеген егерле да барыргъа керек эдиле. Алай эркинликсиз уугъа чыкыгъанланы излерге суйгенлери себепли, ол ышаныулукъ да жокъ болду. Бу тийреде уа айбула жюрюйдюле, туман да чачылмайды. Усхурдан тебиреген къонакъладан хапар жокъ. Сагъат бир бола, ол да табийгъатны бир сейир иши, туман чачылып, бийиклик ачыкъ болады. Жашла ёрлеу неге жораланганыны, бийиклик къаллай бир болгъаныны, заман марданы юсюнде къагъытны ташла жыйып, ичине саладыла. Сора Чингизни сураты болгъан темир къанганы да орнатадыла. Артха къайтыргъа тегерекни биягъы туман басады. Тебирерден алгъа, сагъат экини жарымында билдириу манга да келеди, Къыргъызгъа да кетеди. Альпинистле биледиле эннген ёрлегенден тынч туйюлдо. Жашла жолда белгиле сала баргъандыла. Алай... Сагъат тѣрт болады. Бу заманнга къайтыргъа керек эдиле. Сагъат беш. Хапар жокъ. Тѣрегек къарангы. Сафар «Нивасы» бла жетеди. Абызырагъан ауаз бла: «Жокъмудула!» — деп сорады. «Угъай», — кюлюп, хапар айтып тургъан къош башчыны да бети жарымайды. Борис да, Николай да терк-терк къошдан чыгып къарангыгъа къарайдыла. Мен, телефон бла сѣлешгенликге, жууап тапмайма. Къаяла ортасында телефон тутмайды. Сагъат алты бола, узакъда эки чыракъ эсленеди. Алахха шукур! Къыргъыздан келген къонакъла айтханнга кѣре, юч-тѣрт кере да ажашып, жолну кючден тапхандыла. Альпинистле къыйынлыкъны кѣтюре билген адамладыла, тасхаларын ачыкъ этмеучюдюле. «Арыгъанбыз, бек арыгъанбыз», — дедиле. Ингирде сагъат сегизни жарымына элге жетдиле. Клубда уа аш къанга хаппа-хазыр. Клубну таматасы Аскербийни хайырындан а — якъ эт, хычинле, айран. Къууанч, чам хапарла, алгъышла!

Къыргъыздан келгенле тохтаусуз ыспас этедиле. «Улуу бийикликке чыгъа-чыгъа тургъанбыз, алай Кавказда не къысха жол да былай къыйын болгъанына уа биринчи кере тюбейбиз», — дейдиле. Тойгъандан сора, жол келлю боладыла къонакъла. Къучакълашып айырыладыла къонакъбайладан.

Ма алай бла, Къабарты-Малкъарда Къыргъызны миллет жигити Чингиз Айтматовну атын жюрютюрюк тѣппеге жол салынды Бызынгы тарында. Чингиз андан къарап, Чегем ауузунда бийикликке Къайсынны кѣреди. Жашауда бир бирден айырылмагъан шуѣхла энтта бир бирни тапдыла. Махтау санга, Къыргъыз! Махтау санга, Къабарты-Малкъар! Махтау сизге, Къайсын бла Чингиз!

БОТТАЛАНЫ Мухтар
КъМР-ни сыйлы журналисти

Омар СЕЙФЕТТИН
(1884–1920)

ЖЕСИР

Акъ тенгизни ¹ жомакълада айтылырча кыйыры-учу кёрюнмеген уясы узакълагъа къарагъан төбечикге, гюлледен толу гитче агъачха ушай эди. Иничке, узун бутакълы бадам² тереклени ауаналары тенгиз жагъасына эннген эчкиле чабыучу жолчукъгъа тюше эдиле, жаз башыны хычыуун желлеринден эсирген марыт къушланы³ кычырыкълары кёкню зынгырдата эдиле. Бадем бахчаны жаны кенг эди. Акъ ташладан ишленген кысха хунаны артындагъы зейтун⁴ терек тар ауузгъа дери жайыла эди. Бауну ортасындагъы эски оюла тургъан, эшиги болмагъан юйчюкден бир къарт киши чыкъды. Чачы, сакъалы да чыммакъды. Гуппуруну тюзетирге кюрешгенча керилди. Къоллары, аякълары титирей эдиле. Кёк кирик бош, кымылдаусуз тынч тургъан тенгизге къарады.

– Хайыргъа болсун, инш-Аллах! – деди. Хунаны тюбюне къуюлуп тургъан ташланы юсюне чёкдю. Эки кёолу бла башындан тутду. Юсюнде жыртыкъ машокдан кийими бар эди. Аны жалан аякъларын кёрген адам ала топуракъдан ийленген сунар эди. Къарыусуз къоллары кир болуп, тунч тюрсюн алып эдиле. Башын жангыдан ёрге кётюрдю. Кёк бла тенгизни бирлешдирген тумандагъы ызгъа къарады. Алай ол къарагъан жерде бир зат да жокъ эди.

* * *

Ол бир ненча кемени, кесин къутхарыр ючюн, желпеклери желден тола, арт жанлары бла кыыстау келиулерин хар кече сайын тюшюнде кёрген бир тюрк жесир эди. Жесирге тюшгенли эки жыйырма жылдан артыкъ бола эди. Отузжыллыгъында къарыулу, жигит тенгизчи Мальтаны пиратларыны кёолуна тюшген эди. Жыйырма жыл аланы къайыкъларында къалакъ тартхан эди. Аллай бир жылны, эки шынжыр бла эки аягъы байланып, мылы кемени тюбюнде жашады. Жыйырма жылны ичинде не жаз, не кыыш жели, толкъунланы чайкълалуу, не сууукъ, не кыызыу аны состар санларыны эриталмады. Шын-

¹ *Акъ тенгиз* – Средиземное море.

² *Бадам* – миндаль, миндальное дерево.

³ *Марыт къуш* – чайка.

⁴ *Зейтун* – олипка, оливковое дерево.

жырла морт болдула, ашаддыла, сындыла. Жыйырма жылны ичинде бир ненча кере тогъайларын, чюйлерин алышындырдыла. Алай а аны къурчдан да къаты шаугютлю аякъларына бир зат да болмады. Жаланда абидез алалмагъаны ючюн жарсый эди. Хар кюнден кезлерин кыбылыгъа буруп, беш ууахты намазын, жашыртын, кълун-башын кымылдатып, алай эте эди. Анга эки жыйырма бла он жыл толгъанда, пиратла: «Энди къарт болгъанды, иги къалакъ тарталмайды!» – деп, кемеден тюшюрюп, айрыкамланы биринде сатып къойгъан эдиле. Жангы иеси элде жашагъан, онгу болгъан адам эди. Он жылны аны жанында жалчы болуп жаланда къуру гыржын ючюн ишледи. Аллаха шукур эте эди, нек дегенде энди аякълары шынжыр бла байланып туююл эдиле. Абидез алала эди, кыбылагъа бурулуп, унутмагъан аятларын окъуп, намаз кылып, дууа окъуяла эди. Бек уллу умуту – туугъан жери Эдремитге къайтыу эди. Жыйырма бла он жылны ичинде бир такъыйкыагъа умутун кесмеди. «Ёлгенден сора тириригиме къалай ийнана эсем да, эллижыллыкъ жесирликден сора да туугъан жериме къайтырыгъыма алай ийнанам!» – деучю эди. Аты дуниягъа айтылгъан тюрк кемечиледен бири эди. Гибралтар богъазындан ётген заманда анга жыйырма жылы энди толгъан эди. Шимал жанына баргъанда, ыйыкъла бла, айла бла тенгиз жагъасын кермегенлей, аллына чыкыгъан айрыкамладан жасакъ жыйып, уллу-гитче кемелени да жангыз кеси ол, женгил къайыкъчыгъы бла хорлап, тюрк этиучю эди. Ол заманлада тюрк дунияда аны аты хар кимни да ауузунда эди. Солтан окъуна, аны кълаласына чакъырып, тенгизде болгъан тамаша хапарларына тынгылагъанды, нек дегенде ол Хызыр файгъамбар бла (Аллахны саламы анга болсун) айланган жерлени барысын да кыдырып айланганды. Юслеринде тауладан, айрыкамладан да уллу бузла жюзген аллай тенгизледе болгъанды ол. Ол жерле арталлыда бир башха дуниягъа ушай эдиле. Алайлада алты ай – кюндюз, алты ай а кече бола эди! Алай бла къатынын да жылда бир узун кюн бла бир узун кече болгъан башха бир дуниядан алгъан эди. Кемесин алтын-кюмюш бла накъут-налмасдан, жесирледен да толтуруп келе туруп, кыйыры-учу керюнмеген тенгизни ортасында юйюрю болады. Жашы Тургут да Дарданел богъазындан ёте туруп туугъанды. Бусагъатда эки жыйырма бла он беш жыл болугъа керекди анга. Саумуду-шаумуду, ким билсин. Ол керген, алай эсинде кълалмагъан кърладан эсе, агъыракъ болуучу къатыны уа алыкъа сау болурму, экен? Алай а эки жыйырма жылны ичинде ара шахарны Стамбулну минаралы кек жюзю уа эсинден бирда кетмегенди. «Бир кемем болса, бир жукъгъа да къарамай, темир ыргъагъымы Кабаташны ¹ аллында атар

¹ *Кабаташ* – Босфорда бир причал.

эдим суугъа», – деп, сагъыш этиучю эди. Юч жыйырма жылы толгъандан сора, иеси аны башына эркин этген кибик этди. Кертисин айтханда, бу эркинлик бергеннге угъай, аны эшикге, ачлыкъгъа-жаланнгачлыкъгъа атхан кибик эди. Къарт киши бир чачылгъан бауну ичинде оюлгъан бир юйчюкню табып, ичине кирди. Киши да жукъ аймагъаны себепли, анда жашап башлады. Анда-мында элге барып, къартлыгъына жарсыгъан эллиле берген ашчыкъланы, гыржынланы алып, юйчюгюне къайта эди. Алай бла да он жыл ётдю. Энди арталлыда къарыуу къалмагъан эди. Бауну иеси да аны андан ары кёрюрге суймей эди. Къайры кетерик эди?

Алай алгъын кёрюучю тюшлерин жангыдан кёрюп башлады. Эки жыйырмажыллыкъ тюшле... Ол да неди десенг: тюрклюлени, тюрк кемелени келиулери...

Кёзлерин гырхы къоллары бла къаты ууду. Тенгизни кёк бла бирлешген жерине энтта да бир къарады. Хау, ишексиз келикдиле, келмей амаллары жокъду. Анга алай ийнана эди...

– Эки жыйырма жылны ичинде кёрюп тургъан тюшюм къалай ётюрюк болур, – деп, хуна тюбюне жатып, акъырын акъырын кёзлерин жапды. Жаз башы, умут жели кибик, тегерекни жарыта эди. Марыт къушланы: «Келедиле, келедиле, сени къутхарыргъа келедиле», – дегенча, татлы тауушларына тынгылай къалкъыды. Хуна ташланы ичинден чыкыгъан гургунла, аны юсюнде чариш эте, машокдан тигилген кийимини ичине кире-чыгъа, къалын, чыммакъ сакъалыны юсюнде чабыша эдиле. Къартайгъан жесир тюшюнде тюрк аскерни тенгиз кемелерин портха киргенин кёре эди. Элге баргъан жолгъа да бир ненча аскер рота чыгъаргъан эдиле. Къызыл байракъны узакъдан окъуна таныгъан эди. Горда бичакълары, къалкълары кюн таякъларында жылтырай эдиле.

* * *

– Бизникиле! Бизникиле! – деп, къычырып, уянды. Ёрге кётюрюле башлады. Юсюндеги гургунла къачдыла. Порт болгъан жанына къарады. Кертиси бла да къаланы жанына аскер кемеле жууукълашып келе эдиле. Кемелени, къайыкъланы, желпеклени, къалакъланы къалай этилгенине тюрслеп къарады. Бет тюрсюню агъарды. Кёзлерин ачды. Жюреги «дып-дып» этип башлады. Къолларын кёкюрегине салды. Хау, была тюрк кемелери эди. Тенгиз жагъасына жууукълашдыла. Кёзлерине ийналмай эди. «Жукъудан уяналмаймы турама алыкъа?» – деп, ишекли болду. Да адам, жукъламай тургъанлай, къалай тюш кёрюр? Тюз болгъанын билир ючюн, къолун чимдиди. Жерден бир жютю ташчыкъны алып, мангылайына урду. Хау, хау, ачий эди мангылайы. Уяныпды. Бу бир тюш туюк эди. Ол

жукълап тургъанлай, тюрк кемеле къаяланы артындан билмей тургъанлай келип къалгъан болурла. Асыры къууаннгандан, сейирсингенден аякъларында туралмай эди. Жерге чёкдю. Жагъагъа чыкъгъан аскерле, къолларында кызыл байракъла бла къаланы төгерегине ашыгъып бара эдиле. Эки жыйырма жыл сакълап тургъан жүрек талпыныуу аны жеринден женгил къобарды. Санлары къымылдап башлады. Баш къусхан бадем тереклени ауанасы жапхан жол бла тенгиз жагъасы таба чапды, чапды, чапды. Тенгизден жагъагъа атлагъан аскерчиле кеслери таба чапхан акъ сакъаллы къартны кёрюп:

- Тохта! – деп кычырдыла. Къарт тохтамады, кычырды:
- Мен тюрклюме, жашла, мен тюрклюме!

Аскерле аны келирин сакъладыла. Къарт киши, тюрклюлени жанына келгенлей, аллына чыкъгъан биринчи тенгизчиге къапланып, уппа этип башлады. Кёз жашлары келе эди. Бу халны кёргенле да мудахсына эдиле. Къарт кесине келе башлагъанлай, анга былай сордула:

- Ненча жыл эдинг жесирде?
- Эки жыйырма!
- Къайданса?
- Эдремитден.
- Атынг къалайды?
- Къара Мемиш.
- Кеме башчысымы эдинг?
- Хау...

Къартны төгерегиндеги аскерле къатыш-къутуш болдула. Кычырыкъ этип башладыла. «Бийге хапар беригиз! Бийге хапар беригиз!» – деп кычыра эдиле ала. Къартны къолтукъ тюбюне кирдиле. Чыпчыкъны алгъанча алып, тенгиз жагъасына учурдула. Бир къайыккъа миндирдиле. Элтип, бир уллу кемени юсюне чыгъардыла. Аскерчилени ичинде къарт жесирни хапарын билмеген жокъ эди. Кемени юсюнде бироз сакълады. Асыры къууаннгандан, эки жыйырма жылны ичинде кеси миллетинден адамланы кёрюп, тансыгъын алалмай, башы шашхан эди, акъылы кетген эди. Юсюне бир кёнчек бла къаптал, башына да бир бёрк кийдирдиле.

– Хайда, бийни аллына! – дедиле. Аны кемеге келтирген аскерчиле кемени арт жанына элтдиле. Узун къара мыйыкълы, сырмалы кийимлерини юсюне темир къурч кюбе кийген бёкем санлы бир адамны аллында тохтадыла.

- Сен кеме башчы Къара Мемишмисе?
- Хау!
- Хызыр файгъамбар (Аллахны саламы анга болсун) ётген жерледен ётген сенмисе?
- Менме.

- Кергими айтаса?
- Да нек ётюрюк айтайым да?
- Да алай эсе, онг кьолунгу бир ач!

Къарт къапталны женгинден кьолун чыгъарды. Сол кьолу бла сыйпады. Бийге узатды. Инбашында жоргъа ушаш терен жара ызы бар эди. Бу жараны кечеле алты айгъа созулгъан бир айрыкамда къатынын къачыра туруп алгъан эди. Бий къартны кьолларына жабышды. Уппа этип башлады.

- Мен сени жашынгма! – деди.
- Тургутмуса?
- Хау...

* * *

Къарт жесирни, асыры кьууаннгандан, эси ауду. Эсин жыйып башлагъанда, жашы анга:

– Мен жагъагъа сермеширге чыгъама. Сен кемеде ырахат бол, – деди.

Къарт жигитни айтханын къабыл этмеди:

– Угъай. Мен да биргенге барлыкъма сермеширге.

– Сен къарт болгъанса, атам.

– Алай а жюрегим жашды эмда кючлюдю.

– Сен солу! Бизни сермешгенибизге къара!

– Эки жыйырма жылны ичинде сермешюге тансыкъ болуп турама.

Жаш:

– Ёлтюрселе, туугъан журтунгдан тансыгъынгы алалмай кетерсе! – деп, аны кемеде кьояргъа кюрешди. Къара Мемеш, олсагъат окъуна юсюнден эки жыйырмажыллыкъ ауурлугъун атхан кибик, санларын ёрге тартып тюзетди. Тохтаргъа суймей эди. – Къалкъан, къылыч беригиз, – деп тохтады. Сора кемени арт жанында желде шууулдагъан байракъны кёргюзтюп:

– Шейит болсам, муну юсюме жабарсыз! Туугъан журт дегенинг къызыл байракъ шууулдагъан жер туююлмюдю? – деди.

Тюрк тилден
МЫЗЫЛАНЫ *Къаншаубий*
кёчюргенди

ХИВА

Белгилисича, тюрк дуня бирда болмагъанча байды: хар бирини да энчи культуралары, адет-төрелери, адабиятлары. Тюрк халкъланы юслеринден аз айтылмагъанды. Бу жол да Хива ханлыкъны культурасыны юсюнден айтыргъа сюеме.

Бир-бир халкъланы араларында бардырылгъан урушлагъа да къарамай, Хива ханлыкъда культура кюнден-кюннге айныгъанды. XVI–XVIII ёмюрледе искусствогъа, адабиятха, поэзиягъа да энчи эс бурулгъанды. Аны бла байламлы маданиятлары, архитектуралары, театрлары аякъ тирей башлагъандыла.

Ариу накъышлы мекамла Хива шахарда ол ёмюрледе ишленгендиле. Аллай тарыхы болгъан Хива бюгюнлюкде хурмети, сыйы да жюриген шахаргъа саналады.

Культураны айныууна къуру алимле, поэтле, жазыучула угъай, ханла кеслери да уллу къыйын салгъандыла. Бу оюмну тюзлюгюн белгилей, Абдулгази-ханны юлгюге келтирирге боллукъду. Ол къуру саясатчыгъа угъай, иги тарыхчыгъа да саналгъанды, «Родословная древо тюрок» деген иши бла белгили болгъанды. Кёп патчахла къыралларыны намысларын, атларын тарыхда сакълар ючюн, сёзлери ёмюрледе сакъланырыкъ поэтле бла шуёхлукъ жюрютгендиле.

Культурасы болмагъан къыралны кёз аллына келтирген да къыйынды. Кесини энчи маданияты болмаса, ол къырал бир заманда да болаллыкъ туююлдю.

Хива ханлыкъда китап юйледе кёп тилле билгенле жыйылгъандыла. Ала, тюрлю-тюрлю тилледен китапланы кёчюрюп, халкъланы жашауларыны юсюнден кёп окъугъандыла, билим алыргъа итингендиле. Туркменлиле Хиваны жерлеринде жашагъанлары себепли, Хива культурада аланы маданиятларындан да бир кесеги барды.

Орта Азияда жарыкъландырыу иш энчи жерни алгъанды. Белгили жазыучула, алимле, дин ахлула эм башха адамла да, Хорезмге келип, мында билим алып тургъандыла.

Кунград бла Хива узбек культураны от жагъалары болгъандыла. «Алпамыш» эпос къуралып башланнганы бла бирге узбек тилни аякъланыу кезиюу башланнганды. Искусствода, адабиятта, поэзияда ачыкъ сёзге багъа бериле тебирегенди. Адабият халкъгъа бирда жууукъ болгъанды. Не зат жазылса да, халкъны жашауундан алынып айтылгъанды. Хива ханлыкъда, анга Хорезм деп да айтхандыла, арада бир бирни ангыламакъ-

XIX ём. Эрттегили туркменлиле. Орта Азия.

лыкъ неда къаршчы туруу чыкъса, адабият да ол сезимлеге бой салып, аланы ачыкъларгъа кюрешгенди.

Поэтлени, жазыучуланы халкъ чексиз суйгенди, багъа-лагъанды. Аланы санында: Палваннияз Мухаммад (1825–1899), Атаджан Абдалов (1855–1927), Ахмаджан Табиби (1869–1911), Баяни (1870–1925), Чакар (1872–1952). Ала жутлукъну, кёзбаулукъну масхара этгендиле, билим алыуну къоруулагъандыла, аны айныууна энчи эс бургъандыла. 1908 жылда ханны арбазында литография къуралгъанды. Ол жазыу иш бла кюрешген адамлагъа уллу болушлукъ этгенди, аланы чыгъармаларын басмаларгъа онг болгъанды. Ол жылда назмучу Табиби хива адабиятны антологиясын жарашдыргъанды. Ары кёп поэтни назмулары киргендиле.

Жазыучуланы араларында энчи жерни Аваз Отар-оглу (1884–1919) алады. Аваз Хива ханлыкъны кемчиликлерин терен ачыкъларгъанды, ачыкъ айтханды. Сёз ючюн, «Халкъ» деген назмусунда ишчи адамланы кеслерини эркинликлерин сакъларгъа чакъыргъанды. Ачыкъ сёзлюлюгю ючюн аны къамичи бла эки жюз кере уругъа буйрукъ этилинген эди. Болсада азап сынатханлары аны сындырмагъанды. «Уламоларга» деген назмусунда жазыучу дуняда тюзлюк болуруна ийнаннганын ачыкълап жазады. Кёп бармай, ёлюрюню аллында, «Хур-

прият» («Эркинлик») деп назму жазады. Анда халкъны азатлыкъ ючюн кюрешге чакъырады.

Мухаммад Риза Агахи (1809–1874) – узбек поэт, тарыхчы эм кечюрмечи, Кият элде туугъанды. Анга юч жыл толгъанда, атасы Эрниязбек дунясын алышханды. Жашчыкъны ата къарындашы белгили поэт, жазычу, тарыхчы Мунис Шермухаммад ёсдюргенди.

Мухаммад Риза Агахи

Мухаммад Риза Агахи бир къауум тарых ишлени авторуду: «Рияз уд-давла» («Сады благополучия»), «Зубдат ут-таварих» («Сливки летописей»), «Джами ул-вакиати султани» («Собрание султанских событий»), «Гульшани давлат» («Цветник счастья») эм «Шахид ул-икбал» («Свидетель счастья»).

Ол назмуларында кёзбаулукъгъа къажау турады, халкъны жарсытхан ишлени баям этеди. Агахи узбек тилге жыйырма тарых эм адабият чыгъарма кечюргенди. Бек белгили «Феруз» деген жырны да Агахи жазгъанды. Бусагъатда да аны кёп узбек жырчыла жырлайдыла. Аны чыгъармачылыкъ ишини юсюнден айтханда, рубаилерин юлгюге келтирирге керекди:

*Нёгерликге Аллах бергенди жарсыуну,
Кёз жашларым бла тёлейме ачыуума.
Жокъмуду мадар къайгъымы унутургъа,
Акъылым сыйыныр кибики талпыума да?*

Къайсы назмучу да жүрек жарсыуун, къайгъысын назмуларында ангылатыргъа, айтыргъа итинеди. Агахи да алай. Башында айтылгъан тизгинледе ол жүрек жаралары ючюн жашаугъа дау этеди.

*О, акъылман, билим кимге табынады,
Сууаплыкъ иш эт, жарыкъландыр мени да.
Ахыр къарыууму таууса келгенме,
Ол шартлагъа табындыр жүреклени да,*

– деп жазады поэт.

Ол кёп билирге суйгени, жарыкъландырыу ишге энчи жылыуу бла къарагъаны баямды.

Суймеклик шартланы, сезимлени ачыкълай, ол сезимле жүрегинде тепген сагъатда айтылгъан тизгинлеге ушайды аны бу назмусу:

«Алтамьш» эпосдан

*Отунг бла сен жюрегими кюйдюргенсе,
Къалай ауруйду, сюймеклик бла келгенсе.
Мени жюрегимде учхун, жара да бар,
Сеникинде – ачыу, аны кесинг билесе.*

Жюрегини кюйдюрген сезимлери быллай тизгинле туудурмай амалы жокъ эди:

*Жарсыууму иесиди кюйсюз кёк,
Жилямуггуму себеби дуниядан.
Болсада, тюйюлдю терс жарыкъ кёк,
Ахшым – узакъда, жукъум да жокъ андан.*

Чынтты поэт, жюрегинде назмусу тепмесе, Аллахдан быллай тилек этмез эди:

*Аллах, насыпсызлыкъдан мени сакъла,
Къызгъанчлыкъдан да, тилейме, сен жакъла.
Сабырлыкъ бер, аманлыкъны кери элт,
Къуллукъ излегенледен да узакъ эт.*

Жашауунда кёп адамлагъа тюбей, аны къыйматын ангылай, башхала айталмагъан сёзлени айтады поэт:

*Не кюрешсенг да, аман ханс гюл болмаз,
Чаука кюрешсе да, булбул болалмаз.
Жюз ахшы ишни да эт аманламгъа,
Къайтарылмаз жууап ол ахшылыкъгъа.*

Камил Хорезми (1825–1899) узбекли поэтди. Аны тюз аты – Мухаммад Нияз Мирзабаши. Ол Хивада дин мектепде билим алгъанды, школну сохтасы болуп да тургъанды. Мухаммед-Рахим-ханны канцеляриясында секретары, ызы бла башчысы болуп ишлегенди.

Мухаммад Нияз ноталаны низам жорукъларын къурап, узбек классика макъамла жаздыргъанды. Фарс тилден узбек тилге «Калила и Димна» деген бек белгили китапны кёчюргенди. Аны бла чекленип къалмай, ол белгили сураччы да болгъанды.

Хива ханны канцеляриясыны таматасы болгъан сагъатда эллилеге дерс бергенди. Къырал къуллукъчу болгъан кезиу-юнде Хорезмни иннет культурасына уллу къыйын салгъанды. Мухаммад Рахимхан бла бирге Хивада басма юй къураугъа къатышханды.

* * *

Иги болургъа итин – къужур болма,
Аман халинг игиликге тюбетмез.

Муратынгы жубанчынг ючюн жойма,
Жюрек тынчлыгъынг аман жолда элтмез.

Дунияны къайгъыларындан тойма,
Ахшылыкъны ызын къоюп да кетмез.

Ахыр жукъу сакълайды, хомух болма,
Озгъан кюнюнг, бил, артха келмез.

* * *

Сейирмиди, туугъан жерими суйгеним,
Жууукъду ол, жашауча, кёлуме алай.

Башха тюрлю тебеди мени жюрегим,
Кёкге, тенгизге, ариу жерлеге къарай.

Ким биледи накъут-налмасны багъасын?! –
Ол шауданнга элтир, айбатлыгъы – баям.

Патчахха да багъалыды юй къаласы,
Тансыкълагъанча аны кеси баласы.

Илячиннге багъалы жерини кёгю,
Керек туююл анга патчахланы жюгю.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТИ ДЕГЕН СЫЙЛЫ АТХА КЁРГЮЗТЮЛЮНЮП, АЛМАЙ КЪАЛГЪАНЛА

*Никто на свете не опишет,
Что пережил простой солдат!
И кто, скажите мне, услышит
Ушедших в вечность без наград?*

Е. Виноградов

ДЕПШУЛАНЫ ХАКИМ

Бир-бир халкъла тарыхны игилик келтирмезлик белгиге санайдыла. Керти да алаймы болур? Да сора, «Освобождение» деген фильмде кёргюзтгенлерича, 13-чю номерли танкны экипажы къанлы сермешлени ичи бла Берлиннге дери жетгенине сейир этерге боллукъду.

1913 жылда 22-чи июньда Холам тарында малкъар халкъны батыр уланы, жигит танкчы Депшуланы Хаким туугъанды.

...Хакимни атасы, тюзлюкню керти жакъчысы, артыкълыкъны, зорлукъну кёрюп болмагъан, жарлылагъа ёкюл болуп сюелирге хазыр Сафар кеси заманында, аз да арсарлы болмай, революция жанын сайлагъанды. Кировну бла Орджоникидзени ызларындан баргъанды. «Бёркюнде къызыл быстыры болуучу эди», – деп, жаланда ол къалгъанды атасыны юсюнден жашчыкъны эсинде. Акъ гвардиячыла аны илишаннга салып ёлтюрген эдиле.

Гитче Хакимчик тенглери бла бирге къаялада айланнганды, къуш уялагъа жетер-жетмез бийикликлеге ёрлегенди, сууукъ черек сууунда жуууннганды. Хар таулуча, къама, ушкок жюрютюрге суйгенди, эмилик аты болурун да. Билмей эди алыкъа ол къырал аны къолуна кёп жыллагъа аскер сауут тутдурлугъун, эмилик атны орунуна къурч машина берлигин да.

Ёлтюрюлген революционерлени сабийлерине деп Нальчикде школа-коммуна ачылгъанда, Хакимни ары алгъандыла. «Ол кезиуню, Ленинчи окъуу шахарчыкъны эсине тюшюрсе, генералны кёз жашлары чыгъыучу эдиле. Ала кёлсюзлюкню, жюрек къарыусузлукъну угъай, сермешлени отунда чыныкыгъан, ёломню кёзлерине кёп кере къарагъан, къан ырхы-

ланы ичлери бла Берлинге дери баргъан адамны бушуулу эсгериулер и эдиле», – деп жазгъанды Владимир Вороков Деппу улуну юсюнден.

1935 жыл. Деменгили кыралны узакъ тауларында туууп ёсген таулу уланчыкъ Донну жагъасына келгенди. Рабфакда окъуй, заводда да ишлейди. Инженер болургъады умуту. Комсомолну шахар комитети бир жол аскерге бла флотха аталгъан митинг кыраиды. Аны келечиси, жыйылгъанланы алларында сёлеше, былай айтады: «Кыралгъа уста ишчилеге, терен билимли инженерлеге да сурам уллуду. Алай бюгюн барындан да бек лётчикле, танкчыла, тенгизчиле керекдиле...»

Сора, залгъа кырап: «Танкчы болургъа ким сюеди?» – деп сорады комсомол кыуллукъчу жыйылыгъа кыатышханлагъа. «Мен!» – деп, Деппу улу биринчи болуп кыолун кётюреди.

Орёл шахарда М. В. Фрунзе атлы бронетанк училище. Юйрениуле, юйрениуле... Испанияда уа ол кезиуде гражданы уруш башланганды. Курсантла Светловну «Гренада» деген жырын жырлайдыла: «Я хату покинул, пошёл воевать, Чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»

Училищеде окъугъанла бары да кеслерин сермешледе сынап кёрюрге ашыгъа эдиле. Испанияда уруш кёпге барлыкъ тыйюлдо, анга кыатышалмай кыаллыкъбыз деп кыоркыгъандыла курсантла. Ол заманда кыайдан биллик эдиле ала бютюн кюйсюз кыазауат энди боллугъун, андан алагъа «уллу юлюш» жетеригин да.

1939 жылда Япония Монголиягъа чапханды. Аны кюнчыгъыш жанын бийлерге эди самурайланы умутлары. Агрессиягъа тюшген кырал бла бизни арабызда келишим бар эди: аладан бирине чабыуул этилсе, башхасы болушургъа керекди. Кесини интернационал борчуна кертичи бола, Совет Союз Монголияны чеклерин кыоруулагъанды. Ма ол заманда танк взводну командири лейтенант Деппулары Хаким кесини танклары бла японлулагъа кыажау урушха киргенди.

Энди таулу жашны битеу жашауу аскер бла байламлы болду. Аскер кийимлени ол кыыркъ эки жылны ичинде тешерик тыйюлдо.

Фашист Германия бла кыазауат башланганда, тамата лейтенант Деппу улуну ротасы Конотоп станцияда эди. Эки кюнден а танкчыла Оршаны кыатында гитлерчилеге уллу халеклик салгъандыла. Кёп немец солдатны бла офицерни кыыргъандыла, техникаларын ууатхандыла, топларын, миномётларын ауур кыурч машинала бла эзгендиле.

Деппулары Хакимни атын мен 1941 жылны кюзюнде эшитгенме. «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде аны жигитлигини юсюнден жазылгъаны эсимдеди.

...1942 жыл. Гвардияны майору Деппу улу танк батальонну командириди. Аны бир сермешини юсюнден «Красная Звезда» ара газет былай жазгъанды: «Кыайсы жанына кыарасанг да, душманланы ёлюклер и, анда-мында танкланы атыучу бузулгъан топла. Фашистле алайда топларын, кёп снарядларын, мотоцикллерин, гусеницалы машиналарын, пулемётларын, ушкокларын да кыюуп кыачхандыла».

Смоленск ючюн баргъан кызыу сермешледе аны танкын топ окъ тийип бузгъанды. Комбат, жаралы болуп, госпитальда жатханды. Андан чыкыгъандан сора, биягъы кесини аскер бѣлюмюне кыайтханды. Ол кѣп кыйын болумлагъа тюшгенди, контузия да болгъанды, танкны ичинде эти да куйгенди, кършоудан да чыкыгъанды.

Урушну ахыр кезиую. «Алгъа – Берлинге!» деген чакъырыу бла сермешгендиле аскерчиле. Мардасыз кѣп къан тѣгюлген ол уллу къазауатда Хакимни Оршадан Берлинге дери жолу тынч болмагъанын айтыр кереклиси да жокъду. Батыр танкчы гитлерчиле бла Польшаны жеринде уруш этгенди, Варшаваны азатлагъанды, Одерден ѳтгенди, душман бла Берлинни орамларында сермешгенди.

Деппуланы Сафарны жашы Хаким Кызыл Байракъны ордени бла эки кере, Кызыл Жулдузну, Ата журт урушну 1-чи эм 2-чи даражалы орденлери, «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина» майдалла бла сауғаланнганды.

1945 жылда 16-чы апрельде 1-чи Белорус фронтну аскерлери Берлинни алыу операцияны башлагъандыла. Аны къауумунда 344-чю гвардиячы танк полкну командирини экинчиси Деппуланы Хаким кишиликни, жигитликни да юлгюсюн кѣргюзтгенди. Ол кесини танкы бла сермешни бек кыйын жерине арсарсыз киргенди. Немецлилени кѣп техникаларын жокъ этгенди.

Ол кезиуде жазылгъан характеристикада Деппу улуну юсюнден былай айтылады: «Гвардияны майору Деппуланы Х. С. ауур самоходный артиллерия полкну командирини экинчисини къуллугъунда кесин билимли, уруш этерге уста, батыр офицерча кѣргюзтгенди. Полкну Одер черекден Эльба черекге дери бардырылгъан операцияларыны барына да жигер къатышханды. Кыыйын болумда, абызырамай, терк эм тюз оноу этеди. Кысха заманны ичинде бѣлюмню энчи къауумуну арасында даражасы бийикге кѣтюрюлгенди. Полкну командирини къуллугъуна салыныргъа эм подполковник чыннга толусунлай тийишлиди.

*344-чю гвардиячы полкну командири Никонов. 1945 ж.
15-чи май.»*

Хорламгъа аны уллу кыйыны киргенди. Уруш бошалгъандан сора, жаш танкчыланы юйретип тургъанды, бронетанк аскерлеге кадрла хазырлагъанды. Туркестан аскер округну башчысыны экинчиси болгъанды.

Урушну бек кыйын 1942 жылында окъуна 7-чи майда танк аскерлени генерал-майору И. Корчагин Хакимге быллай багъа бичгенди: «Жолдаш Деппу улу тактика жаны бла ахшы хазырлыгъы болгъан командирди, болумгъа терк тюшюнеди, тюз оноу эте биледи, низамлыды. Сермешлеге танк ротаны командири болуп къатышханды. Кезиую аскер чыннга – капитаннга – тийишлиди».

СССР-ни Министрлерини Советини Бегими бла Деппу улуну генерал-майор чын берилгенде, аны Совет Союзну эки кере Жигити, Ста-

линградны кьоруулауда баш магъананы тутхан 62-чи аскерни команду-ющийи маршал Василий Иванович Чуйков алгышлагъанды. Ма алай бийикде жюригенди жерлешибизни даражасы.

Тюзмюдю-терсмиди, билмейме. Мен эшитген хапары былайды. Деппу улуна генерал чын иги кесек да алгъа берилрге керек эди. Алай анга чырмаурукъ этген сылтау бар эди. Бир кезиуде аны, командованияны буйругъун заманында толтурмагъаны ючюн, аскер чынын тюшюргендиле. 1956 жылда Венгрияда жамауат кьозгъалыу болгъанда, ол СССР-ни болушлугъу бла тохтатылгъан эди. Ары Деппулану Хаким башчылыкъ этген танк дивизияны кийирирге оноу этилгенди. Танкла ётерик кёпюрню юсюнде тиширыула сабийчиклерин да коляскалагъа салып сюелгендиле. Аскер кзуллукъда болгъан кёп жылларыны ичинде ол биринчи кере буйрукъну толтурургъа унамагъанды. Ол аны терсге санагъанды. Аскерде буйрукъну сюзген төре жокъду, аны алжаусуз толтурургъа керекди. Алай Хаким танк колоннаны кёпюрге жибермегенди.

Сабийлени бла тиширыулану малтатып, къалай ётерик эди?! Аллай буйрукъ берсе, не адамлыкъ къаллыкъ эди анда?! Айхай да, халал жүреккли таулу, мурдарлыкъ ишге кирип, кесин да, ёз халкъын да бедешлик этерик туююл эди.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алай

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МАГОМЕТ

Халкъыбызны жигит уланы Залийханланы Къаншауну жашы Магомет 1945 жылда энчи буйрукъну толтургъаны ючюн, Совет Союзну Жигити деген атха кёргюз-тюлген эди. Энди аны ёшюнюнде Святой Александр Невскийни ордени жылгтырайды. Залийханланы Магомет Уллу Хорламгъа Берлинде тюбегенди. Аны фашизмни ууатыгъа салгъан къыйынына тийишли багъа бичилгенди. Ол Къызыл Жулдузну, Къызыл Байракъны, Ата журт урушну 1-чи даражалы орденлери бла саугъаланнганды. Дагъыда алгъыннгы фронтчуну ёшюнюн «За отвагу», «За взятие Берлина», «За освобождение

Праги», «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг» деген майдалла накъышлайдыла. Белгилисича, Донда, фашист танкла бла сермеше, 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизия ууатылады. Аны сау къалгъан бёлюмлери Сталинградны тийресинде къазауат этген башха дивизиялагъа къошуладыла. Аланы санында малкъарлы жаш Залийханланы Магомет да болады. Кесини тенглеринден айырылгъан аскерчи

генерал-майор Шаймуратов башчылыкъ этген 112-чи Башкир атлы аскер дивизияны тизгинлеринде сермешеди. Ол кесини Минги тау деген ажири бла 1943 жылны ючюнчю январында, танг атаргъа, душман аэродромгъа чапханды. Магомет къылычы бла, учаргъа кюрешген истребительни къуйругъун кесип, лётчикни жесирге алгъанды. Сталинградны тийресинде, Чернышковский элни къатында, немецли аэродромну алыуда батырлыгъы ючюн генерал-майор Шаймуратов яникойчу жашны къырал саугъагъа кёргюзтеди. Ол жесирге алгъан душман истребительни уа «Залихановну энчи самолётуна» санагъан эди. Магомет Волганы, Донну жагъаларында гитлерчиле бла къаты къазауат этген кюнледе аны 21-чи жылы бара эди. Батыр танкчы Залийханланы Ибрагимни жашы Магомет эки да урушну жигитиди. Финляндия бла сермешледе кишилиги ючюн Залийхан улу Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланганды.

«Таматала айтханнга кёре, бизни тукъум Минги тауну тийресинден жайылгъанды, – дейди Магомет, – мени аппам Баюкку Чегем ауузунда Гюдюргю элине кёчеди. Мында юйдегили болады. 1911 жылда Гелястанланы Шамайыл, гюдюрючю, шёндю Яникой орналхан жерде юй мурдор салдырады. Аппам Баюкку жангы жерде журт ишлегенлени биргелерине болады. Гелястан улу юй орунну оруслуладан сатып алады. Баюкку, къарындашлары Хажидауут бла Хажидауут, атам Къаншау да бери кёчедиле. Мында юй-журт саладыла».

1939 жылда, жетинчи классны бошاپ, Магомет кесини тенг жашы Дебайланы Хасан бла Нальчикде Ленинчи окъуу сахарчыкъгъа келеди. Алай алты кюнден сора аланы юйлерине ашырадыла.

Ленинчи окъуу сахарчыкъда ишлеген Энейладан бир киши манга былай ангылатады: «Мында ёксюз сабийле окъуйдула. Сени уа ананг, къарындашларынг, эгечлеринг колхозда ишлейдиле. Сен бир затдан да къыйналмайса. Шуёхунгу да атасы-анасы саудула, хайт деген къарындашлары, эгечлери...»

Сора, столдан бир къагъытны чыгъарып, былай къошду: «Ол мен сизге айтхан шартла мында жазылыпдыла. Кесин да сизни иги таныгъан яникойчула жибергендиле. Алайды да, ахшы уланла, биз берген кийимлени да къоюп, элигизге къайтыгъыз...» Не этерик эдик, кеси кёлекчиклерибизни да, чарыкъчыкъларыбызны да кийип, юйюбюзге атландыкъ...

Билим алыргъа Нальчикге баргъан жашла, жюреклери къыйналып элге къайтадыла. Болсада Яникойда Магомет кибиклени бирикдирген иш чыгъады. Элде жетинчи классны бошагъан жашладан «Къымыжа бригада» къуралады.

«Къымыжа бригада» деп жай каникулланы кезиуонде школча жашланы мал аш хазырлагъан къауумуна айта эдиле. Биз мурсаны, башха хансланы чалып, силос урулагъа къуябыз.

Къысхасы, жашла окъуудан бош заманларында туугъан колхозларына болушадыла. Бир ай чакълы заманны ишледим мен силос хазырлауда...

...Ууаза деген жерде бичен этебиз. Кюндюз жашла чалгъы чаладыла, къызла дырын жыядыла. Ол ингирде конторгъа таудан отчёт бла жаяулай келгенде, анда парткомну секретары Мусукаланы Исмайыл бла жыл саны келген колхозчу Къойчуланы Жашау олтура эдиле. Къабыргъада немецли самолётланы суратлары тагъылыпдыла. Алагъа къарап, Жашау сорады:

– Была не затладыла?

– Ала уа бизни шүёхларыбызны самолётларыдыла, – дейди парткомну секретары.

– Ол самолётла бизни башыбыздан бир къоргъашин жауун жаудурмагъы эдиле, – деди Жашау.

Къол сала билмеген, алай акъылы жеринде болгъан таулу къарт Гитлерни хыйлачы ишлерин къалай тюз ангылагъан эди! Ол, Германия бизни къырал бла этген мамыр келишимге ийнанмай, боллукъ ишлени алгъадан окъуна кёргенди...

Кёп бармай, жарсыугъа, Жашау айтханча, Гитлерни аскери къыралыбызны чегинден ётдю. Залийхан улуну, аны эллилерини, битеу совет адамланы мамыр жашаулары бузулду. Ата журт кесини уланларын къанлы душман бла къазауатха чакъырды.

– Мен да бардым военкоматха, – дейди Магомет, – алай фронтха атланырыкъланы сатырындан чыгъарып къойдула, жыл саныг толса, келирсе деп. Экинчи кере чакъыргъанларында уа, жол азыкчыгъымы да, кружкамы да, жан жаулугъуму да, тиш шёткамы да, жолоучугъа керекли башха затланы да алдым биргеме. Алай биягъы мени фронтха барлыкъланы тизгинлеринден чыгъардыла. Мени, тенглеримден айырып, къанлы душман бла сермеширге онг бермегенлерине жюрегим бак къыйналды. Районда Советлени Юйюню къатында Залийханланы Хашмайылгъа тубейме. Нек мудах болгъанымы билгенде, ол сорду:

– Аскерге барыргъа уа сюемисе?

– Оллахий, нёгерлеримден айырылмазгъа уа бек сюеме, – дедим мен.

– Сюе эсенг, биргеме кел, – деп, Советлени Юйюню экинчи этажына элтди.

Башында кёксюлдюм ызлыгъы болгъан бир къагъытны толтурду. Не жазгъанын да билмей, къол салдым. Сора къагъытны биринчи этажда олтургъан Мастичге – военкомну тукъуму алай эди – береме. Комиссияны членлери мени къагъытымы бирден бирге ётдюредиле. Анда мени иги таныгъан Наршауланы Сакинат, Атакуланы Хафисат эм ёмюрюмде биринчи кёрген врач тиширыу, башхала олтурадыла. Сакинат манга былай айтды:

«Ёлюр гебенек отха секиргенча, къайры мыллык атаса?! Биз айтханнга эс бурмай бараса да, бар! Сен да бир окъ сууутурса»...

– Мени сау къалырымы суйген тиширыуну айтханын ангыласам а! Уруш майданда ёлюрге боллугъуму юсюнден сагъыш этерча акъыл табылса уа?! Кесими ойнаргъа баргъан суна эдим!..

Ингирде, юйюбюзге къайтханымда уа, анам былай айтып тохтады: «Къайры суйсенг, ары бар! Бери келме! Менден эрикген эсенг...» Анам бла даулаша турмадым. Киеуюм Геграланы Аубекирни юйюне барып, ишни болушун ангылатама. Тёзалмай, кече ортада анам ызымдан ары келеди. «Ана кёлю – балада» дегенлери ол болур. Ана ёлгюнчю, аны татыуун хазна киши биле болмаз...

Ахырында мени аскерге ашырадыла. Яникойну жангыз полуторкасы къыркъ биринчи жылны сентябрь айында бизни Докшукиннге жетдиреди. Биз мында, Кахун элде, сегиз ай юйренебиз. Къыркъ экинчи жылда биринчи майны къууанчын Нальчикде байрамлайбыз. Андан сора аскер парад болады. Миллет кийимлерин кийген къабартылы эм малкъарлы жашла, атлагъа да минип, республикабызны оноучу къауумуну аллары бла ётедиле. Андан сора фронтха атланабыз. Биргеме баргъан бир-бир жашланы атларын эсигизге салыргъа сюеме. Бизни ючюнчю эскадроннга Чеченланы Жабраил башчылыкъ этеди. Взводну командирине Чистяковну, аны экинчисине уа Хуртуланы Далхатны саладыла. Мени бёлюмге командир этедиле. Биргебизге Гуртуланы Атлы да бар эди. Мени бёлюмюмде бизни элли жаш Байсолтанланы Сафар да къуллукъ этгенди. Ол аш-азыкъ жюкленнген вагонну таматасы эди. Поезд бизни Ростов таба элтеди. Ол тохтай-тохтай барады. Кавказская станцияда бир кесек мычыйбыз. Олсагъатда биз баргъан жанындан келе тургъан аскер поездни эследик. Жаралылары тылгъа алып келгенлерин ангыладыкъ. Мен Сафаргъа былай айтдым: «Таматалагъа кёргюзтмей, аскер вагонланы терезелеринден махоркала атаргъа кюреш. Жунчуп келген жаралылагъа ол бек керекди...» Станцияда поездни акъырын баргъанын хайырланып, Сафар мен айтханча этди. Башлары, къоллары байланнган жашла, вагонланы терезелеринден кыгычыра эдиле: «Сау бол, къарындашыбыз!» Кечени бир заманында биз Батайск шахаргъа келдик. Андан сора, атларыбызгъа да минип, кюнчыгъыш жанына, Ростов таба, атландыкъ.

1942 жылны июнь айыны ахыр кюнлери. Донда кюн кызыгу тийипди. Жерибизни жаулары бла къаты сермешле барадыла. Алай алыкъа душман бизни миллет дивизиябыз тургъан Большая Мартыновка деген элге жетмегенди. Бир кюн Чеченланы Жабраил манга былай буюрады:

– Бек ышаныулу жашларынг бла, тасхагъа барып, Дон сууну ары жанындан душманны къаллай кючю болгъанын билип

келигиз. Кесигиз сууну бир жанына ётгенден сора, кёпюрню атдырырсыз. Онеки жаш жолгъа чыгъабыз. Байсолтанланы Сафарны атлагъа къараргъа къояма. Къалгъанларыбыз къайыкъ бла сууну онг жагъасына ётебиз. Гитлерчиле болмагъан жерге чыгъабыз. Жашла, къауум-къауум болуп, фрицле тургъан жерге кетедиле. Буйрукъну толтуруп, кёпюрге жууукълашабыз. Къарангы болгъунчу, жерк тереклени ичинде жашырылып турабыз. Кёзюбюзню уа ол биз бузарыкъ кёпюрден алмайбыз. Аны эки жанында сакълайдыла къалауурла. Ала ары-бери жюрюйдюле. Кече белинде, тегерек шошайгъанда, шыбыртсыз барып, къалауурланы ол дуниягъа ашырдыкъ. Сапёрларыбыз а кёпюрню атдырдыла. Аны ачы тауушу фрицлени жукъуларын бёлдюрдю, чамландырды. Къарангы кечени прожекторла бла жарытып, ол битеу сауутларындан от ачады. Залийхан улу, окъ-топ тауушла тохтагъынчы, чырпыла ичинде солуду. Къарангыда, эсин жыйып, Сафар къалгъан жер таба барады. Алай аны тапмады. Кесибизникиле болгъан жанына бара, бир къарелдиге тубеди. Ол, жүгени аягъына илинип, чырмаудан къутулургъа кюрешген ат эди. «Анга минип, – деп эсгереди Залийхан улу, – кесибизни штабха келдим. Сафар анда эди. Ол, бизни ёлген сунуп, сакълагъандан эригип, штабха къайтхан эди. Буйрукъну толтургъаныбызны мен ючюнчю эскадронну командири Чеченланы Жабраилге билдирдим».

...Залийхан улу да, Байсолтан улу да энтта да атла бла тасхагъа тебирейдиле. Иги кесек жол къоратхандан сора, бичен тишлеге жетедиле. Магомет, аланы бирини башына ёрлеп, кёзюлдюреуюклеры бла фашистле келлик жанына къарайды. Ала Дон черекден ётгенлерин кёреди. Кырдык иги жерде гебенле кёп боладыла. Тюз ол халда сюеледиле душманланы уллу къаууму Дон черекни жагъасында. Берлакъда уа бизни ыхтырылып келген аскерчилерибизни низамсыз тизгинлери тасхачыны жүрген къайгъылы этедиле. Кими ушкогун кётюрюп, кими сүйреп, кими сауутсуз жалан кёлеклей, жаланаякълай, жалан баш, – алай келедиле бизни элни биринчи аскерибизни тозурагъан бёлюмлеры, гитлерчи танккладан къутулургъа кюреше. Магомет кёргенин Сафаргъа айтады да, кёзюлдюреуюкню анга узатады: «Мачы, сен да бир къара, Сафар».

– Биз алайда тургъанлай, башыбызда бир атылгъан таууш чыкъды. Ол шрапнельни тауушу болгъанын билдим. Кеси да, кёкде атылып, кесек-кесек болуп, тегерекге алай чачылды. Ол душманны жууукълашып келгенини белгиси эди. Аны керекли жерге айтдыкъ. Дагъыда бизни кирпич заводха жибердиле. Ол штабдан эки километр чакълы узакълыкъда орналып эди. Аны быргъысына минип, тегерекге кёз жетдиреме. Фашист танкла, мотоциклле бизни жаяу аскерчилерибизни ызларындан къуууп келгенлерин кёреме. Сора Сафаргъа береме кёзюлдюреуюкню.

Ол, жау келлик жанына къарап, былай къыгырады: «Бир къара зат энип келеди сыртдан энишге».

...Ол кезиуде заводдан юч къызыл аскерчи чыгъадыла. Командир алайда къалады, бирси экиси уа, ол белгисиз машинагъа жууукъ барып, от ачадыла. Къара машина, терк окъуна артха бурулуп, ызына къачады. Ол душман тасхачы болгъанын ангыладыкъ. Немецли машина сыртдан аугъанлай, аллай кюн келсин мени жауума! Башыбыздагъы кёк къара «юнкерследен» толуп къалады! Большая Мартыновкагъа бомбала тегюледиле, тегерек къатыш-къутуш болады. Кюйген юйлени тютюню кёкге кетюрюледиле, тегерек адам, ат ёлюкден толады. Жаралылары ачы ынычхаулары, тегюлген къанны, атылгъан топланы, окъланы ийислери, – барысы да бирге кшошудула.

Хурметсиз урушну азабын чегедиле адамла. Алай Къабарты-Малкъарны 115-чи атлы аскер дивизиясыны белюмлери кюлю сауутланган гитлерчилеге къаршы уруш этедиле. Ала, кыйын болумгъа тюшгенлерине да къарамай, Большая Мартыновка ючюн сермешледе 38 фашист танкны ууатадыла. Болсада душман бла биринчи тюбешиуде республикабызны кёп жашлары жоюладыла. Залийханланы Магомет да кёп ахшы тенгинден айырылады. Кыйын сермешден сора ол Байсолтанланы Сафарны ёлгенин-сауун билмей къалады. Магомет, кесини тенглерин излей, килисаны къатына келеди. Ол такыйкъада мотоцикл таууш чыгъады. Анда келген немецли офицер, автоматы да боюнуна тагъылып, килисаны къатында тохтайды. Ол юйню арбазына бурулгъанда, таулу жаш, мюйюшден чыгып, эрлай жютю кылычын ойнатады, гитлерчи малгъунну башын тайдырды. Былайда, дончу къазакъланы элинде, фашист танкланы, бомбаланы тюбюнде жоулгъан жерлешлери ючюн къан алыуну алай башлады яникойчу жаш. Кесини кёпден бери хазырлагъан кылычын биринчи кере хайырланып, тыш кыраллы ууучлачуну харам къанын текдю Магомет. Ёмюрюнде кишиге хатасы тиймеген, бир жанны да жюрегин кыйынамагъан таулу жаш аны адамлыгына, миллетине келишмеген иш этди. Кеси да сюймей тургъанлай, мурдарлыкъ этди. Ол ат башындан къарап туугъан оюмду. Алай малкъарлы улан къаллай болумда, не ючюн тыш кыраллыны дуниядан кетергенин эсге алсанг а, бизни бир жерлебизни душманын ёлтюргенден башха амалы, онгу болмагъаны шарт кересе. Магомет Кавказны къонагъын неда алай бош айлана, жюрюй тургъан адамны ашырмагъанды ол дуниягъа замансыз. Ол аны немецли болгъаны ючюн да текмедиле къанын. Бир сёз бла айтсакъ, таулу жаш жерибизге ие болургъа, халкыбызны уа кесине къул этерге келген гитлерчи малгъунну кир ниетлери толмазча этгенди. Яникойчу жашны тирилиги, ётгюрюлю, терк кымылдауу аны кесин да, кёп тенгин да, башха адамларыбызны да къутхардыла палахдан, ёлюмден.

Дагъыда Магометни бир ишини юсюнден. Кахунда аскер юйрениулеге къатышхан жашлагъа къылычла береди, алай аланы ауузларын саулай билерге къоймайдыла. Ол тюз оноу болмагъанын билгенликге, командирни айтханларындан чыгъаргъа жарамайды солдатлагъа. Ол Докшукинода юйрениулени кезиу-юнде, башхаладан жашырынлыкъда, бир къабартылы устадан тилейди: «Мени къылычымы ауузун саулай биле. Эталгъанын-гча жютю эт. Чархны уа кесим бурайым...»

Огъурлу къарт таулу жашны тилегин толтурады. Залийхан улу, фронтха дери Кахунда жашауун эсгере, былай хапарлагъанды: «Чыганлыла. Къолунга къарап, келир заманда не затлагъа туберигинги юсюнден айтханларына чыртда ийнанмай эдиле. Алай бир жол Кахунда, аскер юйрениуле бардыргъаныбызда, бир сейирлик кишиге тубейме. Мени жокълагъан эгечим ючтюменлик къызыл къагъыт къоюп кетеди. Къызыу кюн сусап болуп, бир сырачыкъ уртлайым деп, казармадан чыгъама. Спирт заводха жетеме. Андан чыкъгъан суучукъну юсю бла – кёпюрчюк, жангыз бир къангачыкъ салыныпды. Аны къатында тохтап, солдат чурукъларымы сюртеме. Олсагъатда къолунда да таягъы бла мени таба келген къарт кишини эслейме. Бир жанына туруп, анга жол къояма. Кёпюрден ётгенлей, ол, манга салам берип, къолун узатады. Саламлашабыз. Ёмюрюмде биринчи кере кёрген адамым къолуму къолу бла къысханлай, былай айтады:

– Мен сени къайры ашыкъгъанынги билеме. Бошунакъгъа бараса, сен этген умут толлукъ туююлдо. Кесинг да аскерге барлыкъса. Кёп къыйналлыкъса. Юч-тёрт кере ёлүмден къутулдукъса. Фронтдан сау келликсе. Туугъан элинге уа терк къайтырыкъ туююлсе».

...Ётюрюкден не асыу, акъылыма былай келеди: «Бу ахча жыйычу кишиден, излегинин берип, теркирек къутулайым». Алай, жангыз ючтюменлик къагъытымы анга узатсам, сырасыз къаллыкъма. Къолуму кеси къолу бла къысханлай, ол былай айтады: «Бош жарсыйса, манга сени ахчанг керекмейди. Тамата эгечинги сол къолунда бармакълары жокъдула. Ол анасындан алай туугъанды».

...Бу адам, ичиме киргенча, биргеме жашагъанча, хар затны болушун болушунлай айтханы мени сейир-тамашагъа къалдырды. Санларым къалтырадыла, чач тюрклерим ёрге турдула, башыма тюрлю-тюрлю сагъышла кирдиле. Сыраны да унутуп, ол киши кетген жанына барама. Къарап-къарагъынчы кёзден ташайды. Алай бла, жашауумда мен сансыз этген билгич киши айтхан затланы барына да тубедим. Урушдан сау чыкъдым. Кёп жылны сюргюнде туруп, туугъан элиме къайтдым...

Ючюнчю эскадронну командири Чеченланы Жабраилни юсюнден Залийхан улу былай эсгереды: «Большая Мартыновкада полкнуну болуму къыйындан-къыйын бола барады. Кёлсюзле, абы-

зырагъанла, къоруулау ыздан чыгъып, башларын къутхарыргъа кюрешедиле. Ол сагъатда кючюнчо эскадронну командири Чеченланы Жабраил битеу кючюн салып кычырады: «Къайрысыз?! Тохтагъыз, тохтагъыз!».

Кёкде гюрюлдеген ауур бомбардировщиклени, жерде танкланы, топланы тауушлары командирни сёзюн тунчукъдурадыла. Ахырында Чеченланы Жабраил былайны къояргъа буйрукъ алады. Болсада ол жеринден тепмейди. Нек десегиз, Баш командующий Сталинни буйругъу болгъан газет командирни хуржунунда эди. Анда уа былай жазылып эди: «Бир атлам да артха кетмезге!» Уллу бачаманы айтханы Чечен улуна полкнуну командирини буйругъундан эсе, минг кере магъаналы, кыйматлы болгъанына не сёз?! Окопда энишге чёгюп, Жабраил ашыгъышлы халда бир къауум сёз жазды. Аны конвертге сугъуп, манга былай буюрду: «Бу кыагъытны кёношу элде тургъан штабгъа жетдирип къайт». Минги тау ажириме минип, жолгъа чыгъама. Эки элни ортасында, атымы жоргъалатып баргъанымда, башым бла, манга тиерге аздан къалып, бир гитче самолётчукъ учду. Ол төгерек айланып, мени таба келгенин эслеп, мыллыгымы жол жанында ёсген бийик кендираш бахчагъа атдым. Сол аягъымы ёзенгиден чыгъарып, онг жаныма аудум, башым жерге тиерге аздан къалып. Бу такыйкъада биягъы самолёт башым бла учду. Алай немецли мени атып кюрешмеди: ёлген сунган болур эди.

...Полкнуну штыбында мен излеген адам жокъ. Мында олтургъан бир лейтенант былай айтды: «Манга ышаныргъа боллукъса пакетни. Мен 51-чи аскерни келечисиме...» Алай кыагъытны бермедим танымагъан офицерге. Бир кесекден полкнуну тасхачыларыны таматасы Аубекир Хатукаев келди. Чечен улуну кыагъытын анга бердим. Хатукаев Жабраилге жазгъан кыагъытны да алып, эскадронума къайтдым. Алайда эки ууатылгъан къара жорлу танкны кёрдюм. Бирини гусеницалары чачылып, экинчиси уа жана тура эди. Былайда манга тюбеген Гыжгыланы Хызыр бла шалушкачы жаш Курашевха (атын унутханма) сорама:

– Танкланы сизми бузгъансыз?

– Угъай, аланы Чеченланы Жабраил гранатла бла ууатханды.

– Кеси уа къайдады? – Ауур жаралы болуп, алып кетгендиле командирибизни...

– Андан сора мен урушда Чеченланы Жабраилге тюбегенме, – дейди Залийхан улу, – артда дивизиябыз ууатылды, сау къалгъанларыбыз башха-башха аскер бёлюмледе уруш этдик. Былайда бир затны чертиригим келеди. Бизни 115-чи атлы аскер дивизияны атына «Дикая» деп, душманны къоркютуп, бек уллу кючюн Кавказ сермешге бурдургъандыла. Ол бери деменгили техникасын, кёп аскерин ийгенди. Алай бла биз кыйын болумгъа тюшгенбиз. Атлы аскерчилерибиз танкла бла ачыкъ аулакъ-

лада къалай уруш эталлыкъ эдиле?! Атла мында жаланда бир жерден экинчи жерге солдатланы элтирге жарагъан болмаса, уруш майданда аладан хайыр жокълугъуна кесим шагъатма. Андан болду алай ажымлы дивизиябызны къадары!

...Къуршоудан чыкълугъандан сора, къоншу элде мен эки хасаниячы жаш бла танышама. Ала къарындашла эдиле. Озгъан сермешде жашланы бирини буту кетеди. Сау къарындашы жаралысын бир юйге кийиреди. Мен да къарап тургъанлай, бутсуз былай тилейди: «Бир суу алып кел. Къюйюп къалама...» Биз эшикге чыкълугъанлай, отоуда ушкок атылды. Жаралы кеси кесин ёлтюрюп къойгъан эди...

Эрттенлик болады. Жауун ууакъ шулпу этип жауады. Сау кълалгъан атлы аскерчилени жыядыла. Бир алтмышдан аслам адам атларыбызгъа минебиз. Сабанланы желден сакълар ючюн ёсдюрюлген агъачны къыйырына келебиз. Биз элли Османланы Темир солдат котелоклагъа азыкъл салады. Мени бла саламлашып, тегерек солдат котелогума чабакъл жауу бла ётмек бурху салды. Алай чабыуулгъа буйрукъл алгъан аскерчини къайгългысы азыкълмы эди! Котелогуму алайда акация терекни бутагълына тагълып, атыма минеме. Мени тасхагъла жибередиле...

Тасхачыла 316-чы полкнун штабына къайтадыла. Алай ол жеринден кетип эди. Жашла, кеслерини бёлюмлерин табыудан умут юзюп, бир жаяу аскерчилеге кшошулдула. «Къайда да башхамыды, душманны кълыра барсанг», – деп, Залийханланы Магометни кёлюне алай келеди. Кълыркъл экинчи жылны декабрь айыны биринчи кюнлеринде Залийхан улу юч нёгери бла 112-чи Башкир атлы аскер дивизиягъла кшошулады. Башкир эм Кълбарты-Малкълар дивизияла бир кезиуде кълуралгъан эдиле. Ала экиси да кеслерине буюрулгъан борчланы намыслы толтурургъла кюрешгендиле. Башкир миллет дивизиягъла генерал-майор Мингалей Миназович Шаймуратов башчылыкъл этеди. Ол Залийханланы Магометге жарыкъл тюбейди, анга бек жууаплы ишлени ышанады. Сёлешген да ала ана тиллеринде этедиле, бир бирни тилманчсыз ангылап.

...Кълыяма кълыш. Агълач ичи. Терен кълар суу боюнунда ишленген окопланы жашырады. Тап жер юйлени окълуна кълатларына бек жууукъл келмесенг, эслерик туююлсе. Тегерекде уа алдаулу шоллукъл. Бизникиле да, немецликеле да былайда бир бирлерин марлайдыла, сакъллайдыла. Полкнун командири, Магометни кесини блиндажына чакълырды да, былай айтды:

– Сержант, хал кълалайды? Сау-эсенмисиз?

– Жолдаш полковник, хатабыз жокълду. Командованианы буйругълун сакъллайбыз. Аны толтурургъла хар заманда хазырбыз, – деди Магомет.

– Бек ахшы, сержант. Алай айтырыгълынгы биле эдим. Хазыр эсегиз, бир беш адамны сайла да, тасхагъла атланыгълыз.

Эрттенликге дери, душманны бир адамдын да тутуп, кесигиз да сау-эсен къайтырыгъызны сакълайма. Командир, картаны ачып, къайры барыргъа кереклисин ангылатды. Магомет нёгерлери бла бирге жолгъа чыкыгъанлы сау эки сагъат болады. Ала командир айтхан жерге жууукълашхандыла. Ма алда фашистлени топ батареясы эсленеди. Бир, эки, сегиз топ. Къалауур, автоматын да къолуна алып, ашыкъмай, алгъа-артха барады. Бир кесекден жер юйден биреу чыкъды да, агъач къыйырына жанлады. Къалауур, анга кёз жетдирип, арлакъгъа кетди. Ол, тышына чыгып, агъач таба къарагъан адам а, олсагъат, аякълары юзюлгенча, бауурундан къаргъа къапланды, тап къынкъ да эталмады. Эс жыйгъынчы уа, кимле эселе да бирле аны, машокну суйрегенча, суйреп баргъанларын ангыладым. Къычырыргъа тебирегенинде уа, ауузуна буштукъ этилип тургъанын сезді. Залийхан улуну тасхачылары уа «тилни» штабха жетдирдиле.

Шаймуратов, столда жайылгъан картада бир точканы кёр-гюзтүп, былай айтады:

– Ма бу Чернышковский деген элни къатында орналхан аэродромдан учадыла Сталинградха бомбала атхан самолётла. Аны төгерегинде фашистле къаты орналыпдыла. Ол кючно ууатхынчы, аэродромну алаллыкъ туююлбюз. Сизни борчугъуз буду: бюгече, ары барып, Чернышковскийни тийресинде болумну билирге. Аны къалай бла алыргъа боллугъуну юсюнден кесинги оюмунгу артда манга билдирирсе. Биргенге бек тынгылы жашланы ал. Жолугъуз болсун, къарындашчыгъым...

Къыркъ экинчи жылны декабрь айыны сууукъ кечелеринден биринде Залийхан улуну къаууму тасхагъа атланды. Боран улуйду, сызгъырады, бетинги, къолунгу чимдийди, кюйдюреди. Быллай сууукъ кече ач бёрюле окъуна куркаларындан чыкъмайдыла. Магомет кибик саулукълу, чыдамлы тасхачылары барлыкъ жолларындан артха къайтаралмайды табийгъатны чаллиуу. Ала кеслерини къоркъуулу да, бек магъаналы да борчлары быллай къыйын болумда тамамларгъа юйренип къалгъандыла. Залийхан улуну тасхачылары, баргъан жумушлары тынгылы толтуруп, сау-саламат ызларына къайтдыла. Магомет кёргенин, билгенин эм жауну аэродромуна чабыуул этиуню юсюнден кесини оюмун Шаймуратовха айтды. Тасхачыны хапарына уллу эс буруп тынгылагъандан сора, генерал былай буюрду:

– Тюзсе, къарындашчыгъым, аэродромну алыр ючюн, иги хазырланыргъа керекбиз. Энтта да бир кере тасхагъа барыргъа керексиз, Магомет...

– «Ашыкыгъан суу тенгизге жетмейди» дейдиле малкъарлыла, Мингалея Миназович, – айтыргъа да базынмайма сизге бир затны, айтмай да болалмайма...

– Къоркъма, былайда тыш адам жокъду, къарындашчыгъым.

– Бир такъыйкыагъа мен сизни, тамата, шуёхугъуз болайым да, жюрегими жарсытхан затлагъа эсигизни бурайым. Мингалей Миназович, Чернышковский элни алыу операциягъа иги хазырланаймай, ашыгъышлы бардыргъаныбыз себепли, керексиз къоранчларыбыз кёп болгъандыла...

– Тюз айтаса, къарындашчыгъым. Мен заманында ол затны таматаларыма айтхан эдим. Алай ала буйрукъларын тюрлендирмедиле. Уллу бачаманы туугъан кюнюне – жыйырма биринчи декабрьге – элни азатларгъа керекди дегенни айтып. Ол «халкъланы атасына» бизни саугъабыз боллукъ эди.

– Адам къаны азыракъ төгюлюп, Чернышковский артхаракъ азат этилсе, иги эди да...

– Мындан арысында жангылмазгъа кюрешейик, къарындашчыгъым. Аэродромгъа чабыуулгъа иги хазырланайыкъ...

Отуз биринчи декабрьде гитлерчиле жангы къыркъ ючюнчю жылгъа тубей эдиле. Орус аулакълада иелик этген желле Балтиканы жылы хауасына юйреннген немецлилени от этилген юйлеге, кёп къатлы чатырлагъа, блиндажлагъа жыйгъандыла. Гитлерчи офицерле жангы жылны байрамын этедиле. Печь тегерегине басынган, кёллерин шнапс кётюрген фашист малгъунла таба терен къарны жырып келе тургъан совет аскерчиледен халпарлары уа жокъ. Тасхачыланы алларында Залийхан улу барды. Аны Минги тауу белине дери къаргъа бата, терк аякъ алады, кесини иесин алгъа таукел элтеди. Бу алаMAT ат, чынтытты тенг жашыча, Магометге кёп кере жарагъанды. Жерни къалын туман басып, кёзню кёзге урсанг да кёрюнемеген сагъатда Минги тау, ажапмай, кесини иесин барлыкъ жерине жетдирип тургъанды. Ма бюгече да бу къарыулу, тили сёлешмегенликге, хар затны адамча ангылагъан ажир тасхагъа баргъанланы алларында чабады. Дивизияны озгъан сермешде тозурагъан бёлюмлери да болушурукъдула Залийхан улуну къауумуна. Алагъа элли ючюнчю номерли механизацияланган бригада да къошулду. Аскерчилерибизни бириккен кючлери Чернышковскийни тийресинде аэродромну къолгъа этерге таукелдиле, аны ючюн жанларын да аярыкъ туйюлдюле. Мындан учхан къара жорлу самолётла Сталинградны къоруулагъан совет аскерчилени башларындан бомбала къуядыла, аланы топландан, пулемётладан атадыла. Аны кибики Сталинградда туршоуда тургъан фельдмаршал Паулюснун аскерине сауут керекле, аш-азыкъ да ташыйдыла гитлерчи лётчикле. Кечеги сермешде бизникеле «Оберстни» командасы тургъан элчикни къолгъа этедиле. Аны таматасы полковник Штагель да, лётчикле, аэродромда тюрлю-тюрлю жумушланы тындыргъан жюзге жууукъ адам да жесирге алынадыла. Залийхан улу эм аны батыр тенглери дагъыда багъалы штаб карталаны, радиостанцияланы, жюзден артыкъ жюк ташычу автомашинаны, аш-азыкъ, дарманла сакъланган складланы жаудан сыйырадыла.

– «Алай битеу ёмюрлени эм халкъланы бек уллу аскер башчысына» жангы жылда хорлау рапорт берирге тюшмеди. Танг жарыгъанлай, Чернышковский табадан келе тургъан онбешге жууукъ душман танкны кёрдюк, – дейди Залийхан улу, – кёкню «юнкерсле» къара чаукалача бийледиле. Бизге къаршы жаяу аскер да жибердиле. Бу сермешде хорлаялмазлыгъыбыз баям болду. Керексиз къоранчладан сакълана, артха ыхтырылып, кючюбюзню жангы чабыуулгъа аядыкъ. Жангы жылны биринчи кюню да озду. Экинчи кюню да бизге къууанч келтирмеди.

...Кесини къаууму бла Залийхан улу аэродромгъа жетеди. Жашла жан-жанына чабышадыла. Шёндю ала алгъындан жарашдырылгъан план бла тындырмайдыла жумушларын: быллай операцияны къалай тап боллугъун жаланда иш кеси кёргюзтюрюгю хакъды. Магомет төрт аякълы шухун гитче тасхачы самолёт таба нек бургъанын кеси ангылатыр. Анга энчи эс бурурча бир чурум да жокъ эди. Жаланда аны къатына келип кълалгъанда, штурвалны артында лётчик кёрюндю. Ол, къадалып, моторгъа от алдырыргъа кюреше эди. Шёндю Магометни сагъыш этерге заманы жокъду. Немецли, эсин жыйып, битеу мыллыгын Магометге атхынчы, ол гитлерчини къапларгъа керекди. Алай тасхачы кыылычы бла самолётну къуйругъун кесерге мурат этеди. Къарыулу жаш, битеу кючюн салып, уллу бичакъны бийикден келтирип ургъанда, самолётну къуйругъу кесиледи. Ол акъкъалайдан ишленген эди. Бу такъыйкъада абызырагъан лётчик, кабинадан чыгып, эки кълун да желкесине кыысып, самолётун учмазча этген Залийхан улуну аллында сюелди.

– Немецли айтханыма боюн салгъаны ючюн, жанын сакъларым. Керексизге къан төкгенлени да аз кёрмегенме фронт аулакълара. Жесирге алыннган душман къл къайтарыр неда ычхынып кетер деп къркыгъандан, аны къаплап къойгъанларына аз кере шагъат болмагъанма! Ол кече да алай бла бир къауум немецлини жойгъан эдиле жашла. Болсада эки адам сыйынган тасхагъа барычу истребительни юсюнден хапаргъа къайтайыкъ. Залийхан улу былай айтады:

– Уллу бичакъ бла самолётну къуйругъун кесгениме бирле бюгюн да кюледиле, ийнанмайдыла. Элли жылны ичинде ол кечени хапарын мен кишиге да айтмай турдум. Уллу Хорламгъа жарым ёмюр болгъанда, Чернышковский элде жашагъанла манга, адресими къалай тапхан эселе да, къагъыт иедиле. Аланы тилеклерин толтура, башда айтылгъан хапар халкыгъа жайылып къларады. Мен ол болгъан ишни къроратмай-кърошмай айтханма. Иги сагъыш этип къарагъыз. Ауурлугъу жаланда жетмиш алты килограмм болгъан самолётну акъкъалай къуйругъун отуз алты килограмм ауурлукъ бла ургъанда – мени кыылыч силдеуюмю кючю аллай бир эди – машинаны бузулгъанына нек ишекли бола болурла?!

Фронтчула айтханнга кёре, жигитлик этген жашны, бир сылтау табып, штабха жиберип болгъандыла. Штабны сыйы не къадар бийик болса, ары чакъырылгъаннга берилген саугъаны даражасы да анга кёре болгъанды. Залийхан улу да келеди дивизияны штабына. Генерал Шаймуратов тасхачылары командири Залийхан улуна жүрек кётюрююлюкде тубеди, анга ыразылыгъын билдирди: «Аперим! Аперим! Аперим! Душман истребительни учмазча этгенинги манга билдиргендиле. Энди ол самолёт сени энчи эсебингде турлукъду».

Сора ол ючюнчю январьны кечесинде жаудан сыйырылгъан затланы санады. Былай къошду: «Къолгъа этилген онеки складда мингнге жууукъ авиабомба барды. Энди Сталинградда бизни аскерлени къырыргъа хазырланган сауутну гитлерчилени кеслерине къаршы хайырланырыкъбыз».

Уллу орус черек Волганы жагъасында сермешле тохтаусуз барадыла. Алай ара шахарыбыз Москваны тийресинде да къазаут селеймейди. Къыркъ ючюнчю жылны январь айыны ахырында, сууукъла къысханда, Залийхан улу мында къуллукъ этип башлайды. Вязьма шахарны къатында, командованияны энчи буйругъун толтура, Магомет ёлюрге аздан къалады. Аны юсюнден алгъыннгы тасхачы былай айтады:

– Темир жол бир бирге къажау сюелген аскерлени экиге беледи. Кюнбатыш жанында немецлиле орналыпдыла, кюнчыгъыш жанында уа – бизникиле. Фашистле, сауутларындан атып, тынчлыкъ бермейдиле. Биз душманны къалайда къаллай кючю болгъанын тохташдырыргъа буйрукъ алабыз. Кесибизни эслетмей, немецлиле тургъан кёп къатлы юйге жетемиз. Эшикни къагъама, жууап жокъ. Тюртюп да кёрдюм, алай эшик ачылмады. Немецлиле баш этажлада болгъан сунуп, ыргъакъны экинчи этажны балконуна сыздым. Ол бир затха илиннгенде, жипге тагъылып, ёрге кётюрюлюп тебиредим. Мен жерден айырылыр-айырылмаз, эшик ачылып, керох атылды. Андан арысын билмейме. Тёртюнчю кюн Москвада госпитальда кесиме келдим. Кёзлерими ачханымда, башымы сылай тургъан сарычач медсестраны кёрдюм. Ол оруслу къызчыкъ манга не болгъанын ангылатды. Былайда Магомет хапарын бир кесекге беледи. Аны сол къолтугъундан тийген фашист окъ онг къолтугъундан чыкъгъаныны юсюнденми ойдады? Неда госпитальда эки аягъы да кетген полковник блатанышхан кюнюмю эсине тюшдю? Иш а былай болады. Урушда бутлары кетген полковникни элтирге Москвадан «кукурузник» келеди. Аны самолётха салгъандан сора, арлакъда, къымылдамай, ёлгени-сауу да белгисиз сержантны Залийхан улун эслейдиле. Аны «кукурузникни» арт жанына жүклеп, ким эсе да былай айтды:

– Госпитальгъа бир жетдирейик да... Жаны ичинде эсе, докторла багъарла. Ёлсе уа, Москваны къабырларында асырарла,

туугъан журтну къоруулаучусуна бериличю намыс бла. Ол хапарны бизге айта, озгъан урушну ауур жюгю бюгалмагъан, ёлюм къабыргъа къоншусу болгъанда да кишилей къалгъан, Хорлауну Берлинде байрамлагъан таулуну кёлю толады, бетин мудахлыкъ басады. Тирилип, кеси кесине кёл этдире, Магомет хапарын бардырады:

– Бир Аллахдан сора, жаралыланы жанларын аскер врачла, медсестрала сакълагъандыла. Къолумдан келсе, аланы хар бирине Совет Союзну Жигити деген атны атар эдим.

Госпитальдан чыкъандан сора, 23-чю полкубузну табып, анда бир ай бла жарым чакълы заманны Залийхан улу жууаплы да, сыйлы да жумушну толтуруп турады. Полкну Къызыл Байрагъыны къатында ётдюреди кечелерин, кюнлерин ол. Командир полковник Шаповалов таулу жашха былай айтады:

– Кесинг алгъыннгы ишинге къайтыргъа уа сюемисе, жолдаш сержант? Магометни бети жарыды, кёлю кётюрюлдю. Къыйын, къоркъуулу, алай ол кёл салып, жаны-къаны бла тамамлаучу, бек керекли аскер жумушну юсюнден барады сёз.

– Алай бир затны эсинге салама, – деди Шаповалов, – озгъан сермешледе полк бек седирегенди. Сынаулу тасхачыларыбыз да жокъну орунундадыла, душман алгъан жерибизде ишлей. Къара да, жангы келген жашладан кесинге команда къура. Юйрет. Сени сынауунг, энчи юлгюнг жашлагъа керекди...

Магомет биргесине саулукълу, къарыулу, тютюн ичмеген солдатланы алмаса, командирни буйругъун толтуралмазлыкъын ангылайды. Ол аскерге кёп болмай келген бийик ёсюмлю, мазаллы жашдан тютюн тилейди.

– Тютюн бла кюрешмейме, жолдаш сержант, – деди оруслу жаш.

– Мен излеген да ол эди, – деди Залийхан улу, – сенде тасхачыгъа керекли илишанланы барысы да бардыла: жашса, къарыулуса, тютюн ичмейсе. Жарата эсенг, бизни командагъа къошама. Алай эсгертип къояма: тасхагъа барсанг, андан буйрукъну толтуруп, сау-саламат къайтырыгъынгы бла душманны тылында жоюллугъунгу билмейсе...

– Мен Къызыл аскерни тизгинлеринде уруш этерге келгенме, – деди оруслу жаш, – къыралымы жауладан эркин эте, жанымы берирге да хазырма. Сизни бла, жолдаш сержант, къайры десегиз, ары барлыкъма...

Магомет аллай батыр, Ата журтун жанындан эсе, бек суйген, душманны кёрюп болмагъан кючлю жашладан дагъыда он адамны биргесине алады.

...Фашистле Белоруссияны жеринде бийлик этедиле. Ол шёндю Залийхан улу болгъан орус агъачдан алай узакъ тюйюлдю. Ары элтген жолну хар атламы жау бла тубешдирирге боллукъду. 23-чю жаяу аскер полкну командири Шаповаловну буйругъуна

тынгылап, Залийхан улу башчылык этген тасхачылары кыаууму душманны тылына кетеди.

Залийхан улуну кыаууму, жүз километр чакты жол жүрүп, Орша шаарны тийрисиине жыйылды. Төгөрөк фрицледен толупду. Онгда да, солда да, кюнчыгышта да, кюнбатышта да немец тилде селешгенлерине эс бурадыла тасхачыла. Былайда Минскге элтген чайыр жолда да жауну аскер машиналары чепкен соктыганча жүрүйдүлө. Тасхачыларыбызны гитче отряды барлык агыач юй да былайдан 200–250 метр аркакда, сыртда, сюеледи. Ол жууукта болганлыктыга, анга барган кыоркчуулуду. Аулак эмизик (клевер) кырдык, былтыр чалынмай, жерге жатып кыалганды. Энди кыар жарты эрип, төгөрөк буздан толганды. Залийханлары Магомет бла аны аскерчи шүеху Василий Верещагин бирер-экишер атлам этгенлей, жарты бузлаган кырдык аякты тюлеринде чыктырдады, тасхачылагыа эс бурдурурга аздан кыалып. Жашла бир кесекни сабыр сюелдиле. Сора барлык жерлерине, төгөрөк айланып, аулак эмизик ёсмеген тешню чыктыдыла. Магомет терезени кыактыды. Андан тиширүу ауаз эшитилди:

- Кечегиде не айланасыз? Кимсиз?
- Доброволецлебиз. Бери жибергендиле...

Эшикни ичинден салынган агыач кылыч кыйналып ачылды. Босагыда сюелген орусла кыызгыа Магомет былай сорду:

- Командир мындамыды?
- Ол тынчайып турады. Аны уятыргыа жарарыкты туюлду...

Тасхачыла олсагыат тиширүуну ауузун да, кыолларын да байладыла. Магомет командир хурулдаган отоугыа кирди. Анда ич кийимлери бла жуктылаган фельдфебельни кёрдю: аны чынын кыабыргыада тагыылган кийимлеринден билди. Муююште пулемёт, автомат, гранатла, окыла...

Алай аланы бири да болушмадыла татлы жуктудан тюзюней ол дуниягы кетген гитлерчиге. Магомет бла Василий, керекли сауутланы, кыагытланы да алып, эшикге чыктыдыла. «Агыач операцияны» биринчи «сериясы» алай бошалды. Болсада этиллик ишлени бек магыаналылары, кыйынлары алдадыла. Душманны сауутлары сакланган складланы кыайда орналханларын тохдашдырыгыа керекди. Ала Белорусь элни кыйырында, былайдан эки кыгычырым узактыкыда, турадыла. Элни кыйырында тасхачылары кыалауурла тохтатдыла. Нарат чыракты жандырып, кечеге кыонактылары бетлерине тюрслеп тюрслеп кыарап, сордула:

- Кимсиз? Кыайдансыз? Кыайрысыз?

– Биз доброволецлебиз. Башындан келебиз. Командир сизге ийгенди, – деп, Залийхан улу, абызырамай, сырт башында фельдфебель харам мыллык болуп жатхан юй жанына бурду башын...

Тасхачыланы таукелликлери, кеслерин журюте билиуле-ри, юс кийимлери ала Власовну аскеринден добровольце бол-гъанларына ийнандырдыла къалауурланы. Магометни тилегине кёре, элде «жангы властьха» оноу этгенлени атларын айтдыла, жашагъан жерлерин билдирдиле. Бир бирден эллиле былайгъа жыйылып башладыла. Андан арысында Залийхан улу батыр-лыкъны, эслиликни, жауну тылында ишлеуню бийик илишан-ларын кёрюзтеди. Элни полицайына, немецлилеге къуллукъ этген башха оноучулагъа айланып, ачыкъ айтады:

– Биз барыбыз да совет адамлабыз. Уллу къыралны сабийле-рибиз. Халкъыбыз къыйын кюреш бардырады тыш къыраллы ууучлаучула бла. Немецлилеге жесирге тюшгенсиз. Кимигиз сыйюп, кимигиз амалсыздан алагъа ишлейсиз...

Магометни сёзлерин жаратмай, биреулен къычырды:

– Жаныгъыз саулай былайдан кетигиз!..

– Биз башыбызны кечиндиребиз. Немецлиле да, сиз да бизге керекмейсиз! – деп чамланды башхасы.

– Думп болугъуз, юсююзге автоматны бургъунчу! – деди ючюнчю киши.

Ол кезиуде Магомет къычыралгъаныча къычырды:

– Иш сауут-сабагъа къалса, бир такъыйкъаны ичинде сиз-ни саламбаш, агъач юйлеригизге ёртен салырбыз. Къартлары-гъыз, юй бийчелеригиз, сабийлеригиз да ол отда кюерле... Андан эсе, бизге болушугъуз. Эшта да, Залийхан улуну ахыр сёзлери къажаву суюлгенлени къанларын сууутхан болур эди ансы, дау-лаш алай терк тохтамаз эди. Кечеги тюбешиуюде жыйырмадан артыкъ жаш Магометни къауумуна къошулургъа сёз бердиле. Дагъыда ала былай билдирдиле:

– Арлакъда агъач ичинде быхчы завод барды. Анда жесир-ликге тюшген оруслула, украинлыла, къазахлыла, азербайджан-лыла, узбекиле, башха кёп миллетни жашлары ишлейдиле. Онг тапханлай, аланы асламысы сиз жанлы боллукъларына ийнан-дырабыз...

Танг атады. Бюгечеги жашла Залийхан улуну эм аны тенгле-рин быхчы заводха ашыра чыкъдыла. Жолну эки къалауур сакъ-лайдыла: бир немецли, бир да власовчу. Биринчи къалауурла бу элли жашла бла келгенлеге эс бурмадыла, аланы документлерин тинтип да кюрешмедиле. Алай алда кёп тинтиу сакълай эди со-вет тасхачыланы. Магомет немецлилеге къуллукъ этгенлени барысын да алдаргъа, хорларгъа онг болмагъанын ангылайды. Жалыннгандан хайыр чыкъмазлыгъын да биледи. Башы тох-таусуз ишлейди. Ахырында ичинден былай айтады: «Тапдым! Тапдым!» Бу бизни жанлы жашланы да биргеме алып, немецли къалауурлагъа ачыкъ айтайым: «Жашаргъа сюе эсегиз, бизге чырмау болмагъыз!»

Къалауурла батыр совет тасхачыладан, ала жанлы болгъан жамауатдан къоркъдула, сауут-сабагъа узалмай, Залийхан улуна «агъач операциясын» ахырына дери бардырыргъа къойдула. Бийлик кечени къолуна ётгенде, тизгинлери да юч кереге ёсюп, тасхачыла юйлерине тебиредиле. Залийхан улу эсепге тюшюрген душман сауутланы уа Къызыл аскерни белюмлери къолгъа этген эдиле.

1943 жылда. Немецли къалауурланы, полицаиланы ырбынга тыйып, жесирликде тургъан къызыл аскерчилени кесибизни полкга къошаргъа акъылыбыз жетгенине, къолубуздан келгенине сейирсингенлей жашайма! Аллай уллу, огъурлу ишни тамамларгъа бизге онг, эс берген сыйлы Аллахха минг махтау! Белорус халкъны чынтты жашлары бизге дайым болушханлай, немецли башкеслени хыйлалы планларын билдиргенлей тургъандыла. Фашистлени тылында ишлеген инженер Залийхан улуна былай жарыйды: «Минскини кёпюрюне минала салгъандыла. Артхыхтырыла туруп, аны атдырыргъа айтадыла. Душман ол огъурсуз ишин этгинчи, кёпюрю миналадан тазаларыгъызны тилейме...

Командования бла келишип, сапёрланы да биргесине алып, малкъарлы жаш тасхачылары бла белгиленген жерге келеди. Кёпюрю бир жанында эки немецли солдат тохтаусуз ары-бери айланадыла. Экинчи жанында да – ол формада. Дагъыда черекни жагъасында да биришер пулемёт орнатылгъанды. Транспорт асыры кёп жюрюгенден, кече арасына дери тасхачыла къалауурлагъа тиерге базынмадыла. Артда, машиналаны жюрюулери селейгенде, «залийхановчула» ишлерин этдиле. Къалауурланы къайгъысыз-тауушсуз кетердиле. Ызы бла сапёрла кёпюрю миналадан тазаладыла. Бу жерли патриотла арлакъда бир белгили мекямгъа да эс бурдурдула. Ол юйде салынган минала, атылычу затла Минскини правительствосуну Юйюн чачдырлыгъын белорус патриотла заманында билдирдиле бизникилеге. Тасхачыларыбыз, сапёрларыбыз гитлерчилени хыйлалы планларын буздула. Ол иште Залийхан улуну къауумуну да къыйыны болгъанды.

Душманны жерибизден къыстай, къанлы сермешлеге кире, Залийхан улу кесини тенглери бла къыралыбызны чегинден ётеди.

Сюйген къыралыбызны шахарларын, эллерин немецли ууучлаучуладан азатлай, Залийхан улу Прибалтикагъа жетеди. Магомти тасхачылары жауну къалайда къаллай техникасы, аскери болгъанын командованиягъа билдиредиле. Алыкъа уллу кюч барды гитлерчиледе, хыйлалы, аман ишлени этериклери хакъды. Къанлы душманны тылында ишлерге базынганла энтта да бир буйрукъну тамамларгъа атланадыла. Алай бла Прибалтика республикаланы фашистледен азатлагъынчы, Залийханланы

Магомет, Василий Верещагин, Николай Безруков жанларын кьолларына алгъанлай айландыла. Уллу Аллахны ахшылыгындан, Ата журтубузну кьоруулагъан жигит жашларыбыз къан тегюлген уруш майданладан саулай чыкъдыла, анда тапхан ууакъ жараланы эсге алмасакъ. Алда уа – кюнчыгъыш Пруссия ючюн кепге созулгъан къанлы урушла.

...Залийхан улу болгъан 23-чю жаяу-аскер полк Хайлигенхафен деген немецли шахаргъа жууукъ жерде тохтады. Тюзю уа, тегерекден-башдан чыкъгъан гитлерчиле бизникилени жолларын тыйдыла. Полкнуболжаллы штабы бийик сыртны этегинде орналды. Бир кесекден а командир Левин, тасхачыланы кесине чакъырып, былай айтады: «Жашырмайма, сизни бек кыйын борчнуболтурургъа иеме. Бу аллыбызда сыртны мычымай душмандан сыйырыргъа керекбиз. Башында къаты бегинген фашистле бизни алгъа барыргъа кьоймайдыла. Ары бек жигитлени, этгюрлени, сынаулу тасхачыланы кеслерини ыразылыкъларына кере иерге оноу этгенбиз. Алайды да, ары барыргъа суйгенле кьол кетюрюгюз»...

«Мен», – деп, Залийхан улу жеринден кьопду. Шуехлары Василий Верещагин, Николай Безруков эм башхала да анга кьошулдула. Магометлары, онг жанына тарта, сырт этегинде кьаралгъан агъачны ичине кирдиле. Мылы жерге бауурланып, тегерекге кьулакъ салдыла. Шошлукъ. Не адам ауазы, не кьанатлыланы жырлары, ол угъай, чапыракъланы шууулдагъанлары окъуна эшитилмейдиле. Совет тасхачыла былайгъа келирле деп, фашистлени эслеринде да болмаз эди. Сора бу шендю жашланы аллында сюелген темир буруу чакъырылмагъан кьонакъланы жолларын кесеригине ийнана болур эдиле аны ишлетгенле. Магометни сол жанында жатхан тасхачы, къарап-къарагъынчы кесини кыштысы бла темир жипни кесип, буруугъа эшик ачды. Жашла, жаяу жолчукгъа тюшюп, сырт башына ерлеп тебиредиле. Бираз баргъандан сора, тохтап, тегерекге кьулакъ саладыла. Аякъ тауушну эшитип, терек артына букъдула. Кьолунда чоюнчугъу, аркъасында ушкогу болгъан узун бойлу немец солдат, бизникилени эслемей, ерге озду. Тасхачыларыбыз аны ызындан тюшдюле. Бирлери гитлерчини байладыла, кьалгъанлары тегерегинден алдыла. Къапханнга тюшгенин ангылап, немецли армау болду, асыры кьоркъгъандан, тили бюдюрюгю этип, санлары кьалтырап кьалдыла. Бир кесек эс жыйып, орус, немец тиллени да къатышдыра, жалынды: «Тилейме, жанымы сау кьоюгъуз... Юйде ууакъ сабийлерим, кьарт атам, анам бардыла... Мени урушха зор бла жибергендиле... Гитлерге налат болсун!.. Билгеними айтайым...» Солдат немецли офицерге азыкъ элтгенин билдирди. Ол бу сыртда кимле тургъанларын, ары кьалай барыргъа боллугъун да айтды.

«Бизни ары элт. Алай, кесигизникилеге ауузунгу ачханлай, ёлтюрлюкбюз, аны билип къой», – деди Магомет. Тасхачыла, жюз метр чакълы баргъанлай, окоп къатында жукълап тургъан офицерге тюбедиле. Дагъыда арлакъда юч солдатны кёрдюле. Магомет эки нёгери бла, шыбыртсыз барып, офицерни ауузуна буштукъ сукъду. Эрлай эки къолун да байлап, «тилни» хазыр этдиле. Юч гитлерчини уа къайтмаз жолгъа ашырдыла. Олсагъатда Залийхан улу немецлилени телефон жиплерин да кесди. Андан сора тасхачыла, сюркелип, сырт башына чыкъдыла, тегерекге-башха къарадыла. Магомет кеси кесине былай айтды: «Ма терек тюплеринде жашырылгъан жер юйле! Ма эки пулемёт! Къатларында эки танк! Да была башындан, самолётдан, кёрюнюрюк туююл эдиле. Кёп сагъыш этерге заман жокъду: танг белги боре башлагъанды»...

Залийхан улу, белги бергенлей, тасхачыла бир зат да сезмей тургъан немецди кьбалауурну къашладыла. Ызы бла жер юйленни эшиклеринден гранатла къуйдула. Сырт титиреди, тегерек къатыш-къутуш болду. Былайда бегиннген гитлерчиле, татлы жукъуларындан уянгынчы, харам мыллыкла болдула. Сора Магомет ракета атды. Полкга алгъа барыргъа жол ачылгъаныны белгиси эди ол.

Залийханланы Магомет кюнчыгъыш Пруссияны жеринде болгъан дагъыда бир сермешни суратлайды: «Къазауат эте, бийик тешню этегинде, жол бурулгъан жерге жетдик. Башында, чырпыла ичинде, орналгъан душман пулемётчу, къоргъашин жауун жаудуруп, алгъа барыргъа къоймайды. Юслерине жангы аскер кийимлери ариу келишген эки субай жаш – тамата лейтенант бла старшина – чабып, жолну бирси жанына къутулургъа умут этдиле. Алай кёзню жумуп ачхынчы экиси да сойланып тюшдюле. Полкну командири полковник Левин къатыбызгъа келди. Ол, манга къарап, былай айтды:

– Не этебиз, жигитле? Душман пулемётну «ауузун жапдырыргъа» къайсыгъыз барасыз?»

...Залийхан улу, аш-азыкъ ташыгучу арбадан солдат фуфайканы алды. Аны таякгъа кийдирип, жолгъа сызды. Гитлерчи пулемётун анга бургъанлай, малкъарлы жаш, чапханлай, душман огъу жетмез жерге ташайды. Ол кюнню Магомет блай эсгередиди: «Ичинде адамы болмагъан, къар басхан къоншу къолгъа кирдим. Аны башына чыкъгъанымда, арлакъда эки быргъылы, уллу окъла жерлениучю пулемётну энишге буруп, бизни жолубузну кесип тургъан гитлерчини кёрдюм. Аны арт жанында экеулен пулемёт лентала салыннган ящикле бла кюреше эдиле. Акъыллары, эслери тешню тюбюнде тохтагъан совет аскерчиледе болгъан фашистле мени жаныма къарамайдыла. Автоматымы юслерине бурдум... Ючюсю да жыгъылдыла. Къарда учуп, къолну тюбюне тюшдюм. Юсюмю-башымы къагъып, тап этип, полкну

командирине буйрукъну толтургъанымы билдирдим. Аскер башчы, къолуму къаты къысып, къучакълап, былай айтды: «Аперим, сержант Залийхан улу! Жигитлени да жигитисе! Сени энтта да бир бийик къырал саугъагъа кӛргюзтюрюкбюз...»

...Терен къарны тыпхыт эте, жаяу аскерчилеге жол сала, танкла, аскер автомашинала алгъа барадыла. Эки жанындан атханлагъа жууап къайтарыргъа да тюшеди. Энтта агъачдан атдыла. Аскер бӛлӛм тохтады. Магомет, биргесине беш хайт деген жашны да алып, окъ келген жанына барады. Жол жанында къазылгъан чунгурну ичи бла бауурланып бир кесек баргъанлай, къатларында мина чачылады. Алай, насыпха, жашладан бири да ачымады. Тӛгӛрек шош болгъанда, Магомет арлакъда, терекле ичинде, агъач юйно кӛрдю. Аны аллында тӛгӛрек столну жан-жанында шинтикле салынып эдиле. Юйден берлакъда «тигр» танкны эсledi. Фашистле андан атханларын билди. Ол кеси кесине былай айтды: «Немецлиле танкны ичиндедиле. Гранатланы сызсакъ, ала машина бла бирге гунч боллукъдула. Алай бизге «тил» да керекди. Андан бу тийреде жашырынлыкъда тургъан гитлерчилени юслеринден хапар билирбиз. Жашла танкны тюп тешигинден чыкыгъанланы атарла, Коля Безруков бла мен а люкню илишаннга алырбыз». Тасхачыла, душманнга кӛрюнмей, бауурлары бла жумушакъ къарны жыра, алгъа барадыла. Бу операция жетишимли бошалады.

Душманны Берлин таба къууа, Залийхан улу болгъан аскер бӛлӛм бир черекге тирелип тохтады. Кӛпюр бла ӛтгенни къой, аны къатына да жууукълашдырмайдыла душман минала, окъла. Магометни аскерчи тенглери, женгил сауутларын да биргелерине алып, кӛпюрден узакъда, немецлиле болмагъан жерде, суугъа кирип ӛтерге оноулашдыла. Алай терк баргъан черек эки-юч жашны жыкъды, бир кесек элтди. Ала кючден-бутдан жагъагъа чыкъдыла. Залийхан улу, юслери жибиген жашланы къатына келип, былай айтды: «Тохтагъыз, жолдашла! Башха амал табайыкъ. Бизде, Къабарты-Малкъарда, къутургъан тау черекледен аркъандан тутуп ӛтебиз. Алай анда суула тар ауузлада саркъадыла, эки жагъаны арасы 30 – 35 метрден кенг болмай. Бу аллыбыздагъы черекни эни уа, кесигиз кӛргенден, элли метр болур...»

Аркъан тапдыла. Аны бир къыйырын терекге къаты байлап, къалгъанын бирге къысып, онг инбашына салды Магомет. Сол инбашына уа автоматын такъды. «Бисмилляхий», – деп, Аллахдан болушлукъ тилеп, суугъа кирди. Аны башы сюзюлюп, акъырын баргъанлыкъгъа, энишгерекде ол, толкъунланып, терк саркъып, черекден ӛтерге базыннган аскерчини алып кетерге кюрешеди. Алай ӛсюмю 175 сантиметр болгъан, пелиуан малкъарлыны хорларгъа кючю жетмеди огъурсуз черекни. Сууну сууукълулгъуна да чыдады чыранладан, бугъейледен акъгъан тау

черекледе жууунуучу Магомет. Душман жагъагъа жетип, аркыаныны экинчи кыйырын эрлай терекге къаты байлады. Андан тутуп, жашла суудан чыкдыла. Кийимлерин къургъакъсытып, аскерчиле бир кесек эс тапдыла. Сора, арлакъ барып, немецилени тылындан чыкдыла. Фашистле сакъламагъан жерден чабыуул этилгени аланы абызыратды, онгларын алды.

«Ура» тегерекни къалтыратды. Гитлерчиле, башларын сугъар жер тапмай, ары-бери чабадыла. Къазауат баргъан майданда кеп фриц сойланды. Сау къалгъан фашистле, хорлатханларына женгдирип, бизникилени алларында сюелдиле. Алай бу сермешде Магометни кеп тенги жоюлду.

Батырланы атларын санай, полкнун командири Левин былай чертди: «Тасхачыланы командири гвардияны сержанты Залийханланы Къаншауну жашы Магометни уа Совет Союзну Жигити деген атха кёргозгенбиз»...

Кесини бек бийик кырал саугъагъа кёргозтюлген жарыкъ сагъатын кез аллына къайтара, Залийхан улу былай башлады:

– Арадан юч кюн да озгъунчу, мени энчи бөлүмге чакъырдыла. Бир капитан манга былай сорду: «Къайсы миллетни келечисе, сержант?» Мен малкъарлы болгъанымы билдирдим. Капитан, кезюме тюрслеп къарады да, былай айтды: «Сержант, сен ёз военкоматынга барлыкъса».

Ол такыйкъада эшик ачылды. Босагъада полкубузну командири полковник Левин кёрюндю. Манга бурулуп, ол былай айтды: «Залийхан улу, сен мында не этесе?» «Чакъыргъандыла да, келгенме», – дедим мен. Полковник, капитаннга да, манга да кезиу-кезиу къарай, буюрду: «Бар. Мени автомобильде сакъла...»

Магометге таматаны кеп сакъларгъа тюшген эди. Аллай бир заманны ичинде оноучу офицерлени нени юсюнден ушакъ бардыргъанларын солдат къайдан биллик эди?! Ол кюнню эсине тюшюрюп, Магомет былай айтады: «Левин энчи бөлүмден жарыкъ чыккъан эди, манга да ариу сёзюн кыызгъанмай. Эшта да, ала кечгюнчюлюкге тюшген миллетлени жашларын фронтдан кетериуню юсюнден селешген болур эдиле. Мени аскерден кыстмадыла. Аллай огъурсуз, терс законнга бачама Сталин кюл салгъанын да биле эдим»...

Мен, 1945 жылда 19 апрельни ингиринде киши кёгюню тюбюнде, сыртымдан жатып, толгъан ай жарытхан кёкге сукъланып, сейирсинип къарайма, тамбла къазауатха барлыгъымы да эсиме алмай. Бийикде кеп тюрсюнлю булутла, тенгиз толкъунларыча, бир ариу жюзедиле, зауукълу кюнлерими эсиме сала. Тамбла эрттенликде уа, сагъат алтыда, артподготовка боллукъду. Артподготовка, чабыуул деген сёзлени магъаналырын фронтчула иги ангылайдыла. Тамбла къазауатха барлыкъ аскерчиге жукъу кирип ким кёргенди?! Ала эрттенликге дери къайгъылы, мутхуз, мудах сагъатланы ашырадыла, артподготовканы башлангыры-

гъын чыдамсыз сакълай. Мен, суйген къыралымы жаулары бла къазауат эте, Кавказдан Берлинге дери келдим. Аскерчи нёгерлеримден да уялмай, ана тилимде Бизни Жаратхандан дагъыда тиледим: «Топла атылмагъан, зорлукъ болмагъан дуняда, мамыр кёкню тюбюнде жаланда он кюнчюкню жашама къой, сыйлы Аллахым». Оруслу тенглерим лакъырдагъа бурдула мени сёзлерими: «Не кёп жалынсанг да, сени оноуунг уруш майданда этилликди. Душман огъу къаплап, мында, Берлинде кимибиз къарындаш къабырда къаллыгъыбыз белгисизди...» Аскерде биринчи кюнден бери жюрегими къатында, солдат кёлегими хуржунунда жюрютген Къуранны бек сыйлы суралары жазылгъан хамайылымы къол аязыма къысдым. Аны къоншуда жашагъан Газаланы Исмайыл эфенди берген эди, мени фронтха ашыра туруп. Дууаныча, сыйлы кёрюп жюрютгенме биргеме аны. Къазауатха киргенимде да, госпитальда жатханымда да, жукъласам, турсам да, дайым мени бла эди ол. Алай жарсыулу иш болады. 1946 жылны сентябрь айында аскерден башыма эркин этедиле. Юйюме кетер кюн жангы кийим кийдиредиле манга. Анама жол ачылгъанына асыры къууаннгандан, хамайылымы эски солдат кёлегими хуржунунда унутуп къояма. Джамбул областны Мерке элине къайтханымда, фронтчу шуёхум Василий Верещагинден къагъыт алама. «Хуржунунгда айландырыучу китапчыгъынг мендеди, – деп жазгъан эди шуёхум, – жарсыма, Миша. Ёлмесем, тапдырырма...» Къиши жеринде къайгъым, ауарам кёп болду. Ётюрюкден не файда, сюрдюнде баш кечиндириуню жарсыулу жылларымда, хамайылны ызындан сюралмай къалдым. Бу гюняхым ючюн сыйлы Аллахдан кечгинлик тилейме...»

Урушну къанлы жоллары бла келгенди Германияны жерине Залийханланы Магомет. Ол Дон, Волга череклени жагъаларында ачы къазауат этгенди Гитлерни башкеслери бла. Смоленск, Минск, Орша, Молодечное эм башха шахарланы азатлагъанлары биргелерине болгъанды. Аны аскер жашаууна Белосток, Торунь, Данциг, Кёнигсберг эм башха шахарланы атлары да бошундан кирмегендиле. Хорлаугъа бара, ол Днепр, Висла, Одер черекледен да ётгенди. Берлинни алгъанланы сатырларында сермешгенди. Дрезден шахар ючюн къазауат этгенди. СССР-ни сауутланган кючлерини Баш командующийси Сталин, Залийхан улуна къыркъ бешинчи жылны май айыны экинчи, сегизинчи, тогъузунчу кюнлеринде буйрукъларына кёре, юч кере ыспас этгенди.

Дунияны халкълары байрам этгенде, бизни аскер бёлюм Чехословакиягъа къайтады, Карпат тауларында жашырылып тургъан фашистле бла сермешеди. Анда онг аягъымдан жаралы болама. Госпитальда бир кесек жатама. Артда Австриягъа келтиредиле. Мында бираз бакъдырама. Сора биягъы Пруссиягъа къайтады бизни полк. Мамыр жашау башланады. Алай анама тансыкъдан ёлеме. Таматаладан отпускагъа иерлерин тилейме.

Залийхан улу талай заманны ахлуларына, тенглерине, танышларына кѳагъыт жазмай тургъанды. Кюнлени биринде уа сау дефтерни жазып бошайды, дуня бла бир письмону почтальоннга береди. Ол, ышара-ышара, былай айтады:

– Бу ауур жюкню кѳалай жетдирейим почтагъа!..

Яникойда тургъан бир кѳарт тиширыудан кѳагъыт кѳайтады. Бу эри болмагъан ана юч сабийге кѳарай эди. Тамата кѳызы Вера мени бла тенг эди. Экибиз да бир партада олтурагъанбыз. Вераны анасы мен Яникойгъа жазгъан кѳагъытымы Джамбул областъда Мерке элинде жашагъан анама жибергени ючюн, бюгюн да ыразылай турама. Андан хапар алгъанлай, посылка жибереме. Почтада он килограммдан кѳпню алмай эдиле. Мени аскерчи тенглери Бездруков бла Верещагин да анама онушар килограмм саугъала ийдиле. Алай жашланы посылкаларын бермедиле. Аны полкнун командири Боковха билдиреме, иш тап болады.

Гвардияны сержанты Залийханланы Магомет 1946 жылны июнь айында анасы, кѳарындашы, эгечлери жашагъан Джамбул областъны Мерке элине келди. Бийик ёсюмлю, чырайлы, уллу кѳк кѳзлери да кѳара кирпичлерини тубюнден ышара, кенг ёшюнюн да орденле, майдалла накъышлагъан аскерчиге узун бараклада жашагъанла эс бургъанлары сейир туююл эди. Солдат ючюнчю номерли юйню ючюнчю эшигин кѳакъды. Ол акъыртын ачылып, босагъада анасы Букъминат сюелди. Ана, кѳз жашларын тыялмай, баласыны боюнуна тагъылады. Сыйлы Аллах Букъминатны тилегин кѳабыл этди, урушдан аны Магомети сау-саламат кѳайтды. Ол, ёлетден-ёлумден Аллах сакълагъан жашыны тобукъларына башын салып сарнайды: «Сен жаман зат эдинг, башынгы кечиндирлигинги биле эдим. Хайнютдюн а бир жууаш зат эди. Кѳайтмазлыгъын мен биле эдим... Аллахны буйругъу алай болур эди...»

– Жарлы анабыз эки жашын ашыргъан эди кѳазауатха, – деп эсгереди Магомет, – тамата кѳарындашым Хайнютдюн бла бирге миллет атлы аскер дивизияда кѳуллукъ этебиз. Большая Мартыновкада болабыз. Ачы сермешледен сора бир бирибизден айырылабыз. Хайнютдюнню сауун-ёлгенин билмей турдукъ арт кезиуге дери. Мындан алда уа кѳарындашым Большая Мартыновкада ёлгенин урушда аны биргесине болгъан Гыжгыланы Хызыр айтханды: «Экибиз да кѳыркъ беш миллиметр топла бла кѳпюрню сакълай эдик. Хайнютдюннге мина тюзюнлей келип тийгенин ёз кѳзюм бла кѳргенме. Окопда юсюне топуракъ кѳуюп кетген эдим, кѳабыр кѳазаргъа онг болмай. Мен айтхан адрес бла барсанг, табарыкъса кѳарындашынгы жатхан жерин...»

Хорлауну солдаты аскер кийимлерин тешип, мамыр жашагъа кѳайтады. Мында, Мерке темир жол станцияны кѳатында, бал туз заводда ишге тохтайды ол.

Залийханланы Магомет туугъан эли Яникойгъа онбеш жылдан сора къайтады. Ол талай жылны трактор бригаданы таматасы болду. Иш кёллю, тюз ниетли, мюлк жюрютюуде, жашауда уллу ангылауу болгъан Залийхан улун жууаплы къуллукълагъа саладыла. Магомет колхозну партия организациясыны секретарына айырылады. Ол ревизия комиссияны председатели да болады. Магомет эл советге тамата болгъан жылларында депутатланы ара мюлкню айнытуугъа тири къатышдырады. Къысха айтсакъ, ол баргъан жерде иш къуралычусун бюгюн да унутмагъандыла эллилери. Залийханланы Къаншауну жашы Магомет а Битеусоюз кёрмючню диплому бла саугъаланады. Ол Ленинни 100-жыллыгына чыгъарылгъан юбилей майдалны да алгъан эди.

Андан бери алтмыш беш жыл озса да, тауларыбызны батыр уланы Залийханланы Къаншауну жашы Магометни къыркъ ючюнчю жылны биринчи кюнлеринде этген жигитлиги къазакъланы эслеринде турады. 2001 жылда Волгоград шахарда Чернышковский район ара музейни директору Михаил Луочкинни «Цимлянская сторона» деген уллу китабы чыкъгъанды. Анда Залийханланы Магометни сураты эм анга жораланган очерк да бардыла. Залийхан улу кесини тасхачылары бла ол суукъ кече Волганы жагъасында махтаулу ишлерини юслеринден бу повестьни башха кесегинде окъудугъуз. Мындан бир ненча жыл алгъын, «Цимлянская сторона» деген китап чыкъгъынчы, Яникойну администрациясына Волгоград областъдан быллай къагъыт келеди: «Администрацияны хурметли таматасы! Чернышковский къазакъ халкъ музейни ишчилери сизден болушлукъ излейдиле. Сиз элли, алгъыннгы 112-чи Башкир атлы дивизияны аскерчиси, Залийханланы Къаншауну жашы Магомет къыркъ ючюнчю жылны январында Чернышковскийни фашистледен азатлагъанланы санында болгъанды. Ол бюгюнлюкде саумуду неда жууукъ адамларындан кими барды? Ол соруулагъа жууап сакълайбыз. Волгоград областъны Чернышковский къазакъ халкъ музейини ишчилери...»

Чернышковский халкъ музейни сорууларына тынгылы жууап къайтаргъандан сора, Магометни – алгъыннгы тасхачыны – къонакыгъа чакъырадыла. 2002 жылны май айыны алтынчы кюнюнде Яникойну орта школуну арбазында митинг болуп, устазла, окъуучула да селешип, Залийхан улуну эм аны биргесине тебирегенлени къууанч халда Большая Мартыновкагъа ашырдыла.

Залийханланы Магометни этген жигитлиги халкъны эсинде къаллыкъды.

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусей

НЕ ЗАБУДЕМ...

*«Помнит Вена,
Помнят Альпы и Дунай
Помнят тот цветущий
И поющий светлый край.»*

*«Венский вальс»
жырны сёзлеринден*

Помнит папа, помнит мама,
Помню я.
Как чудесна и прекрасна,
Ах, Балкария моя!

Вижу горы, вижу реки
И поля.
Вижу как пустуешь
И тоскуешь по-сиротски,
Ах, Балкария моя.

Слышу эхо,
Ветра шум и звон ручья.
Слышу как зовет обратно
Нас, Балкария моя.

Помнят деды, помнят дети
Тех солдат.
Не забудут тот цветущий
Чёрный март.
Не забудут, не забудут никогда,
Не забудет вся Балкария моя.

Не забудем, не забудем никогда
Эту боль, что пронесётся
Сквозь года,
Не забудем и вернёмся
Мы сюда.
Жди, Балкария бесценная моя!

*Мухажир УММАЕВ
Герой Советского Союза*

ТОЛМАГЪАН УМУТЛА

Уллу Ата журт урушну оту кюйдюрген, ол ачытмагъан бир юйдеги хазна табылсын саулай да уллу кыралыбызда. Алай бир-бир миллетле, артыгыракъда къарачайлыла, малкъарлыла, чеченлиле, ингушлула, д.б. уруш кыйынлыкълардан сора да, жашагъан журтларындан кысталып, кёчгюнчюлюкню азабын, ачлыкъ-жаланнгачлыкъ сынап, айтып айталмазча, кёп кыйынлыкъ сынагъандыла. Окъуу-билим алып келген жашла, кьолгъа сауут алырча болуп, жашаугъа энди кьошулгъан ётгюр эм чемер тёлю бири да кълмай, Ата журтну кьорууларгъа хазыр болуп, урушха ашырылгъан эдиле. Бу мен жазгъан хапарда, урушну да, кёчгюнчюлюкню да азабы ичин кюйдюрюп, ёмюрюн сакълауда ашыргъан Уммайланы Мухажирни анасы Аминатдан, эгечлери Байханат бла Зухурадан, аланы эллилеринден эшитген эсгериуледиле. Темиржанланы Ортайны кызы Аминат, Уммайланы келинлери, элде намысы-сыйы жүрюген акъыллы тиширыу болгъанды. Алгъын жыллада, беш да тау ауузладан жыйылып, «Голлу» эришиуле бардырылгъанда, юч жылны бир бири ызындан Аминатны биринчи жерге тийишли кёргендиле. Аны юсюнден манга, кёчюп келгенден сора, эл советни башчысы болуп тургъан Уллубашланы Сафият айтхан эди. «Эшитген этген эдим, алай архивде кёргенимде, бир бек кьууанып ёхтемленнген эдим», – деген эди.

Уммайланы Аминат Огъары Малкъарны Ышканти элинде жашагъанды. Онбир сабий ёсдюрген эди. Шёндю аладан жангыз мени анам Байханат сауду. Жашланы таматасы Магомет 1940 жылда аскерге чакъырылгъан эди. Ол заманда ол юйдегили болуп эди. Белоруссияда кьуллукъ этгенди. Финляндия бла урушха къатышханды. Уллу Ата журт уруш башлангъанда, Магомет кьуллукъ этген аскер бёлюм биринчи урушха киргенлени санында болгъанды. Ахыр жазмасы: «БССР, Барановическая область, г. Клецк», – деп келген эди. Андан сора бир тюрлю белгиси болмай, белгисиз тас болгъанды. Алай ана жүрек, ийналмай: «Жашым сауду келген этерикди», – деп, ёлюп кетгинчи сакълап тургъан эди. Магомет аскерге кетгенден сора, анга жашчыкъ туугъан эди, кесине да Хыйса атагъан эдиле. Жашым келсе, аллына чабар деп, ахшы умутун юзмей, Аминат Хыйсачыкъгъа энчи ашатыргъа кюрешип, юйюрюне худур этсе, анга уа тыммылчыкъ этип кьапдырыргъа, анга къарыу алдырыргъа итине эди. Алай не бек сакъларгъа кюрешсе да, ажалгъа мадар болмады. Хыйсачыкъ беш жылчыгъында Орта Азияда ёлген эди. Магометни юй бийчеси Соня да андан сора кёп жашамай ёледи.

Жашланы экинчиси, Совет Союзну Жигити Уммайланы Мухажир 1922 жылда Ышканти элде туугъанды. Элде жетижыллыкъ школну бошагъандан сора, Нальчикде педучилищеге кирип окъуйду. Аны

айырмалы бошап, туугъан элинде сабийлени математикадан, тарыхдан окъута, устазлыкъ ишге тохташады. Алай анга кѣп ишлерге тюшме-ди. Мухажирни аскер училищеге жибередиле. Аны бошагъандан сора, 1940 жылда 13 сентябрьде аскер къуллукъгъа чакъырадыла. Монголияда къуллукъ этгенди. Уллу Ата журт башланганда, къыралыбызны кѣп жерлеринде къызыу сермешлеге къатышханды. Сталинград ючюн сер-мешледе, Дон сууну жагъаларында, Украинада, Белоруссияда, Венгрия-да, Польшада сермешлеге къатыша, Берлинге дери жетгенди. Одесса ючюн сермешледе этген жигитлиги ючюн Совет Союзну Жигити деген атха тийшли болгъан эди. Алай ол саугъаны орунуна Александр Не-вскийни орденин берген эдиле. Сылтау а Мухажир таулу болгъаны ючюн эди. «Миллетинги башхагъа тюрлендирип, Алтын Жулдузну берейик», – деген заманда, Мухажир кеси унамагъанды. «Атамы къанын, анамы сютюн, ариу ёхтем миллетими атын, дуняда бир тюрлю саугъагъа да алышаллыкъ туююлме», – деп къойгъанды. Миллети бла ёхтемлене, намысын-сыйын кѣтюре, миллетине кир къондурмай жашагъанды. Миллет даражасын хар затдан да сыйлы кѣргенди. 1944 жылда ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшеди. Къаны да кѣп кетип, жаралары да сау болмай, кѣп къыйналып, къарыусуз да болуп, Малкъаргъа келирге къарыуу жетмей, Армавирде аскер санаторийде да кѣп жатханды. Бир кесек къарыу алгъандан сора, 1945 жылда малкъар халкъы къум тюзлеге кѣчюрюлгенине ийнаналмай, Малкъаргъа келип да къайтханды. Ма ол заманда жазгъан назмусундан бир юзюкню эсге салайым:

*Мен, къара таиша олтуруп,
Кюйген юйлеге къарайма.
Эсима атам-анам тюшгенди,
Аллахха айланып жилийма.*

*Ачыу кюйдюрген таишагъа эрий,
Жилип, жарылып къалама.
«Къоркъма, биз энтта къайтырбыз бери!» –
Дей, таишы сылай барама.*

1945 ж. Огъары Малкъар

Бу сѣзлени жазгъанда, не зат келе болур эди эсине? Жанын-къанын да аямай, уруш аулаккълада къазауат этип айланган Мухажир, халкъына этилген артыкълыкъны кѣтюралмай, уллу Малкъарда жүрек къыйынын айтыргъа адам тапмай, къара таш бла андан хапар айта болур эди. Мал-къардан кетип бара, Къарачайгъа да къайтып, анда болгъан халны да кѣрюп, кеси кесине жер табалмай, Хурзук элге барады. Бу эки атлы бир миллетге этилген зулмуну ичине сыйындыралмай, «Къарачайым ийна-гъым» деген назмусун да ол кюн жазгъан эди. Ол назмудан да бир юзюк:

*Хуна ташларынг, Къарачай,
Мени кёзюме къарайла.
Мында ёсген дугъумкёз къызла
Энди къалайда жашайла?*

*Будай ёсюучю ёзенде
Къара чыгъана къайнайды.
Атынг тепсеучю арбазда
Къарт парий улуп жилийды.*

*Ой, Къарачайым, ийнагъым,
Мен сени къайда табайым?
«Кёргенмисе?» – деп, базынып,
Кимлеге къалай сорайым?*

1945 ж. Хурзук.

Быллай артыкълыкълагъа чыдаргъа къаллай бир тёзюм керек эди. Ол затлагъа да чыдап, тюзлюк хорларыгъына ышанырча, къаллай акъыл да, сабырлыкъ да керек эди, Мухажирча жанларын аямай, жаннган отлагъа кирип, къазауат этип айланнган жашлагъа. Атасыны, анасыны адреслерин тапмай, сора-сурай, Азияда кёп айланнганды. Халкъны кёп жерлеге юлешгенлери себебли, кимни къайры тюшгенин билген адам табылмай эди. Айлана кетип, отпускасы да бошалып, артха аскер бёлюмюне къайтады. Мухажирни Семипалатинск шахарда военкоматда ишге буюрадыла. Анда ишлей тургъанлай, излеуюн тохтатмай, адреслерин тапхандан сора, 1947 жылда атасы-анасы жашагъан Сыр-Дарья областына Кирвинсовхоз элине къайтады. Кёп къыйынлыкъ сынагъан эллилери Мухажирни келгенине атасындан, анасындан кем къууанмагъан эдиле. Мухажирни тегерегине жыйылып, къартла, жашла да хапар да сора, тарыгъыуларын да айта, болушуругъуна ийнана эдиле. «Жашау былай турмаз, тюзлюк хорлар бир заманда», – дей, жапсарып тургъанды. Керекли сёзле таба, миллетин хар заманда тёзерге чакъыра эди. Кёчгюнчю халкъны къыйнагъанлары ючюн, комендантла бла кёп кере даулашып, бир терсликлери болмай, керексиз оноуланы хатасындан кёчюрюлгенлерин бек терк ангылатхан эди. «Мухажир келгенден сора, жангы жашаугъа чыкъгъан эдик», – дей, ыспас эте, унутмай сагъынадыла шёндюге дери да аны таныгъан адамла.

Мухажирни халкъына суймеклиги бек уллу болгъанды. Анга ма бу сёзле шагъатлыкъ этедиле. «Бир биригизни атмагъыз, тилигизни унутмагъыз, миллет даражагъызны бийикде тутугъуз», – деп, тохтамай айтыгучу эди. Тамата тёлуге аманат этип: «Жырларыбызны, нарт сёзлерибизни, таурухланы, элберлени кеси тилибизде айтханлай туругъуз, алай болмаса, тилибизни сакълаяллыкъ туююлбюз, тилибизни унутмасакъ а, миллетибиз тас боллукъ туююлдю», – деп кёллендириучю

эди. Саулугъу артыкъ алапат болмаса да, эл советде ишлеп башлайды. Урушда аркъасындан тийген окъ кёкюрегин чачхан эди, жарасы уа сау болмагъан эди. Совхозда кёп миллетлени келечилери бла да акъыл таба, хар бири бла да келишип ишлей эди. Биргесине ишлеген къарачайлы кызы Чомаланы Мариямны жаратып, аны бла бир юйор къуараргъа таукел болуп, келишим этедиле. Неках да этип, болжалгъа бир ай къалгъанлай, жараларындан келген къаны тыйылмай, Мухажир сунмай тургъанлай ёлюп къалады. Тойгъа хазырлана тургъан юйор да, саулай совхозда жашагъанла да ийнаналмай шургуланган эдиле. Келди деп, къууанып, тансыкълары да алгъынчы, башлары бушуу басхан эллилери бек мудах болгъан эдиле. Анасы Аминат а, ийнанмай: «Эси аугъанлай асырагъандыла», – деп, кече сайын къабырына барып, юсюне къапланып, тангын атдырып тургъанды. «Кюндюз нек бармай эдинг?» – деп соргъанымда, былай жууаплагъан эди: «Бу кыйынлы халкъда ол къабырлада адамы асыралмагъан хазна юйор жокъ эди. «Сенден сора жашы ёлген адам жокъмуду?», – деп, бирлени кёлю кюлюр деп, кече андан барып тургъанма», – деген эди. – 1947 жылда мартда келип, 1948 жыл мартда ёлген эди, мен а тансыгъымы алалмай къалгъанма», – дей эди. Мухажир ёлгенден сора, аны суйген кызы Мариям, Уммайлагъа намыс этип, Аминатны жюреги чанчыр деп, аланы юйлерини аллы бла бармай, таша жолла бла жюрюп тургъанды. Заман да оза, жылла да кете, Мариямны башха жашла тилеп башлагъанда, бир талай заманны кишиге да барыргъа унамай тургъанды. Анасы, къарындашлары да жангыз кызылары жашауун къураса суйюп: «Сайла бу тилеген жашладан бирин», – деп къысханларында, Мариям а: «Уммайладан эркинликсиз, мен ол ишни этерик тойюлме», – деп тутханды. Уялгъан да эте, эриген да эте, Мариямны къарындашлары Мухажирни гитче къарындашы Мухадинге тюбеп, ишни болушун айтхандыла. Мухадин, кёп арсар да болуп, бек кыйналгъан да этип: «Барсын, насыплы болсун, Мухажирни бери къайтмазлыгъы баямды, намысы ючюн да сау болсун», – деп, эркинлик бергенди. «Ол сёзлени айтып артха бурулгъанлай, жюрегим бир бек чачхан эди, энди не кёп дарман этсем да, ол ачыгъан кёпден-кёп болады ансы, сау болмайды», – деп жарсыучу эди. 1956 жылда ол да Мухажирни жанында асыралгъанды. Эрге баргъандан сора да, Мариям Аминатха кёрюнмей жашагъанды. Аминатны уа, Мухажирге келин алсам деп, асырап тургъан гюлмендиси болгъанды. Тау артындан саудюгерчиле келселе, биринчи Аминатха келип, ол аллыгъын алгъандан сора, башхалагъа алай барыучу эдиле. Аминатны этген чепкенлери, башлыкълары бек ариу болгъандыла, аны себепли харакетни бек ариуун анга берип болгъандыла. Аллай кюлени биринде Мухажир педучилишден юйлерине келгенде, тиширыула дауур эте, сатыу-алыу бардыра эдиле. Уллу келини Сонягъа гюлменди сайлар къууумгъа кирип тургъанлай, Мухажир кирип келеди. «Жашым, сен сайлачы келиннге гюлменди дегенде, ол а къарай кетип, да бу экиси да бек ариуладыла деп, бир ариу ышаргъан эди», – деп эсгериучю эди Аминат. Бу былай бюсюреп, мен а

экисин да алайым да, бирин Сонягъа, бирин а Мухажирге келин алсам, анга кысарма деген акъылда экисин да алып, асырагъан эдим деучю эди. Кёчгюнчюлюкде хар затыбызны да ашарыкыгъа алышыргъа тюшгенде да, кёзюм кыйып, ол гюлмендини алышалмагъан эдим деучю эди. Энди ол гюлменди уа кёз ауруу болгъан эди. Кюнлени биринде Аминат тийреде сабийледен: «Мариямны къалайтын жюрюгенин билип, манга айтыгъыз», – деп тиледи.

Ол гюлмендини да кёюнуна кысып, жилий-жилий, Мариямны аллына чыгъып: «Бу гюлмендини санга деп кёп жыл асырагъанма, кесин да Мухажир сайлагъан эди деп, боюнуна салып, артха бурулуп кетген кюнюм бек кыйын кюнлеримден бири эди», – деп жилиучу эди.

Кёп кыйынлыкъ кёрген ана Мухажирден тюнгулгенликге, «Мухамметим сауду, келген этерикди», – деп, ёлноп кетгинчи сакълап тургъан эди. «Хыйсачыкыны да сакълаялмадым, келсе, хазыр журтха келсин», – деп, терекле салып, уллу терек бахча ёсдюрген эди. Жыл сайын 3–4 кёюну асырап, жашым келсе, кьурманлыкъ этерикме, сюрюуден келтиргинчи кьолумда болсун, келгенлей сояргъа дей эди. Бир жол тийре къатынла: «Аминат, бизге да «Голлуда» хорлагъан кырым хычинлеринге бизни да юйрет», – деп тилейдиле. «Федугу жыйып келтиригиз да, хычинлени уа юйретирме, аны бир кыйынлыгы жокъду», – деди. Аминат да хычинлени отха салып, ала да бише тургъанлай, бир ариу машина келип тохтады. Ол машинадан тюшген кишилени кёргенде, Аминат, жеринден тебалмай, сюелип къалды. Аны ол халин сезип, тийре тиширыуладан бири: «Не болду санга?», – деп гузаба эте башлагъанда, Аминат: «Бир зат да болмагъанды, артда айтырма», – деп кьойду. Келгенле уа: Мухажирни окъугъан заманда нёгери Ностуланы Магомет «Коммунизмге жол» газетни ишчиси, жазыучу Гуртуланы Берт, колхозну председатели Мусукланы Мустафа, Мухажирни урушда биргесине болгъан бир оруслу киши, бири да татарлы болур эди, сёзлери бизни тилге келише эдиле. Нальчикде солуу юйлени бирине солургъа келген ол эки киши Мухажирни анасы сауду, Малкъарда жашайды деп эшитгенден сора, биз аны кёре барыргъа керекбиз деп келген эдиле. Мухажирни жигитлигини, адамлыгыны юсюнден кёп ариу сёз да айтып, ол татарлы кишини: «Энем, аллай яшны ёстюргенинг ючюн, Аллах санга уллу рахмат берсин», – дегенин унутмайма. Кырым хычинледен да ашатып, айран да ичирип, кьонакъланы ашырды да, сора, олтуруп, бир бек жилиады. Мен аны ол кюнча жюрексинип жилигъанын кёрмегенме. «Не болгъанды, нек жилийса?» – дегенде, ол а: «Ол кишиле Мухамметни алып келген сунуп, тебалмай къалгъан эдим. Машинадан тюшгенде, Гуртуланы Бертни Мухамметге ушатып, сёзюм чыкъмай къалгъан эди», – деп жилимсырагъан эди. Андан сора бир къауум кюнню кеси кесине келалмай, бек жунчугъан эди. Хар кюн сайын почтальонну сакълап, умутун юзмей, ёмюрюн ётдюрген эди. Мухамметден письмо сакълай эди, Мухажирни уа – ол аманат этген сыйлы саугъасын. Бир жол Мухажир, орденлерин аллына салып, сагъышлы болуп тургъанлай, анасы кирип келеди. Мухажир

кесини саулугъуну болумун ангылай болур эди. «Анам, бу саугъаланы бек сыйлысы алыкъа келмегенди. Мен болупму келеди, мен болмаймы келеди, саугъам келсе, алырса», – деп, аманат этген эди. Тюзлюкню хорларыгына ышанганлай, ийнаныуун тас этмеген эди. Мухажирни айтханын терк-терк эсгере, не саугъа болур жашым аманат этген саугъа деп, эрикмей хар кюн сайын почтальонну ашыгып сакълаучу эди. Тюзлюк хорлагъынчы жашаргъа Аллах буюрмады. Не кеп сакълагъан эсе да, Мухамметден хапар да алалмады, Мухажирни сыйлы саугъасын да кералмай, 1986 жылда дуниядан кетген эди. Аллах жаннетли этсин, кеп къыйынлыкъгъа тѳзген таулу Аналаны. Уллу огъурлу юйюр ѳсдюрюп, аланы замансыз ашырып, ѳмюрюн сакълауда ашыргъан ананы жюрек инжилиулерин, мудах сагъышларын, толмай къалгъан ахшы умутларын ачыкъларгъа, керекли сѳзле табып айтыргъа бир адамны да къолундан келаллыкъ болмаз.

Бу мудах эсгериуленни алгыш сѳзле бла бошаргъа сюеме:

*Толмай къалгъан умутла,
Уруш салгъан жарала,
Ёчюлген от жагъала,
Къара кийген анала,
Ёксюз къалгъан балала
Бир заманда болмасынла
Мени сюйген халкъымда!*

Уруш къыйынлыкъланы да сынап, кѳчгюнчюлюкню азабын да кѳтюрюп, ачылыкъгъа, жаланнгалчылыкъгъа да чыдап, адетин, тѳресин, тилин да сакълап, туугъан журтуна къайтып, жангы жашау къурагъан халкъыма Аллах чексиз насып да, узакъ ѳмюр да берсин!

МАХТАУ СИЗГЕ ЖИГИТЛЕ!

Махтау сизге жигитле,
Мухажирле, Алимле.
Этип кеп жигитликле,
Халкъны ѳхтем этгенле.

Махтау, ыспас да сизге,
Жаннган отха киргенле.
Этип кеп кишилиikle,
Атлары белгисизле.

Махтау сизге батырла,
Урушха атланганла.
Ата журтну къоруулай,
Ёлюмден къоркъмагъанла.

Махтау сизге тау къушла,
Ётгюр малкъарлы жашла.
Ол жашланы ѳсдюрген,
Атала бла анала.

Махтау сизге батырла,
Ал сатырда баргъанла,
Саут алып къоллагъа,
Къазаутха чыкъгъанла.

Махтау, махтау алагъа,
Субай таулу къызлагъа.
Къальп жаш келинчиклей,
Сакъладыгыз эрикмей.

Махтау сизге жигитле,
Хорламны кѳрмегенле.
Саугьалары берилмей,
Сермешледе ѳлгенле.

Махтау, ыспас да сизге,
Хорламны келтиргенле.
Жюреклені кюйдюре,
Жашлай ѳлген жигитле.
Жигитле! Жигитле! Жигитле!

МАЛКЪАРНЫ ЖАРЫТХАН ЖУЛДУЗ!

Атлана туруп урушха,
Ант этип чыкьгъаненг жолгъа.
Жаудан кьоркьуп турмай артха,
Къыралынгъы кьорууларгъа.

Азабы къанлы урушну,
Кѳплени жашлай жыйгъанды.
Сен аллыкь Алтын Жулдузну,
Ананг бек кѳп сакьлагъанды.

Ата журтунгу кьоруулай,
Кертичи бола антынга,
Сермешгененг жан аямай,
Кире жаннган отлагъа.

Ананг мудахлай жашады,
Саулай сакьлай Мухамматны.
Кьолуна алалмай къалды,
Аманат этген саугъангы.

Кѳп жерледе уруш эте,
Кѳп къыйынлыкьладан ѳте,
Одесса ючюн сермешде,
Тийишли болдунг Жигитге.

Уруш салгъан жараларынг
Сени жашаргъа кьоймадыла.
Этген иги муратларынг,
Толмай, жартылай къалдыла.

«Уммай улу Мухажирге
Алтын Жулдузну берирге», –
Деп буйрукь этилгенликге,
Сылтау чыкьгъанед бермезге.

Къан тѳгюп алгъан саугъангы,
Кесинг тагъып кьууанмадынг.
Сюйген Къарачайынга,
Сыйлы киеу болалмадынг.

Этген жигитликлеринге,
Бийик багъа бичилгенед.
Халкьынг кѳчерге тюшгенде,
Башха саугъа берилгенед.

Арада кѳп жыл озса да,
Тюзлюк хорлай башлагъанда,
Санга бериллик саугъаны,
Эгечинг барып алгъанды.

Кѳп эдиле саугъаларынг,
Бек сыйлысын аламладынг.
Жигитни Алтын Жулдузун,
Ёшюнюнге тагъалмадынг.

Кечигип келген жулдуз а
Сенсиз ариу жарытырмы?
Сени излей алгъышларгъа,
Тѳгерекге кьаратырмы?

Тюзлюкню хорларыгъына,
Ишексиз болуп сакьладынг.
Жетдирмелле ол заманнга,
Сау болмагъан жараларынг.

Мухажир, Алтын Жулдузунг
Сау Малкьарны жарытханды.
Ёхтемленип жамауатынг,
Санга эсгертме салгъанды.

Энди сени эсгертменги,
Ёхтемленип ийнакълайбыз.
Этген жигитликлеринги,
Бир заманда унутмазбыз!

Уруш оту жанмасын!

Тилейме мен Аллахдан,
Уруш оту жанмасын.
Бир ананы баласын
Душман огъу жыкъмасын.

Уруш отдан учхурукъла
Учадыла узакъгъа.
Уруш салгъан жарала
Сау болмайдыла артда.

Ол затха эс бурсунла
Урушну къозгъагъанла.
Бираз сагъышлансынла
Къолгъа сауут алгъанла.

Сау дунияны башында
Тохтасын уруш къаугъа.
Мамырлыкъгъа къууана,
Сабий ёсдюрсюн ана.

Окъ-топ таууш эшитмейин,
Ёссюнле сабийчикле.
Аллах бизге буюрсун,
Уруш отну кёрмезге.

Биз болмайыкъ гурушха,
Бузмай жүрек тынчлыкъны.
Къажау тура урушха,
Сакълайыкъ мамырлыкъны.

Хар заманда журтумда
Мамыр тангла атсынла.
Басмай къара булутла,
Кюнле чууакъ турсунла.

Бир заманда журтумда
Уруш оту жанмасын.
Уруш къаугъа чыкъгъандан
Уллу Аллах сакъласын!

НЁГЕРЛАНЫ Лейля,
Мухажирни эгечинден туугъан

Владимир ЗАХАРОВ

ЗАМЕТКИ О ПОРТРЕТЕ М.Ю. ЛЕРМОНТОВА, ПРИПИСЫВАЕМОМ Ф.О. БУДКИНУ

Среди пятнадцати дошедших до нашего времени прижизненных портретов Лермонтова, только один удостоился необыкновенно пристального внимания. О нем написано много статей, в которых высказываются совершенно противоположные мнения. Однако до сих пор атрибуция портрета так и не решена. Впервые к этой теме автор обратился в 1978 г. наша статья была опубликована под псевдонимом З. Владимиров ¹. Затем она была перепечатана дважды в краснодарской газете «Комсомолец Кубани», и в спецвыпуске «Ставропольской правды», посвященном М. Ю. Лермонтову ². В 2004 г., а затем в 2007 г. с дополнениями она вошла в Антологию «Лермонтовский текст» ³. Однако время заставляет вернуться к этой теме вновь, чтобы уточнить, дополнить или исправить некоторые неточности.

К истории этого портрета уже не раз обращались исследователи. В 1963 г. Л. И. Прокопенко ⁴, в 2006 г. о нем писал Н.В. Маркелов, в 2011 г. была опубликована статья С.А. Бойко ⁵. Казалось бы, следова-

¹ *Владимиров З.* История портрета (Поиски и находки) // Пензенская правда. 1978, 12 и 13 августа.

² *Захаров В.* Портрет поэта // Комсомолец Кубани. 1989, 29 март.; *Захаров В.* Портрет. // Ставропольская правда. 1989, 12–15 окт. № 234.

³ *Захаров В.А.* К атрибуции портрета М. Ю. Лермонтова 1834 г., приписываемого Будкину // Лермонтовский текст: Ставропольские исследователи о жизни и творчестве М. Ю. Лермонтова: Антология / Под ред. проф. В.А. Шаповалова, проф. К.Э. Штайн. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2004. С. 660–667; То же. // Лермонтовский текст: Ставропольские исследователи о жизни и творчестве М.Ю. Лермонтова: Антология: в 2 т. / Под ред. проф. В.А. Шаповалова, проф. К.Э. Штайн. – Ставрополь, Изд-во СГУ, 2007. Т. 2. С. 188–195 с илл.

⁴ *Прокопенко Л.* История одного портрета // Заря молодежи (Саратов), 1963. 18 окт.

⁵ *Маркелов Н.В.* «Я мало жил и жил в плену...» (К 190-летию со дня рождения Петра Захаровича Захарова) // Ставропольский хронограф на 2006 год. – Ставрополь, 2006. С. 312–315; *Бойко С.А.* М.Ю. Лермонтов. Загадка портрета. // Тарханский вестник. Вып. 23. – Тарханы, 2010. С. 77–84; *Бойко С.А.* О первом офицерском портрете М.Ю. Лермонтова // Лермонтовские чтения – 2010. – СПб., 2011. С. 240–246.

ло подвести итог всем предыдущим исследованиям, но оказалось, что Бойко не были знакомы многие работы, посвященные атрибуции этого портрета. Отсюда и недосказанность, незнание ряда фактов, имеющих важное значение для уточнения авторства портрета. Одна из последних работ появилась в 2014 году в журнале «Наше наследие». Её автор – сотрудник Пушкинского дома Елена Кочнева¹. Несмотря на то, что в этой работе был сделан историографический обзор, автор, тем не менее, упустила и многие публикации, и важные детали. Вот чем объясняется необходимость вновь обратиться к данной теме.

Все годы обучения Лермонтова в Школе Гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров его бабушка жила на съемной квартире в Петербурге. Да и когда он стал офицером и переехал в штаб-квартиру полка в Царское Село, бабушка последовала за ним, жили в доме Новосильцова, с семьей которого она была хорошо знакома. Он стоял на углу Средней (Большой) и Конюшенной (Манежной) улиц. По словам барона М. Корфа, в доме Новосильцова бывали большие балы, на которые собиралась вся знать, но чаще он устраивал маленькие вечера со всякой всячиной².

Вся жизнь бабушки была посвящена заботой о внуке, его жизнью и его интересами.

Спустя много лет, в августе 1872 г. в газете «Русский мир» были опубликованы воспоминания соученика Лермонтова по Школе А.М. Меринского. Вот, что он рассказал о внимании бабушки: «В конце 1834 года он был произведен в корнеты. И уже через несколько дней по производстве, он щеголял в новенькой офицерской форме. Бабушка его Е.А. Арсеньева поручила тогда же одному из художников снять с Лермонтова портрет. Портрет этот, который я видел, был нарисован масляными красками в натуральную величину, по пояс. Лермонтов на портрете изображен в вицмундире (форма того времени) гвардейских гусар, в корнетских эполетах; в руках треугольная шляпа с белым султаном, какие тогда носили кавалеристы, и с накинутой на левое плечо шинелью с бобровым воротником. На портрете этом, хотя Лермонтов был немного польщен, но выражение глаз и турнюра его схвачены были верно»³.

Правда в печати об этом портрете стало известно еще в 1860 году. М.Н. Лонгинов, крупный библиофил, приходившийся дальним родственником Лермонтову, знавший его, и много раз с ним встречавшийся, выступил с небольшими воспоминаниями о поэте. В рецензии на вышедшее сочинение поэта он писал: «Мне известен только один портрет Лермонтова, грудной в натуральную величину, писанный масляными

¹ Кочнева Е. Он не красив, он не высок...» Новое о лермонтовских портретах. Наше наследие. 2-14. № 111. С. 88–99.

² М. А. Корф. Дневники 1838 и 1839 года. – М.: Рубежи XXI. С. 246.

³ Впервые: *Меринский А.М.* М.Ю. Лермонтов в юнкерской школе // *Русский мир.* 1872. 10 августа. *То же.* // М.Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников. – М.: Худож. лит., 1989. С. 165–170.

красками, на котором он изображен в вицмундире лейб-гвардии гусарского полка. Он принадлежит дяде поэта ААС <Афанасию Алексеевичу Столыпину>. В изданных портретах характер его физиономии схвачен довольно верно, но он был гораздо более надвинут на большие черные глаза»¹.

В 1865 г. об этом портрете появилось еще одно сообщение, которое принадлежало все тому же Лонгинову. По его рекомендации этот портрет был награвирован, а затем напечатан на фронтисписе отдельного издания «Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова», выпущенного в Петербурге книгоиздателем Ильей Глазуновым. Гравюра была вырезана на стали и отпечатана отдельно за границей, затем тираж доставили в Россию и клеивали в отпечатанную книгу. В подписи под изображением Лермонтова стояла фамилия художника – Захаров. Но инициалы его не были указаны. Вот что об этом портрете писал тогда же издатель книги Илья Глазунов: «К настоящему изданию мы прилагаем новый портрет М.Ю. Лермонтова, отличающийся особенным сходством, как утверждают лица, близко знавшие покойного поэта. Портрет этот, гравирован в Лейпциге, у Брокгауза, с фотографического снимка, сообщенного нам из Саратова М.С. Муренко. Подлинник, с которого сделана была фотография, писан для родственника Лермонтова г<осподина> Столыпина художником Захаровым вскоре после выхода М.Ю. Лермонтова из юнкерской школы»². Итак, в 1865 г. впервые было названо имя автора портрета художника – Захарова.

Одной из первых рецензий на это издание был отклик все того же Лонгинова, который писал: «Теперь г<осподин> Глазунов напечатал роскошное издание “Песня” с 12 бойкими рисунками г<осподина> Шарлеманя... Новый, отлично гравированный портрет Лермонтова делает это издание особенно замечательным. Нам случалось уже указывать в печати на существование оригинала этой гравюры, изображающей Лермонтова в вицмундире лейб-гвардии Гусарского полка, драпированного шинелью.

Мы видали этот оригинал в Саратовской губернии, в селе Неёловка у владельца его, покойного Афанасия Алексеевича Столыпина, родного брата бабки Лермонтова, Елизаветы Алексеевны Арсеньевой. Оригинал писан масляными красками, в натуральную величину, художником **Захаровым**, а гравюра сделана в Лейпциге, со снятой с него г. Муренко фотографии. Мы коротко знали Лермонтова и можем отнести этот пор-

¹ Лонгинов М. Н. Сочинения Лермонтова. Библиографическая заметка // Русский вестник. 1860. Апрель. Кн. 2. С. 385.

² „Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова“. М.Ю. Лермонтова (1837). С 12 рисунками г. Шарлеманя и с новым портретом Лермонтова, гравированным в Лейпциге. – СПб., 1855. С. 40.

трет к 1839 году и засвидетельствовать, что он (хотя несколько польщенный, как обычно бывает) очень похож, и один может дать истинное понятие о лице Лермонтова»¹.

Как видим, Лонгинов по горячим следам исправил лишь дату написания портрета, не 1834, как у Ильи Глазунова, а 1839 год. Позже известный библиограф XIX века П. А. Ефремов об этом портрете сообщил следующее: «В начале 1865 года до меня дошла копия с четвертого оригинального портрета. Муренко прислал из Саратова И. И. Глазунову фотографический снимок, сделанный им с портрета Лермонтова в лейб-гусарском мундире, с наброшенной на плечо шинелью и с треугольной шляпой в руке. Оригинал был рисован художником Захаровым масляными красками, для г. Столыпина вскоре по выходе Лермонтова из школы гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров, т.е. около 1836–37 гг. Так как нового издания сочинений Лермонтова вскоре не предвиделось, а отдельные изданные портреты у нас вовсе не расходятся, то г. Глазунов согласился издать в большом формате с рисунками г. Шарлеманя «Песню про царя Ивана Васильевича» и приложить к ней новый портрет Лермонтова, который и был награвирован у Брокгауза. Замечу, что покойный Лонгинов считал этот портрет самым схожим, тогда как товарищ Лермонтова по школе, г. Меринский, находил его прикрашенным, а сделанный с оригинала кн. Меншикова – считал весьма схожим»².

Здесь П.А. Ефремов ссылается на воспоминания М.П. Лонгинова, опубликованные в журнале «Русская старина» в 1873 году: «Публике долго был известен один только портрет Лермонтова, где он изображен в черкеске с шашкой. Я первый заявил о несходстве и безобразии этого портрета, о чем говорила и г-жа Хвостова (Сушкова. – В.З.). Г<осподин> Глазунов, так старательно издававший сочинения Лермонтова в последние годы, стал заботиться о приискании лучшего и достал у кн. В.А. Меншикова (служившего прежде тоже в лейб-гусарах) портрет Лермонтова, впрочем, также неудовлетворительный, изображающий его в гусарском сюртуке с эполетами. Тогда я указал г. Глазунову на поколенный, в натуральную величину, портрет Лермонтова, писанный масляными красками, сохранившийся в саратовском имении А.А. Столыпина Неёловке, где я его и видел. Тут Лермонтов изображен в лейб-гусарском вицмундире и накинутой поверх его шинели, с трехугольной шляпой в руках. Г<осподин> Глазунов приложил гравюру его к иллюстрированному изданию «Песни о купце Калашникове». Это лучший из известных мне портретов Лермонтова; хотя он на нем и очень польщен, но ближе всех прочих передает общее выражение его физиономии (в хорошие его

¹ Лонгинов М.Н. Новые книги // Русский вестник. 1865. Кн. 8 (июль-август). С. 747–748. Выделено нами.

² Ефремов П.А. Портреты Лермонтова // РС. 1875. Кн. 9. С. 67–68.

минуты), особенно его глаза, взгляд которых имел действительно нечто чарующее, «fascinant»¹, как говорится по-французски, несмотря на то, что лицо поэта было очень некрасиво»².

В 1873 г., уже после смерти Лонгинова, в журнале «Русская старина» были опубликованы его воспоминания о Лермонтове, где он еще раз подробно описал историю публикации портрета.

Как видим, и издатель «Песни про купца Калашникова» Илья Глазунов, знавший Лермонтова и Лонгинов, да и Ефремов считали художника Захарова автором портрета. Следует специально отметить, что в XIX веке это авторство ни у кого не вызывало никакого сомнения. Однако при сравнении гравюры, напечатанной Брокгаузом с портретом хранящемся в музее ИРЛИ (под инв. № 69133) мы видим немало мелких различий, которые позволяют сделать утверждение, что в Лейпциге резали гравюру с фотографии, которая была сделана с совершенно другого портрета Лермонтова, который до наших дней или не сохранился, или до сих пор не известен.

Вот эти отличия. На гравюре изображено три звездочки на эполетах, соответствующие званию поручика, а на портрете она всего одна, какая могла быть только у корнета. На масляном портрете, хранящемся в ИРЛИ, видна левая рука, держащая треугольную шляпу с перьями султана. На гравюре этой руки нет. На гравюре воротник вицмундира расшит шнуром лишь частью и только в его начале, а на масляном портрете – шитье выполнено, как и полагалось, по всему воротнику. Эти, казалось бы, незначительные различия дали возможность известному биографу художника-чеченца Петра Захарова Н.Ш. Шабаньянцу выдвинуть два следующих предположения:

«**Первое.** При сравнении фотографий портрета с лейпцигской гравюрой, становится ясным, что мы имеем дело с двумя разными портретами, один из которых (с нее делалась гравюра) до сих пор является найденный оригинал, написанным художником П. Захаровым в 1834 году. Именно с него, впоследствии и была снята копия неизвестным художником, на обороте холста которого кто-то и неизвестно когда поставил надпись: «Писал Будкин, 1834. С. Петербург». Именно этот портрет и оказался в музее Мураново, где тогда работал Н.П. Пахомов.

Именно с найденного по настоящее время портрета, хранившегося в Саратовском имении Столыпиных, Муренко сделал фотографию, которая была отправлена в Лейпциг. Там ее гравировали, внося соответствующие незначительные изменения, которые выше упомянуты.

«**Второе.** П. Захаров написал в 1834 г. портрет корнета Лермонтова, а затем, когда Лермонтов был произведен в поручики (на эполетах три

¹ Увлекательный (франц.)

² Лонгинов М.Н. Заметки о Лермонтове и о некоторых его современниках // Русская старина. 1873. Т. VII. № 3. С. 383.

звездочки), Захаров написал второй портрет, внося некоторые незначительные изменения»¹.

Чтобы было понятно, обратимся к хронологии получения Лермонтовым воинских званий.

22 ноября 1834. Лермонтов Высочайшим приказом был произведен по экзамену из юнкеров в корнеты лейб-гвардии Гусарского полка². Второе изменение звания произошло после окончания следствия «О непозволительных стихах...» 27 февраля 1837 г. Высочайшим приказом, корнет Лермантов из лейб-гвардии Гусарского полка был переведен в Нижегородский драгунский полк **прапорщиком**³.

Лермонтов, по сути, получил понижение, поскольку был переведен тем же чином (с переименованием в прапорщики). Драгуны сохраняли пехотную систему чинов, в отличие от остальной кавалерии⁴. По положению, при переводе офицера из гвардии в пехоту полагалось давать не соответствующий чин, а на один выше. Но Николай I не захотел этого делать. Поэтому никакого повышения не произошло, пришлось лишь менять форму обмундирования, о чем Лермонтов сообщил своему другу С. Раевскому: «заказал обмундировку и скоро еду», подразумевая униформу своего нового полка. Гвардейскую форму поэт уже не имел права одевать, как не мог и выйти в город в штатском платье.

11 октября 1837 г. был отдан Высочайший приказ о переводе «прапорщика Лермантова, лейб-гвардии в Гродненский гусарский полк корнетом»⁵. То есть, опять никакого повышения. Да поэт вернулся в 1837 г. в Гвардейский полк, но производство в следующий чин не произошло. Он так и остался корнетом. Только 6 декабря 1839 г. был опубликован Высочайший приказ о том, что «по кавалерии; производятся на вакансии лейб-гвардии Гусарского полка... из корнетов в поручики... Лермантов»⁶.

Таким образом, с 11 октября 1837 г. по 6 декабря 1839 г. Лермонтов продолжал быть корнетом.

О том, что портрет Лермонтова находился в квартире, снимаемой Арсеньевой имеется любопытное свидетельство современников. Между 19 и 24 декабря 1837 г., как вспоминал М.Н. Лонгинов, Арсеньеву, проживавшую в Петербурге, навестил А.Х. Бенкендорф «Это было, если не ошибаюсь, перед праздником Рождества 1837 года. Граф сейчас от-

¹ *Шабаньянц Н.Ш.* М.Ю. Лермонтов и художник П.З. Захаров // М.Ю. Лермонтов. Материалы и сообщения VI Всесоюзной Лермонтовской конференции. – Ставрополь, 1965. С. 153–154.

² *Захаров В.А.* Летопись жизни и творчества Михаила Юрьевича Лермонтова. – М.: Центриздат, 2017. С. 213.

³ Там же. С. 274.

⁴ *См.: Волков С.В.* Русский офицерский корпус. – М., 1993. С. 42.

⁵ *Захаров В.А.* Летопись... С. 312.

⁶ Там же. С. 385.

правился к «бабушке». *Перед ней стоял портрет любимого внука.* Граф, обращаясь к нему, сказал, не предупреждая ее ни о чем: «Ну, поздравляю тебя с царскою милостию». Старушка сейчас догадалась, в чем дело, и от радости заплакала. Лермонтова перевели тогда в лейб-гвардии Гродненский гусарский полк, стоявший на поселениях, близ Спасской Полести, в Новгородской губернии... Впрочем, уже на святой неделе 1838 года Лермонтов опять поступил в лейб-гусарский полк, где и служил до второй ссылки в 1840 году»¹.

А теперь вернемся к дальнейшей судьбе портрета, о котором в последний раз писали, как мы помним, в 1873 г. после чего о нем забыли на тридцать лет. 6 марта 1905 г., в Петербурге в Таврическом дворце была устроена «Историко-художественная благотворительная выставка русских портретов «в пользу вдов и сирот, павших в бою воинов». Первые здесь был представлен подлинник портрета Лермонтова. В каталоге выставки портрет был опубликован как работа неизвестного художника².

Однако тогда же устроитель выставки и составитель каталога, знаток русской портретной живописи Н.Н. Врангель, вероятно обнаружив надпись на обороте портрета, впервые сделал предположение об авторстве Ф.О. Будкина, о чем свидетельствует его помета чернилами: «работа Будкина?» напротив каталожной статьи о портрете в принадлежавшем ему экземпляре каталога, хранящемся сейчас, как сообщила Е.В. Кочнева, в фондах ИРЛИ³.

В том же 1905 году газета «Новое время» опубликовала репродукцию с портрета, но с совершенно неожиданной подписью: «Писал Буткин в Санкт-Петербурге в 1834 г. Принадлежит Н.А. Шереметьевой». Как сообщалось в газетной заметке, подпись художника была выполнена на оборотной стороне холста тушью: «Писал Будкинъ 1834-го С.-Петербург»⁴. Но сенсации не произошло. Газетная публикация осталась совершенно незамеченной. Её обнаружил много лет спустя

¹ М.Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников... С. 193. Выделено нами.

² Каталог состоящей под Высочайшим Его Императорского Величества Государя Императора покровительством историко-художественной выставки русских портретов, устраиваемой в Таврическом дворце в пользу вдов и сирот павших в бою воинов. – СПб., 1905. Т.V. Раздел XV. № 1244. То же: Историко-художественная выставка русских портретов, устраиваемая в Таврическом дворце, в пользу вдов и сирот павших в боях воинов: иллюстрированный каталог-реконструкция выставки 1905 года: [в 8-ми выпусках / авт. проекта Н. Окуренкова; [науч. ред.: Н.А. Перевезенцева, Л.Ю. Руднева]. – М.: Минувшее, 2016. Т. V.

³ Кочнева Е. Он не красив, он не высок...»... С. 93.

⁴ Новое время. Иллюстрированное приложение. 1905. № 10434. Эту публикацию впервые нашел И.П. Шинкаренко. См.: Описание рукописей и изобразительных материалов Пушкинского Дома... С. 37.

И.П. Шинкаренко – заслуженный врач РСФСР, полковник медицинской службы¹.

А в 1914 г. этот портрет был воспроизведен в юбилейном «Полном иллюстрированном собрании сочинений М.Ю. Лермонтова», вышедшем под редакцией В.В. Каллаша, но как работа Захарова².

В 1930-х годах на портрет обратил внимание Н.П. Пахомов. В основу его авторской атрибуции была положена написанная на обороте холста надпись, уже приводимая: «Писал Будкинъ...». Компетентность Глазунова, Лонгинова и Ефремова была не просто взята под сомнение, Николай Павлович, как он думал, отверг их навсегда, как ошибочные. В то время как дата, стоящая на оборотной стороне холста – 1834 г., казалось бы, вполне соответствовала послужному списку Лермонтова³.

В 1941 г. И.С. Зильберштейн довольно подробно изложил историю этого портрета. В своем описании он дополнил сообщением о владельческой надписи на его обороте, свидетельствующей о принадлежности холста старшей дочери А.А. Столыпина: «Собственность Шереметевой, Наталии Афанасьевны, имение Неёловка, Саратовской губернии»⁴. Далее Зильберштейн писал: «После смерти Шереметевой все портреты перешли к другой дочери А.А. Столыпина, кн. М.А. Щербатовой, а затем к ее дочери М.В. Катковой <...>. В 1923 г. племянница М.В. Катковой О.М. Веселкина передала портреты Е.А. Арсеньевой и ее дочери вместе с двумя портретами Лермонтова (ребенком и работы Будкина) в Мурановский музей имени Ф.И. Тютчева, откуда все они в 1938 г. поступили в

¹ См.: *Шинкаренко И.П.* Об авторе и дате одного из портретов Лермонтова // Искусство. 1970. № 6. С. 66. Нагалья Афанасьевна Шереметева – дочь Алексея Афанасьевича Столыпина, брата Е.А. Арсеньевой. См.: Придворный календарь на 1903 год // Поставщик Двора Его Императорского Величества. Т-во Р. Голике и А. Вилборга. – СПб., Звенигородская 11. С. 493.

² *Лермонтов М.Ю.* Полное иллюстрированное собрание сочинений / Под ред. В.В. Каллаша. – М., 1914. Т.1. Фронтиспис.

³ *Пахомов Н.П.* Лермонтов в изобразительном искусстве. – М.; Л., 1940; Пахомов Н. Живописное наследство Лермонтова // Лит. наследство; Т. 45/46 – М., 1948. Кн. II. С. 55–222.

⁴ В настоящее время эта надпись на обороте портрета отсутствует, не была она зафиксирована и в инвентаре музея при поступлении его в Пушкинский Дом в 1948 г. Кочнева Е. Он не красив, он не высок...»... С. 94. Как вспоминали, Столыпина жили «шумно и весело», в их доме всегда было многолюдно. Большую часть времени они проводили в имении Лесная Нееловка Саратовского уезда Саратовской губернии (ныне с. Лесная Нееловка Базарно-Карабулакского района), доставшемся Афанасию Алексеевичу от отца. Имелись у него дома и в Саратове, куда семья переезжала на зиму, Москве и Петербурге. (Шереметевы в судьбе России: Воспоминания. Дневники. Письма. / Авт.-сост. А.И. Алексеева, М.Д. Ковалёва. – М.: Издат. дом «Звонница», 2001. С. 236).

Государственный Литературный музей»¹. В 1937 г. портрет Лермонтова увидели в экспозиции на Всесоюзной пушкинской выставке, и только в 1948 г. он был передан в Пушкинский Дом².

В 1970 г. с опровержением авторства и даты этого портрета впервые выступил И.П. Шинкаренко, самый знаменитый в то время в нашей стране специалист-униформолог. Это для большинства современных читателей, а нередко и исследователей, является не только далеким, но и совершенно непонятым, то незаурядное значение, которое придавалось важности мундира в николаевской России. Отсюда и появляются беспомощные статьи всяких любителей жаренного. Часто незнакомые с униформологией авторы утверждали, что на том или ином портрете якобы изображен поэт. А то, что изображенное лицо было одето в форму полков, где Лермонтов никогда не служил, относили к вольности художников³. Но такие заявления являются вымыслом. Допустить, что художник мог изобразить, кого бы то ни было, в не принадлежащей ему по праву военной форме, просто невозможно. Говоря о значимости изображения всех деталей мундира на портретах, следует специально обратить внимание на очень важный факт в творческой манере художника Захарова-чеченца, что именно он был в этом отношении высочайшим специалистом. Его манера и точность изображения были даже отмечены правительственными чиновниками, поручившими ему ответственнейшую работу по изображению мундиров русских войск.

Пока следует отметить, что анализ вицмундира Лермонтова, в котором он изображен на портрете, проделанный в конце 1960-х годов Шинкаренко стал достаточно серьезным доказательством того, что портрет Лермонтова был написан вовсе не Ф.О. Будкиным, а П.З. Захаровым. И.П. Шинкаренко обратил внимание на характерную особенность вицмундира: тщательность, с которой он был выписан⁴. Ведь это, действительно, является очень существенной деталью, особенно при экспертизе военных портретов, которых Шинкаренко сделал к тому времени уже не одну сотню. Шинкаренко сравнил другие известные портреты,

¹ М.Ю. Лермонтов в портретах / Ред. и вступ. статья И. С. Зильберштейна. – М., 1941. С.10.

² М.Ю. Лермонтов. Сводный каталог материалов из собраний Пушкинского Дома. – СПб., 2014. С. 134–136.

³ См.: Бочаров И.Н., Глушакова Ю.П. Разгадка тайны старой акварели // Литературная Россия. 1981. № 35; Бочаров И.Н., Глушакова Ю.П. Нет, это Лермонтов! // Литературная Россия. 1982. № 19; Бочаров И. Н., Глушакова Ю. П. Карл Брюллов. Итальянские находки. – М., 1984. С. 155-157; Шаталова Л.Н. и Фадичева Е.Н. Поэт Лермонтов и художник Заболотский // Московский журнал. 2003. № 7.

⁴ Шинкаренко И.П. Об авторе и дате одного из портретов М.Ю. Лермонтова. С. 65–68; И.Н. Бочаров и Ю.П. Глушакова считали, что этот холст был написан в 1838-1839 гг. художником П.З. Захаровым. См.: Бочаров И.Н., Глушакова Ю.П. Карл Брюллов... С. 128-131.

написанные Захаровым, обратив внимание на необычайную точность выписывания всех деталей мундиров, которые оказались свойственны кисти Петра Захарова¹.

Если допустить, что интересующий нас портрет был все-таки написан в 1834 г., то, казалось бы, эта точка зрения совпадает с мнением Ильи Глазунова и А.М. Меринского о времени его написания: «Вскоре после выхода М.Ю. Лермонтова из юнкерской школы», но тогда она противоречит точке зрения М.Н. Лонгинова, считавшего временем его написания 1839 год. Кто же прав?

Для выяснения реальности необходимо обратиться все к тому же послужному списку поэта, которым пользовался и Н.П. Пахомов. Действительно, Лермонтов служил в лейб-гвардии Гусарском полку дважды: вначале с 22 ноября 1834 по 28 февраля 1837 г., затем с 9 апреля 1839 по 13 марта 1840 г., но уже в чине поручика. Решить вопрос, к какому периоду службы относится портрет, на первый взгляд довольно сложно. Но так ли?

Как же быть тогда с надписью на обороте портрета: «Писал Будкин»? Здесь есть один важный факт, противоречащий этой надписи. Дело в том, что Ф.О. Будкин никогда не подписывал свои портреты прописью, как это было сделано в данном случае. На всех его работах подпись выполнена печатными буквами с указанием фамилии художника и года написания. Слово «писал» и обозначение места, где была выполнена работа, в автографах Будкина никогда не встречаются. Более того, Н.Н. Врангель, хорошо знавший Ф.О. Будкина, характеризует его как «посредственного живописца», в то время как живописная техника портрета находится на более высоком уровне, как раз отличающем работы художника Петра Захарова. Как пишут специалисты, Будкин был очень старательный, но весьма посредственный живописец. Т.А. Мазаева привела сведения из заметки, помещенной в «Художественной газете» 1838 г., где сообщалось, что Ф.О. Будкин исполняет копии². Приведенные данные об автографах Будкина дают основание считать текст, помещенный на обороте портрета Лермонтова, не подписью художника Будкина, а надписью, сделанной посторонним и несведущим лицом.

Известно, что руководство музея Пушкинского Дома в 2013 г. обратилось в Русский музей с просьбой провести всестороннее исследование портрета Лермонтова. Заключение специалистов, казалось бы, разрушает все предположения и недомолвки. Комиссия Русского музея установила, что ни Захаров, ни Будкин не являются авторами данного портрета. Этого и следовало ожидать. Поскольку имеющийся в ИРЛИ портрет является копией, сделанной неизвестно в каком году, каким-то

¹ Шинкаренко И.П. К атрибуции так называемого «вульффертовского» портрета М.Ю. Лермонтова. // Искусство. 1968, № 12. С. 65–67.

² Мазаева Т.А. Художник Петр Захарович Захаров (Чеченец). 1816–1846. Диссертация на соиск. учен. степ. канд. искусствоведения. – Л., 1982. С. 91.

мало профессиональным неизвестным живописцем. И, тем не менее, подлинник с находящейся ныне в Пушкинском доме копии был сделан по убедительным свидетельствам И.И. Глазунова, М.Н. Лонгинова и П.А. Ефремова с подлинного портрета, написанного художником П.З. Захаровым в конце 1834 – начале 1835 года. Где тот первый, подлинный портрет Лермонтова сейчас, сказать невозможно, хотя маршруты поиска мы наметим.

Мы расскажем о Петре Захарове ниже, и, хотя о нем много написано¹, тем не менее мы воскресим имя этого прекрасного живописца. К сожалению, его имя было практически забыто еще до революции. В 1888 г. публицист и историк Ф.М. Уманец писал: «Несомненно, что в лице П.З. Захарова русская школа имела большую художественную силу, и можно только удивляться, почему он остался мало известным большой публике, а его биография – так тесно связанная с выдающимися людьми и событиями того времени и касающаяся нашего события (автор перед этим дал описание портрета Ермолова. – В.З.) – остается неизвестной даже в общих чертах. «Чеченец» – и ничего более»².

В конце XX века были опубликованы новые неизвестные документы³, а Т.А. Мазаева даже защитила очень интересную диссертацию, посвященную Захарову⁴. Через двадцать пять лет Т.А. Мазаева в своей докторской диссертации «Инновационная динамика в этнокультурной среде», поместила в качестве приложения большой очерк «Опыт культурологической реконструкции биографии художника П. Захарова (Чеченца)». В нем проблемы ассимиляции и обновления культуры рас-

¹ *Шабаньянц Н.Ш.* Захаров Петр Захарович. Художник-академик из чеченцев // Изв. Чечено-Ингуш. НИИ истории, яз. и лит., 1959. Т. 2, вып. 3. С. 152–172, портрет Лермонтова С. 171–172; *Шабаньянц Н.Ш.* Академик П.З. Захаров: художник из чеченцев (1816–1846 гг.). – Грозный, 1974; *Шабаньянц Н.Ш.* Академик П.З. Захаров. Материал в помощь лектору. – Грозный, Изд-во газ. «Грозн. рабочий», 1961; *Шабаньянц Н.* Малоизвестный живописец // Художник, 1961, № 12. С. 32–34. С. 34; *Шабаньянц Н.Ш.* Жизнь и творчество художника П.З. Захарова. – Грозный, Чечено-Ингуш. кн. изд-во, 1963; *Шабаньянц Н.Ш.* М.Ю. Лермонтов и художник П.З. Захаров... С. 153–159; *Шабаньянц Н.Ш.* Академик П.З. Захаров, художник из чеченцев. 1816–1846 гг. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Грозный, Чечено-Ингуш. кн. изд-во, 1974. (Респ. музей изо. искусства). С. 14–19; Академик живописи П.З. Захаров. – Грозный, 1976.

² *Уманец Ф.М.* Проконсул Кавказа: Историческая монография. – СПб., 1912. С. 116. Первая публикация: Уманец Ф.М. Проконсул Кавказа // Ист. вестник. 1888. Т. 33, № 8. С. 258–295; № 9. С. 477–506.

³ *Кропивницкая Г.Д.* Новое о художнике П.З. Захарове // Памятники культуры: Новые открытия. – М., 1977. С. 334–345; «Мой Петруша Чеченец...»: письма выдающегося русского художника Петра Захаровича Захарова-Чеченца (1816–1846) и других лиц о нем / публ., предисл. и примеч. Г.Р. Якушкина, А.Г. Юшко // Московский журнал. 2014. № 1 (277). С. 10–19, 66–75.

⁴ *Мазаева Т.А.* Художник Петр Захарович Захаров (Чеченец)...

смаstrиваются на примере, как сообщила автор, «конкретного анализа судьбы незаслуженно забытого портретиста XIX в. П. Захарова, чеченца по национальности»¹.

В 2013 г. вышло большое исследование Канта Ибрагимова «Академик Петр Захаров»². В 2016 г. в Грозном был издан каталог работ Захарова-Чеченца³. Последней по времени работой, посвященной П.З. Захарову, стала биография, вышедшая в 2017 году в серии «Жизнь замечательных людей», написанная Алауди Мусаевым⁴. Но это лишь художественная биография.

В 2017 г. автором была опубликована небольшая работа об авторе портрета Лермонтова, Петре Захарове⁵.

Возвращаясь к лермонтовскому портрету, нас, естественно интересует вопрос, а когда же могло произойти знакомство Захарова с Лермонтовым? Мы считаем, что их встреча состоялась в конце 1834 года. Почему? Вот несколько объяснений этому факту.

Сравнительно недавно в Орловском музее изобразительных искусств была обнаружена еще одна неизвестная работа, написанная Петром Захаровым. Это портрет Петра Николаевича Новосильцова (1820–1864)⁶ в мундире Киевского гусарского полка. Эта работа поражает своим сходством с портретом Лермонтова. Та же манера письма, те же тонкости выписки малейших деталей формы. Но еще больший интерес представляет тот факт, что Новосильцов был юнкером в той же Гвардейской Школе, учился в одном классе с поэтом, и в один день с Лермонтовым 22 ноября 1834 г. был Высочайшим приказом тоже произ-

¹ *Мазаева Т.А.* Инновационная динамика в этнокультурной среде/ Автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора философ. наук. – Ростов-на-Дону, 2007.

² *Ибрагимов Канта.* Академик Петр Захаров. Романизированная биография. – Грозный. изд-во М. и В. Котляровых (ООО «Полиграфсервис»), 2013; То же. – Грозный, 2016.

³ *Художник Петр Захаров: Альбом-каталог.* – Грозный, 2016.

⁴ *Мусаев А.Н.* Петр Захаров из чеченцев. – М.: Молодая гвардия, 2016.

⁵ *Захаров В.А.* О портрете М.Ю. Лермонтова, приписываемом Ф.О. Будкину. / Под ред. С.Л. Дударева. – М.-Армавир: изд-во «Русская панорама», 2017. – 101 с. с илл.

⁶ Отец – Николай Петрович Новосильцов – действительный тайный советник, сенатор Российской империи, статс-секретарь Его Императорского Величества. Брат рязанского губернатора Петра Новосильцев, мать – графиня Екатерина Ивановна Апраксина (Высшие чины Российской Империи (22.10.1721–2.03.1917) / сост. Е.Л. Потёмкин. – М.: Б.и., 2017. Т. 2. С. 479. Высшие чины Российской Империи (22.10.1721–2.03.1917) / сост. Е.Л. Потёмкин. – М.: Б.и., 2017. Т. 2. С. 479), крестник великого князя Михаила Павловича и императрицы Марии Фёдоровны, служил в Киевском гусарском полку, отставной штаб-ротмистр, умер от желчной горячки. См.: ЦГИА СПб. Ф. 19. оп.124. Д. 880. Л. 108. Метрические книги церкви Св. Великомученика Пантелеймона.

веден из юнкеров в корнеты только в Лейб-гвардии Киевский Гусарский полк ¹.

Интересно еще и то, что бабушка Лермонтова Арсеньева хорошо знала семью Новосильцовых. 25 июня 1836 г. в письме из Петербурга она писала своей приятельнице и дальней родственнице П.А. Крюковой об отце Новосильцова ².

Нельзя пройти и мимо следующего, весьма интересного факта. На обороте чернового автографа оды «Опять, народные витии...» Лермонтов набросал перечень фамилий. Среди них стоит «Новос». Их впервые расшифровал И.Л. Андроников, определивший, что под этим сокращение скрывается имя «Новос[ильцов]<a>» – Екатерины Александровны Новосильцевой, урожденной Торсуковой ³.

Но Ю.Г. Оксман доказал, что точка зрения Андроникова, датировавшего этот список, как и написание самой оды декабрем 1835 года ошибочна. Составленный Лермонтовым список из одиннадцати фамилий представляет список лиц, коим надлежало нанести официальные визиты после производства Лермонтова в офицеры, то есть в первых числах декабря 1834 г. Поэтому в списке были имена нескольких знатных особ, близких не столько самому поэту, сколько его бабушке: обер-гофмейстер А.А. Торсуков, вдова сенатора П.И. Новосильцова, управляющий конторой императорских театров А.Д. Киреев и др. ⁴

Вот почему мы специально обращаем внимание на портрет Петра Новосильцева, который был написан в 1834 г., сразу по получению им офицерского звания. Несмотря на то, что Захаров еще учится в Академии, но он уже зарекомендовал себя в среде петербургской знати, как художник высокого мастерства. К этому времени его работы были уже известны в кругах не только его заказчиков, о нем уже пишут в столичных газетах.

И здесь можно допустить, что когда в среде еще недавних корнетов стало известно, что их родственники нашли художника, который будет или уже начал писать портрет, то Новосильцев мог с поделиться этим известием со своим однокурсником. Ведь, что ни говори, но далеко не каждый день приходилось позировать настоящему художнику. Трудно сказать, кто от кого узнал первым – Лермонтов от Новосильцева или Новосильцев от Лермонтова, а может быть Елизавета Алексеевна от Новосильцевых, с которыми часто общалась? Но то, что бывшие сокурсники продолжали делиться своими повседневными заботами, а уж о таком факте, как о сеансах позирования, вряд ли Петр Новосильцев умолчал. Из его рассказов Лермонтову, вероятно, стало известно и о том, что художник, оказывается, такой же молодой, как и они, мало того, он оказался весьма интересным собеседником с увлекательной историей

¹ ИРЛИ. Ф. 524. Оп. 3. № 2. Лл. 1–2.

² М.Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников... С. 243.

³ Захаров В.А. Летопись... С. 218.

⁴ Григорьев Ю. [Оксман Ю.Г.]. Летопись жизни и творчества Лермонтова // Прометей. Ист.-биограф. альманах. – М.: Молод. гвардия, 1967. Т. 2. С. 319.

своей непростой жизни. А это могло еще больше подогреть желание скорее познакомиться с ним.

Итак, Петру Захарову-чеченцу Арсеньева заказывает портрет внука. Общение художника и поэта, было, думается, весьма оживленным. Ведь им было что вспомнить – Кавказ, его красоты, и те исторические случаи, которые с ними там происходили. В этом плане интересен еще один штрих, относящийся к творческой биографии Лермонтова, позволяющий атрибутировать портрет. Интересно, что именно после позирования Захарову у юного поэта вновь возникло желание работать над произведением, которое он впоследствии назвал «Мцыри». Думаю, совершенно прав Э.Э. Найдич, который считал, что сведения о судьбе Захарова, ставшие известными поэту, дали толчок творческому воображению Лермонтова¹.

Замысел написать произведение на подобную тему возник у Лермонтова, как считается, еще в 1831 г. В одной из своих заметок, он составил даже план такого произведения: «*Написать записки молодого монаха 17-ти лет. – С детства он в монастыре; кроме священных книг не читал. – Страстная душа томится. – Идеалы...*»². Правда, лермонтоведы не связывали эту записку с планом «Мцыри», поскольку в те годы Лермонтова больше занимала тема, которая в какой-то мере была им воплощена в поэмах «Исповедь» и «Боярин Орша». Где сквозной темой проходит образ юноши, томящегося в монастыре и рвущегося на свободу из мрачных стен монастыря-тюрьмы. Да, в поэмах «Исповедь» и «Боярин Орша» мы найдем немало мест, хорошо знакомых нам по поэме «Мцыри».

Лермонтоведы спорят об этих трех поэмах, связанных общностью сердцевинной темы и основной ситуации и переходящими кусками текста, – «Исповедь», «Боярин Орша» и «Мцыри» – считать ли их тремя редакциями или тремя произведениями?³ Мы, как и ряд исследователей, считаем, что история жизни, по сути, пленного мальчика, услышанная поэтом от художника Захарова, вспомнилась Лермонтову во время его первой ссылки, когда он оказался на Кавказе уже взрослым человеком⁴.

¹ Найдич Э.Э. «Вкушая, вкусих мало меда и се аз умираю» // Найдич Э.Э. Этюды о Лермонтове. – СПб.: Худож. лит., 1994. С. 192.

² Лермонтов М.Ю. Сочинение: В 6 т. – М.; Л., 1957. Т. VI. С. 375.

³ Так, например, Б.М. Эйхенбаум называл «Боярина Оршу» «промежуточной редакцией между “Исповедью” и “Мцыри”». См.: М.Ю. Лермонтов. Полное собр. соч. – М.-Л., 1935. Т. 3. С. 591.

⁴ Виноградов Б.С. Размышления о портрете: (К вопросу о типологии литературы и живописи): [Жизнь и творчество П. З. Захарова] // Вопросы литературных связей. – Грозный, 1979. Т. 8. С. 43-49; Степанова С. Петр Захаров – чеченец: [Портрет М. Ю. Лермонтова работы Захарова] // Юный художник. 1987. № 12. С. 33–37; Харлампиева И. Судьбы связующая нить: [О версии знакомства М. Ю. Лермонтова с художником П. Захаровым] // Библиотека. 2000. № 12. С. 84–86; Малахова В.Г. О портретах М. Ю. Лермонтова // Таманская старина. – СПб., 2001. Вып. 1. С. 92–95.; Молева Н. Кто ты, Мцыри? [О П. З. Захарове – предполагаемом прототипе Мцыри] // Москва. 2003. № 2. С. 215–220.

В 1837 г. весь Кавказ изъездил уже не ребенок, а 23-летний юноша, с устоявшимся мировоззрением, достаточно образованный и знавший много того, о чем, порой, не догадывались окружавшие его люди.

Мы с юности помним эти строки поэта из поэмы «Мццри»:

*Однажды русский генерал
Из гор к Тифлису проезжал;
Ребенка пленного он вез.
Тот занемог, не перенес
Трудов далекого пути;
Он был, казалось, лет шести,
Как серна гор, пуглив и дик
И слаб и гибок, как тростник.
Но в нем мучительный недуг
Развил тогда могучий дух
Его отцов. Без жалоб он
Томился, даже слабый стон
Из детских губ не вылетал,
Он знаком пищу отвергал
И тихо, гордо умирал.
Из жалости один монах
Больного призрел...*

Русский генерал – это Алексей Петрович Ермолов, а пленный ребенок – мальчик-чеченец, подлинное имя которого осталось неизвестным, родился в 1816 г. в ауле Дады-Юрт (ныне Гудермесский район Чеченской республики). В том же году генерал-лейтенант А.П. Ермолов, назначенный командующим Отдельным Кавказским корпусом, наметил постройку линии крепостей по реке Сунже. Тогда же была заложена крепость Грозная. В 1819 г. продолжая военные действия, генерал А.П. Ермолов подошел к аулу Дады-Юрт – одному из самых богатых и процветающих населенных мест. Ермолов предложил жителям покинуть аул добровольно и перебраться за реку Сунжу, но горцы отказались, и тогда генерал отдал приказ: «окружить селение Дады-Юрт, лежащее на Тереке, предложить жителям оставить оное, и, буде станут противиться, наказать оружием, никому не давая пощады»¹.

Подобранного мальчика привезли в штаб Кавказского гренадерского полка в Мухровань, в 30 верстах от Тифлиса, где находился еще один такой же мальчик – лезгин, за ними присматривал граф Иван Симонич. Командовал полком двоюродный брат Ермолова – Петр Николаевич². За мальчиками смотрели хорошо, иначе не просил бы сам Алексей Ер-

¹ Записки А. П. Ермолова. – М., 1868. Ч. 2. С. 87.

² До 1808 г. Петр Николаевич работал в Министерстве иностранных дел, но затем круто повернул свою судьбу, вступив на военную службу. В 1816 г. он в чине полковника состоит в посольстве в Персии, в середине 1817 назначается командиром Грузинского гренадерского полка, вскоре производится в генерал-майоры.

молов в письме брату взять к себе в Мухровань его собственного сына Бахтияра, рожденного его кебинной женой.

Тогда же, в 1823 г. мальчиков крестили. Крестным отцом был Алексей Петрович, а по имени солдата Захара, нашедшего малышкой, они получил свои фамилию и отчество. Чеченец стал Петром Захаровичем Захаровым, лезгин – Павлом Захаровичем Захаровым, но судьба у них оказалась разная. Павел остался в Грозном, со временем поступил в армию и погиб. А Петра, взял к себе в 1823 году, Петр Николаевич, который бесконечно привязался к «Петруше», как назвали приемного мальчика в семье Ермолова. В 1827-м под предлогом пошатнувшегося здоровья уходит в отставку и отправляется со всем семейством в Москву, вернее – на свой маленький подмосковный хутор Собакино. Человек, живший почти исключительно на жалованье, он, тем не менее, не задумавшись присоединил Петрушу к своим шестерым детям и воспитывал его наравне с ними.

Петр Николаевич постоянно проявлял интерес к своим кавказским воспитанникам. В его письмах имеются постоянно приписки: «чеченца и лезгина цалую», «посылаю им гостинец».

О «Петруше чеченце», так любовно называли в семье Ермоловых своего воспитанника, сохранилось немало упоминаний в семейной переписке. В одном из писем к своей матери, Пётр Николаевич писал: «... страный мальчик Петруша! Я о моем чеченце. Кроме обучения грамоте, он рисует все, что попадает под руку, видимо, будет художник и не плохой»¹. Как видим, Петр Николаевич заметил детское увлечение мальчика, которое затем стал пестовать. В 1826 г. он обращался к президенту Академии художеств А.Н. Оленину с просьбой определить мальчика в Академию, который посоветовал сначала отдать его на обучение к живописцу. Свыше шести лет занимался Петр у портретиста Л.А. Волкова.

В феврале 1833 г. он отправляет Захарова в Петербург, где он становится «постоянным учеником» в Императорской Академии художеств, где его зачисляют «посторонним учеником и тогда же был принят на содержание Общества поощрения художников². Вскоре Петр получает разрешение на копирование картин и писание перспектив комнат в Эрмитаже. В 1836 г. Петр успешно заканчивает Академию, получает звание внеклассного (свободного) художника и до 1842 г. живет в Петербурге.

В эти годы Петр Захаров прославился как портретист. Он написал великолепные портреты герцога М. Лейхтенбергского, Т.Н. Грановского, А.В. Алябьевой и Е.В. Воейковой. В 1843 г. за исполнение портрета А.П. Ермолова он получает звание академика. Ермолов получился настолько

¹ *Шабаньянц Н.Ш.* Академик П. З. Захаров. Художник из чеченцев. (1816–1846 гг.). – Грозный, 1972. С. 7. Письмо найдено в РГАДА Ф. 1406. Д. 746. Л. 76. Письма от П.Н. Ермолова 1811–1826 гг. В том же фонде в РГАДА нами обнаружены письма А.П. Ермолова к П.З. Захарову (1837–1842 гг.). См.: Фонд Ермоловых. Дело 746–750. Семейная переписка 1811–1826 гг.

² РГИА. Ф. 789. Оп. 1, ч. II. Ед. хр. 1643.

выразительным, что, смотря на этот портрет, невольно на ум приходят знаменитые строки Лермонтова:

*...И испытанный трудами Бури боевой,
Их ведет, грозя очами, Генерал седой...*

Около года Петр Захаров работал в Департаменте военных поселений художником. Его работы включены в издание «Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению: 1841–1862», которое готовилось под руководством Александра Висковатова. Этот многотомный труд по сей день остается одним из самых востребованных в российской униформологии¹.

Небезынтересным является и еще одно свидетельство, относящееся к тому, как молодого ученика Академии художеств Петра Захарова воспринимали при царском Дворе. В феврале 1831 г. император Николай I посетил выставку немецкого художника Франца Крюгера, которую разместили в Концертном зале Зимнего Дворца. Государю очень понравилась картина «Парад в Берлине». И император немедленно сделал художнику Г.Г. Чернецову заказ «написать вид, изображающий парад на Царицыном лугу, в ту меру, как написана известная картина Франца Крюгера «Парад в Берлине»». Император планировал разместить ее в Зимнем дворце². Списки лиц, которые должны были быть изображены на картине, составлялись и направлялись на утверждение лично императору Николаю I различными ведомствами: Генеральным штабом, Министерством Императорского двора, Дирекцией императорских театров, Академией художеств и др.³

Император знал работы Захарова. Служа в Департаменте военных поселений, Захаров сообщал своему воспитателю: «Был государь, и я сам видел, как на моих работах писал «хорошо»».

Чернецов писал картину пять лет. В сделанной по окончании работы художником и пронумерованной прориси фигур, под номером 204 стоит: «Захаров-чеченец, Пётр Захарович». Этот факт мы считаем весьма знаменательным, поскольку он свидетельствует о том, что имя в то время еще ученика Академии художеств Петра Захарова было хорошо известно самому императору.

Итак, портрет Лермонтова был написан Захаровым и затем находился в квартире, снимаемой бабушкой в Петербурге. Об этом имеется любопытное свидетельство современников. Между 19 и 24 декабря

¹ *Мадина Шахбиева*. Загадочная история Захарова-Чеченца. URL: <https://etokavkaz.ru/kultura/zagadochnaya-istoriya-zakharova-chechentca>

² *Лебедев Г.Е.* Пушкин и его современники на картине Г. Чернецова «Парад на Царицыном лугу» // Искусство. 1937. № 2. С. 129–159; Бахрушин Ю.А. Зрители в «Параде на Царицыном Лугу». // Там же. С. 159–162.

³ ОР ГРМ. Ф. 28. Д. 1. Л. 55, 56 и др. Назарова Г. «Парад на Марсовом поле» Г.Г. Чернецова (Эскизы и этюды к картине) // Прометей. № 11. – М.: Молодая гвардия, 1977. С. 329–333.

1837 года, как вспоминал М.Н. Лонгинов, Арсеньеву, проживавшую в Петербурге, навестил А.Х. Бенкендорф. «Это было, если не ошибаюсь, перед праздником Рождества 1837 года. Граф сейчас отправился к “бабушке”. **Перед ней стоял портрет любимого внука.** Граф, обращаясь к нему, сказал, не предупреждая ее ни о чем: “Ну, поздравляю тебя с царскою милостию”. Старушка сейчас догадалась, в чем дело, и от радости заплакала. Лермонтова перевели тогда в лейб-гвардии Гродненский гусарский полк, стоявший на поселениях, близ Спасской Полести, в Новгородской губернии. Таково было тогда обыкновение: выписанные в армию переводились в гвардейские полки, расположенные вне Петербурга: так Хвостов, Лермонтов (бывшие лейб-гусары), Тизенгаузен (бывший кавалергард) переведены были в гродненские гусары; Трубецкой, Новосильцев (бывшие кавалергарды) – в кирасиры его величества, квартировавшие в Царском Селе. Впрочем, уже на святой неделе 1838 года Лермонтов опять поступил в лейб-гусарский полк, где и служил до второй ссылки в 1840 году»¹.

Возвращаясь к поэме «Мцыри», следует привести свидетельство первого биографа П.А. Висковатого, пересказавшего информацию, полученную им от А.П. Шан-Гирея и А.А. Хастатова: «Лермонтов, странствуя в 1837 г. (во время первой ссылки) по старой Военно-Грузинской дороге, наткнулся в Мцхете <...> на одинокого монаха <...> Лермонтов <...> узнал от него, что родом он горец, плененный ребенком генералом Ермоловым <...> Генерал его вез с собою и оставил заболевшего мальчика монастырской братии. Тут он и вырос; долго не мог свыкнуться с монастырем, тосковал и делал попытки к бегству в горы. Последствием одной такой попытки была долгая болезнь, приведшая его на край могилы...»². Возможно, это так и было. Но встреча и беседы с Петром Захаровым заставили поэта вновь вернуться к, казалось, уже давно забытой, теме.

О.В. Миллер писала, что многие сюжеты *произведений Лермонтова автобиографичны*³, это подтверждено неоднократно многими исследователями, и становится ясным, что они прошли через его экзистенцию, были выстраданы его душой, его бытием⁴. И у нас нет сомнения, что какие-то факты, узнанные им после разговора с монахом, легли в основу поэмы «Мцыри». Но Лермонтов был творец. К сожалению, до нас не дошли черновики этого произведения, но в окончательном варианте, он

¹ М.Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников. – М., 1989. С. 193. Выделено нами.

² Висковатый П.А. Михаил Юрьевич Лермонтов: Неизданное юношеское стихотворение его «Исповедь» 1829–1830 гг. // Русская старина. 1887. Кн. 10. С. 124.

³ Миллер О.В. – Иркутск, 19 ????????

⁴ Улитина Н.М. Экзистенциальные проблемы человека в творчестве М.Ю. Лермонтова: опят культурологической интерпретации. Автореф. дисс. канд. культуролог. – Екатеринбург, 2017. С. 25.

многое изменил, дополнил, создав великолепную романтическую поэму. Скорее всего, в этом произведении воплотилось несколько историй, услышанных поэтом от разных лиц, в том числе и от Петра Захарова. Но заслуга Лермонтова в том, что он как творческая личность обобщил услышанное и создал непревзойденный поэтический шедевр – «Мцыри».

Т.А. Мазаева¹ в своей диссертации привела немало свидетельств, в которых весьма убедительно доказала, что первый офицерский портрет Лермонтова был все-таки написан Захаровым. Она провела стилистический анализ художественной манеры автора лермонтовского портрета с эталонными работами Захарова. Это сравнение привело автора к поразительному выводу, что Захаров-чеченец не мог быть автором того первого офицерского портрета Лермонтова, который в настоящее время хранится в музее Пушкинского Дома. Мазаева досконально изучила творческий метод и художественную манеру портретов, которые писал Захаров и на примере сравнительного анализа портрета Лермонтова с портретом генерала Н.А. Исленьева (1837), сделала вышеприведенный вывод. Анализируя портрет Лермонтова, она обратила внимание, что, по ее мнению, «бросается в глаза нечеткость и вялость рисунка, как в изображении целого, так и деталей. <...> Смято и анатомически неверно <изображено> левое плечо, воротник шинели жесткой массой подступает к голове и еще более уплощает фигуру. Схематичны и условны складки шинели, общей нечеткой массой трактован нос, не имеют ясных контуров губы. Очень существенны оказались и различия в передаче деталей военного мундира. В лермонтовском портрете нет той скрупулезной тщательности в изображении отдельных элементов, которую мы отмечаем в портрете Исленьева.

В рисунке воротника, эполет, пуговиц нет подобной детальности. Эполеты расчленены лишь по кругам, а пуговицы мундира изображены вообще без ясных контуров, сплошной общей массой, покрытой сгустком белил. Но особенно различаются эти портреты умением воспроизвести фактуру отдельных предметов.

Портрет Исленьева, как писала Мазаева, отмечен тем высоким мастерством в передаче материальной конкретности, которая станет характерной чертой всех захаровских произведений. В портрете Лермонтова это чувство отсутствует. Только очень близкое рассмотрение дает возможность понять, что за спиной у изображенного не спинка кресла, а воротник шинели. Нет чувства материала и в передаче самой шинели и мундира. Портрет этот отличается от захаровского и небольшими, но

¹ См.: Мазаева Т.А. Художник Петр Захарович Захаров (Чеченец). 1816–1846. Дис. учен. степ. канд. искусствовед. – Л., 1982. Мазаева Т. А. Художник Пётр Захаров, чеченец. Автореф. дисс. кандидат искусствовед. – Л., 1982; См. так же ее предыдущую работу: Мазаева Т.А. 1) Академик живописи из Дадияюрта – Чеченец Петр Захаров Каталог выставки. – Грозный, 1979; 2) Инновационная динамика в этнокультурной среде; 3) Этнокультурная инновационность: традиции и новаторство. – Нальчик: Изд-во М. и В. Котляровых, 2007.

характерными для этого художника деталями, такими как обведение глаз сплошным белым контуром или обозначение бровей единым сплошным мазком. Все это дает основание полагать, что портрет из Пушкинского Дома не мог быть выполнен Захаровым. Мы склонны считать этот портрет копией с захаровского оригинала, а надпись на холсте свидетельствующей о том, что автором копии является Ф. Будкин»¹ – заключила диссертант. Жаль, что Мазаевой был неизвестен портрет Петра Новосильцева, тогда этот анализ, еще больше бы подтвердил правоту ее выводов, которые были, по сути, подтверждены спустя почти 40 лет реставраторами Русского музея. Согласно заключению консультантов ГРМ Ю.Г. Епатко и С.В. Римской-Корсаковой от 08.05.2013 г.: дата «1834 г.» в надписи на обороте портрета не соответствует истине, так как «М.Ю. Лермонтов изображен в вицмундире лейб-гвардии Гусарского полка в чине корнета с эполетами, введенными 17 декабря 1837 года. По использованным художественным материалам и по форме костюма портрет следует датировать не ранее конца 1837 года»².

Но наиболее интересным и значимым стало заключение экспертов об авторстве портрета. Приведем фрагменты из него по публикации Кочневой: «В результате проведенных исследований авторство Филиппа Осиповича Будкина (1806/7–1850) не подтверждается. <...> Однако сравнение с имеющимися в собрании Русского музея портретами кисти П. Захарова (Захаров-чеченец) также не выявило сходства с его манерой и техникой живописи. Портрет М.Ю. Лермонтова написан художником, *еще не получившим академического образования и не имеющим ярко выраженных индивидуальных особенностей техники письма и живописных приемов* (курсив мой. – Е.К.), что затрудняет поиски автора произведения»³.

Но как же быть тогда с портретом в Неёловке?

Е. Кочнева в своей публикации сообщила, что, возможно, ей удалось обнаружить следы этого изображения. Сотрудники Саратовского областного краеведческого музея сообщили ей, что в их фондах хранится так называемый «Неёловский альбом» фотографий. В коллекцию музея альбом поступил в 1920-е гг. из собрания саратовских краеведов, коллекционеров и фотографов братьев А.В. и В.В. Леонтьевых. В нем, среди многочисленных негативов на стекле, запечатлевших различные места Саратовской губернии, оказались снимки принадлежавшего А.А. Столыпину имения Лесная Неёловка, сделанные, скорее всего, одним из братьев, по-видимому, в самом начале XX в. То есть все снято до пожара, случившегося в октябре 1905 г. и полностью уничтожившего господский дом. Наряду с видами усадебного дома и села, альбом включает в себя фотографии с живописных портретов маленького Лермонтова,

¹ Мазаева Т.А. Художник Петр Захарович Захаров... С. 89–90.

² Цит.: Кочнева А. «Он не красив, он не высок...»... С. 97–98.

³ Там же. С. 98.

М.М. Лермонтовой и Е.А. Арсеньевой, а также неизвестного офицерского портрета Лермонтова. Но если три первых портрета в настоящее время находятся в собрании Дома-музея М.Ю. Лермонтова в Москве, то последнее, четвертое, изображение вызывает много вопросов – писала Кочнева. «Сразу бросается в глаза – композиции пушкинодомского портрета и портрета из «Неёловского альбома» полностью совпадают: оба изображения поясные, с разворотом вправо, одинакова одежда, в которой изображен поэт, – гусарский вицмундир и наброшенная на правое плечо офицерская шинель с широким воротником и шляпа-треуголка с плюмажем из длинных белых перьев в нижнем правом углу, схожа в общих чертах и прическа.

Однако, несмотря на сходство композиций, изображения столь сильно отличаются друг от друга в деталях, что не возникает сомнения – перед нами два разных портрета. Главное отличие, отчетливо заметное даже при плохом качестве фотографии, – это отсутствие внешнего лоска и намеренной красоты, столь явных в пушкинодомском портрете, соответствующее многочисленным свидетельствам современников о некрасивой наружности поэта. Фигура более хрупкая, уже в плечах, с непропорционально большой головой – деталь внешности, отмечаемая многими современниками Лермонтова. Плечи несколько скошены и покаты, овал лица круглый, а не идеально овальный, скруглена и верхняя линия лба. Совершенно иначе написана прическа – более небрежная, без тщательно уложенных, завитых локонов. Подбородок мягкий и срезаемый. Нос прямой. Четче прописан рот.

Совсем иначе написана и одежда: ворот вицмундира не такой высокий и жесткий, как на пушкинодомском портрете, и даже при плохом воспроизведении заметно различие рисунка шитья – более мелкого и дробного. По-иному написаны и эполеты – гораздо меньше, без обилия золотого шитья, с ясно прописанной одной – корнетской – звездочкой в центре. Лучше проработаны изображения пуговиц мундира, мягче и естественнее ложатся складки шинели.

Но главное, что поражает в портрете из «Неёловского альбома», – это глубина психологической проработки образа, сила мысли и чувства во взгляде Лермонтова – грустном, задумчивом и немного отстраненном, смотрящем как бы сквозь зрителя. Художнику великолепно удалось передать то особое, чарующее выражение лица и глаз поэта, которое Лонгинов называл «fascinant», благодаря чему мы видим на портрете нечто большее, чем парадное изображение молодого гвардейского офицера, а именно – гениального поэта, выдающегося представителя своей эпохи... В настоящее время местонахождение «неёловского» (условно назовем его так) портрета неизвестно¹ – заключила исследователь.

Мы специально привели столь большую цитату из статьи Кочневой, поскольку именно она, по нашему мнению, проливает свет на историю

¹ Кочнева А. «Он не красив, он не высок...»... С. 98.

первого офицерского портрета Лермонтова, оказавшегося в Саратовском имении. Крайне интересным являются некоторые сведения из статьи Л.И. Прокопенко «Саратовская тетрадь», которые автор поместила, к сожалению, почему-то в сноске. Нам хочется на них обратить особое внимание.

Прокопенко привел свидетельство заведующей справочно-библиографическим отделом библиотеки Саратовского университета К.И. Дворецковой, в конце 1910-х – начале 1920-х гг. работавшей секретарем губернской комиссии по сбору ценностей культуры. Она рассказала Прокопенко о том, что «в 1919 г. из Саратова в Москву был направлен целый вагон лермонтовских вещей, собранных из помещичьих имений как государственное достояние. <...> В этом вагоне было много книг, а также рукописи, рисунки, картины, мебель, мундир, эполеты, пистолеты, другое оружие, разные предметы обихода, принадлежавшие Лермонтову. К сожалению, этот вагон до Москвы не дошел, оказался под Уфой, где был разграблен белогвардейцами»¹.

Этот интересный факт дает путь поиску. Пока в Уфе всплыл только один лермонтовский рисунок – «Тамань»², но необходимо продолжить расследования в местных уфимских музеях, а их сейчас в городе – девять, в архиве. Подчас рисунки без подписей, картины, портреты неизвестных лиц и какие-то малоинтересные исследователям вещи спокойно лежат и ждут своего часа: кто же сможет рассказать их подлинную историю.

Однако, по нашему мнению, подлинный портрет, написанный Петром Захаровым, не сохранился. Он, скорее всего, сгорел во время пожара барской усадьбы в 1905 году.

Владимир ЗАХАРОВ

*кандидат исторических наук, профессор,
Сопредседатель Российского Лермонтовского Комитета,
лауреат Всероссийской Лермонтовской премии 2001 года.*

¹ Прокопенко Л.И. Саратовская тетрадь // Годы и люди. – Саратов, 1983. Вып. 1. С. 49.

² См.: Прокопенко Л.И. Тамань. Домик и рисунок М.Ю. Лермонтова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1966. Том XXV, вып. 1, янв.–февр. С. 46–50; Захаров В.А. 1) Рисунок М.Ю. Лермонтова «Тамань». Опыт комментария // Тарханский вестник. Вып. 17. – Тарханы, 2004. С. 52–65; 2) К атрибуции рисунка М.Ю. Лермонтова «Тамань». Домик над обрывом. // Лермонтовские чтения – 2012: сб. статей. – СПб.: Лики России, 2013. С. 5–28.

НЁГЕРИ ТАУКЕЛЛИК БОЛГЪАН

Къадар тынч, къыйын болса да, жашау барып тургъаны хакъды. Кёчгюнчюлюкде да болгъанды адамланы уллу, гитче къууанчлары, алгъыш айтдыргъан тойлары, къууанч этдирген къурманлыкълары да. Тийре билген мал доктор Чеченланы Ахматны бла Текуланы Зайнафны тойлары да жашау барып тургъаныны, тюзлюк хорларыгъына ийнаныуну бир белгиси эди Къыргъызстанны Фрунзе областыны Чуй районуну Дон-Арыкъ элинде.

Жыл озуп, алагъа жаш туугъаны уа – жангы къууанч. Баям, аны къурманлыгъында айтылгъан алгъышла Аллахны тилеклени ыразы этген заманына тюшгендиле – жашчыкъ неде да юлгюлю болуп ёсгенди. Аны кибики сабийле онглагъан жумушладан да къачмагъанды. Школгъа жюриуп башлагъанда да, атасын-анасын, жууукъ-тенгни ахшы низамы, окъуу бла къууандыргъанды.

Школгъа анда жюриуп башласа да, экинчи классха уа ата-баба журтунда, Кёнделен элинде баргъанды. Ары ала сюргюнден юч жаш болуп къайтхандыла. Кичи эгечлери Зухура уа мында къошулгъанды юйюрге. Атасы Ахмат малчылыкъда кюрешгенди, кёп жылланы Хаймашада вете-

ринар пунктну таматасы болуп тургъанды. Анасы Текуланы Зайнаф а – ушагыулу, жумушакъ тиширыу – юйор тутханды.

Сюргюнден келген жылларыбызда Кенделенде эки школ бар эди: бири – сегизжыллыкъ, бири уа – онжыллыкъ. Дагъыда ёксюз сабийле тургъан юй да бар эди. Бир кесекден аны интернат этген эдиле. Анда сау республикадан сабийле окъугъандыла, къабартылысы, орус да бар. Окъуу орус тилде баргъанды, устазла да кючлю эдиле. Ол шартла ачыкъланнганда, эллилени бир къаууму сабийлерин анда окъутхандыла. Тышындан келген интернат сабийлеча болмай, элникиле ингирге юйлерине жыйылгъандыла. Аныуар да аллай сохталадан бири болгъанды.

Устазла Аныуарны физика, математика жаны бла хунери болгъанын алдан окъуна эслегендиле. Ол жаны бла бир тюрлю бир эришиу не олимпиада болса, Чечен улун ары жибергендиле. Ол да аланы жерге къаратмагъанды. Къайдан да хорлам бла къайтып тургъанды. Ол гитче хорламла Аныуарны алда жашау жолунда къаллай бийик жетишимлеге келтирирге боллукъларын ангылап, устазла, ата-ана да жашны таукел этгендиле. Аллай бир олимпиадада хорлагъаны ючюн, Аныуарны Ростовда комсомолчуланы 25-чи съездлерине ийгенлери уа сау элге да къууанч эди. Ол, школну айырмалы бошагъанлай, жашауун физика бла байларгъа умут этгенди.

Школну бошагъандан сора, Аныуар университетге къагъытларын бергенди, алай конкурсан ёталмагъанды. Кёп бармай аскер къуллукъгъа чакъырылып, аны Карелияда толтуруп, артха къайтханды. Сора ол жыл окъуна Къабарты-Малкъар къырал университетни физика-математика факультетине киргенди. Окъургъа суюгенди, анга не да сейир эди.

Тамата курслада болгъанында, ол диплом ишге космос бла эм ядерный физика бла байламлы теманы сайлагъанды. Аны юсю бла Москва тийрелеринде Троицк шахарда СССР-ни илму академиясыны жер магнетизм, ионосфера эм радио толкъунла жайылыу жаны бла институтунда практикасын ётгенди эм анда онюч жыл окъугъанды. Ма ол себепден, дипломун къоруулагъандан сора, аны КъМКъУ-ну илму-излем секторуна илму къуллукъчу этип ишлерге чакъыргъандыла. Урунуу жолун Аныуар анда 1977 жылда башлагъанды. Москвада тургъан жылларында ол илму жаны бла кёп тинтиу ишле бардыргъанды. Алай бла, талай илму статья жазгъанды. Аладан бири – «Космические лучи» – институтну журналында чыкыгъанды.

Анга кеси суйген иш бла кюрешгени, баям, зауукълу эди. Алай ол заманнга Чечен улу юйюрлю, сабийли эди да, болжаллы фатарлада айланнганы къыйын кёрюнюп, жашау болумун тюрлендирир муратда Тырныауузгъа кёчгенди. Аны ары халкъны жашау жумушларын жалчытхан комбинатны директоруну экинчисини къуллугъунда ишлерге чакъыргъандыла.

Ол жууаплы къуллукъда Аныуар бир къауум жыл ишлегенди. Аллай жерде ишлеген къалай къыйын болгъанын айтыр кереклиси да болмаз. Ыразы болгъан бар, болмагъан да алай, тарыгъыргъа келген а – таматаны излегени тёре. Ол, жамауат бла жарашып, жашауну уллу школу болгъанды жаш адамгъа.

Ызы бла аны халкъны жумушларын жалчытхан министерствогъа алгъандыла. Ол анда бир бёлюмню таматасы болгъанды. Аныуар анда ишлеген заманны ичинде адамлагъа кесини бийик билимин, ишге къатылгъын кёргюзтноп къоймай, аланы жумушларына, жарысуларына да

уллу эс бургъанды. Ол халлери бла Аныуарны намысы-сыйы бийикде болгъанды. Быллай жерде экономика билим керек болгъанына тюшюнюп, Чечен улу Малкъар къырал университетни экономика факультетин таусханды. Андан арысында туризм эм экскурсияла жаны бла Къабарты-Малкъар советде ишлей тургъанлай, аны башха ишге кёчюредиле.

Къадар адамны кёп зат бла сынайды: кимни къыйын иш бла, кимни алдау бла, кимни бушуу бла, кимни къуллукъ бла. Ма ол къуллукъ бла сыналгъанладанды бизни жигитибиз.

1988 жылдан башлап, Аныуар Нальчикде кезиу-кезиу бийик вольту заводну экономика бёломюнде таматаны экинчиси, республиканы урунуу жаны бла къырал комитетинде «Труд» деген консультация фирманы директору, Къабарты-Малкъарны Министрле Советини экономика реформала жаны бла комиссиясыны баш специалисти болуп тургъанды.

Бу башда сагъынылгъан къуллукъланы къайсын алсанг да, жууапплыкъ бийик болмагъан жер жокъду. Аллай жерде бетинги тас этмей, атынгы аман бла айтдырмай сакълагъан къыйынды. Болсада Аныуар аллай дауладан не заманда да узакъда болгъанды.

1992 жылда уа анга бийик да, жууапплы да къуллукъну ышангандыла – республикада къурулуш эм жашау-коммунал миолкню министрини экинчиси этгендиле. Ол къуллукъда Аныуар алты жыл чакълы ишленди.

Андан ары Къабарты-Малкъарны парламентине эки кере да (экинчи, тёртюнчю чакъырылыу) айырылып, Чеченланы Аныуар сау жети жылны ичинде (1997–2004) экономика-политика комитетни председатели болуп тургъанды. Дагъыда эки жылны уа Юг Россияны парламент Ассоциациясында экономика политика бла бюджет соруулагъа къара-

гъанды. Аны бла бирге анда МЧС-ни жолда жюриуюню кьоркьуусуз-лугъу жаны бла комиссиясына таматалыкъ этгенди.

2004 жылда Аныуарны Къабарты-Малкъар Республиканы Правительствосуну председателини экинчисини къуллугъуна салгъандыла. Ол Къабарты-Малкъар Парламентни депутатына бир ненча кере айырылгъанды, ол санда 2009 жылда да. Ызы бла аны республиканы парламентини тёртюнчю чакъырылыууну председатели этгендиле.

Ол беш жылны Россейни Къырал Думасыны Федерал Советини президиумуну члени болуп тургъанды. Аны кзурамында Россей законодательлени ассамблеяларыны комиссиясыны сопредседателине да айырылгъанды. Анда регион миллет политика жаны бла, жер-жерли оноу этиуно, жамауат эм дин биригиулени сорууларына къарагъанды.

2014 жылда уа Чеченланы Аныуарны Къабарты-Малкъарны жамауат палатасыны председателине айыргъандыла. Ызы бла республиканы башчысыны жамауат кенгешчиси этгендиле.

Къайда, не уллу къуллукълада ишлесе да, Аныуар билимин ёсдюрюуге уллу эс бургъанды, суйюп окъугъанды. Алда сагъынылгъан экономика факультетни бошагъанлай, ол халкъны жашау жумушларын жалчыхтан илму-излем институтну аспирантурасына кирип, анда окъугъанды. Экономика жаны бла 1990 жылда Алма-Атада эл мюлкню институтунда кандидат, 2000 жылда уа Москвада регионлада экономика тинтиулени россей институтунда «Проблемы и методы активизации инвестиционного процесса в регионах России» деген темагъа доктор диссертацияларын кьоруулагъанды.

1998 жылдан бери ол КъМКЪУ-ну экономика эм управления кафедрасыны профессорду. Мурдорлу тинтиулени россей фондуну грантына бир ненча кере тийишли болгъанды. Республиканы президентини экономика советини членине да айырылгъанды. Аныуар «Социально-экономические приоритеты развития Кабардино-Балкарии» деген регионлу илму-техника программаны жашаугъа кийиргенледен бириди. Ол дагъыда регион советлени бир къауумуну экономика жаны бла экспертиди.

Чечен улу Россейде естествознание академияны, халкъла аралы кзурулуш инвестицияла эм экономика академияны да членлериди. 2008 жылдан бери Россейде естествознание академияны Къабарты-Малкъардагъы бёлюмюню таматасыды. Ол жюзге жууукъ илму ишни, ондан артыкъ монографияны да авторду. Бизде, кавказ республикаланы институтларыны бир къауумуну доктор советлерини члениди. Аны къолунда доктор, кандидат диссертациясын кьоруулагъанланы саны кыркъдан атлагъанды.

Аныуарча адамгъа солур заман хазна чыкъмайды. Болсада аллай гитче къууанчла болмасала, жашауну да татыуу кетер эди. Аллай кезиу тюшсе, Аныуар спорт бла кюрешеди. Ол жашлыгъында Жаболаны Сергону къолунда боксха, андан сора Гятов Русланны башчылыгъында самбогъа юйреннгенди. Бир къауум жылдан а эсин тхэквондогъа бургъанды.

Чечен улу республикада спортну айныууна тири кьатышады. Бюгюнледе ол Россейни тхэквондо Союзуну тюзлюкге кьарау советини экинчисини кьуллаууун толтурады, Шимал Кавказны федерал округунда бла Кьабарты-Малкьарда Тхэквондо Федерацияны тюзлюкге кьарау советини председателиди. Республикада ол тюрлю спортну айнытыу жаны бла кеп иш этгенди эм этеди.

Дагыда ол юч ариу да, акьыллы да кьызын атасыды. Энди уа аппа да болгьанды.

Ата юйюнде, тереде бола келгенича, аны кичи кьарындашы Амин жашайды. Олду ата-ана кьолланы жылыуун сакьлагьан. Аныуарны ортанчы кьарындашы Алийни уа Россейде эм тыш кьыраллада алимлени кёбюсю таныды. Аны илму ишлери кьайда да белгиледи. Ол Москвада жашайды, кеси да филология илмуланы докторуду. Кеп жылланы ичинде СССР-ни илму академиясында тил жаны бла диссертацияла кьоруулагьан советини илму секретары болуп тургьанды. Илму бла кюрешген адамлагьа да уллу болушлукь этгенди.

Зухура ариу юйюр ёсдюргенди. Аны баш иеси Атмырзаланы Исмайыл, Кьабарты-Малкьарны промышленностуну сыйлы ишчиси, «Прохладенский» деген ремонт-механика заводну генеральный директоруду. Юйюр бирге жыйылгьанда, ариу эсгериуле, мудахлыкь бла жарыкьлыкь бири бирин алышындыра, жюреклени толтурадыла.

Быллай сабийлени ёсдюрген ата-анагьа да бюгюнлюкде уллу ыспас этеди. Артда кьалгьан жаш тёлюню даражасы уллуду, мындан ары да саулукьлу болуп этимлери адамлагьа жарап, кеп жылланы атлары эсде турурча болсунла.

Чеченланы Аныуар кеп майдалла, орденле, махтау кьагьытла бла саугьалангьанды: орден «За заслуги перед Кабардино-Балкарской Республикой», Почётная грамота Кабардино-Балкарской Республики, «Заслуженный экономист Кабардино-Балкарской Республики», медаль ордена «За заслуги перед Российской Федерацией 2 степени», орден «Дружбы Южной Осетии», Абхазия Республиканы майдалы, Совет Федерацияны бла Кьырал Думаны сыйлы грамоталары, Россейни МЧС-инден беш майдал, ГИБДД-ны майдалы, Кьабарты-Малкьар Республиканы эм Парламентни сыйлы грамоталары, «Золотая кафедра России» деген диплом эм башха махтау кьагьытла. Ала юбилярны ишине ыразылыкьны белгилери болгьаны себепли, анга андан багьалыдыла.

КЕРТИЛАНЫ Сакинат

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ

ЁГЕ ЖАШ

Атакада баш кётюралмады ол,
Рота, душманны кьууа, кетди алгъа.
Эрле полкуна ачылгъанда уа жол,
Ол кесине майдал тиледи жалгъа.

Тенглери кёрген эдиле кьоркьгъанын,
Дау айта, киши чыкьмады шагъатха.
Алай кечмедиле аны букьгъанын:
Санамай эдиле аны солдатха.

Аны сылхыр башы кьалды даулукьгъа,
Жунчуду ол, айланганча кьыяма.
Бёрю болсун да, улусун аулакьда,
Къара кьузгьунча кьычырсын къаядан.

Таслыгьындан кьуугьун бармаз элине,
Аны дуняда киши да излемез.
Шуёх сёзю асыу болмаз кёлюне,
Жерде жокьлугьун бир жан да эслемез.

Кишиге да болмай кьалгъанда керек,
Жерде адам неге жашайды, неге?
Эчки жигейича кьалтырай жүрек,
Къыралны ол ёге жашыды, ёге.

Къырал, ёге этерден алгъа, аны
Тенглерини аллында этди харам.
Туугъан жерден багъалы кёре къанын,
Аны кьыйыны кирмей, келди хорлам.

Хорлам байрамына къарайды кьоркьакь,
Къууанады отдан чыкьгъанына сау.
Алай башын а агъартханды кьырпакь,
Тынчайтмай айып, унутулмагъан дау.

КЪАЛАЙ УНУТХУН?

Тюшсе эди сени кёрмей къалыргъа,
Туугъан жерим, мен сокъур болур эдим.
Ауазынгы эшитсем а, къабырдан
Къоба, хауангдан терен солур эдим.

Хауангы да сыйырсаля ёмюрге,
Солуялмай, бууулуп къалыр эдим.
Манга сенден кенгде тюшсе ёлюрге,
Къабырымы жарсыуум жарыр эди.

Бюгюн а мен къууанама кёгюнге,
Жашил сыртларынга, акъ къарларынга.
Алай сени жашларынгы кёбюне
Къайтыргъа тюшмедиди чарс тарларынга.

Ата журтну къоруй, аланы кими —
Мамырлыкъны къайтарыр ючюн жерге,
Сермешди, эрлигини жокъда кеми —
Бу тауладан узакъда кирди кёрге.

Кими да терсликни отунда кюйдю,
Тюзлюгюне сюелалмай шагъатла.
Заман а жигитлеге къара кийди,
Бушуулагъа бир марда жокъ сагъатда.

Кёбю къалды ёксюзлени, тулланы,
Туугъан жерге ёмюрге да къайтмаздан.
Къалай унутхун жолланы, жылланы,
Хапарларын андан ары айтмазда?

Биз чыдадыкъ жаралагъа, къоранчха,
Барын да тартды заманны базманы...
Бушуу жолу — негёр туююл къууанчха,
Къайда къоюп кетейик да биз аны?

ЖАЗ ЖЕЛЛЕРИ

Жаз желлери биргебизге келдиле,
Кимни махтадыла, кимге кюлдюле,
Тауладан да эрлик бийик болгъанын
Жаз желлери къум жоллада кёрдюле.

Къыш желлери бетибизге урдула,
Кёкюрекден тюртюп да кёп турдула.
Биз а келдик... Белгилиди къалгъаны.
Ахшы муратла, танглача, туудула.

Жаз желлери, жер башында айлана,
Сууукъ урушну бузларын айланы,
Жылланы да ичлеринде эрите,
Бизге зауукъгъа къойдула жайланы.

Сууукъ урушну кюсеп жашагъанла,
Аны тюшде кёре, сант жаншагъанла
Жолда къалдыла, атланы арыта,
Умутларын алайда бошагъанла.

Жашил жазны, акъ къышны да желлери,
Дуния шахарларын кёре, эллерин,
Кёкде эркин барадыла, зарансыз...
Сакълайбыз жерде мамырлыкъ женгерин.

Жауун жокъда, жерни къургъакълыкъ алыр.
Гюл да чакъмаз, сабан да къаран къалыр.
Жауун келмейди желсиз не борансыз.
Жауунну кючу къургъакълыкъгъа къарыр.

Жол нёгерге эрни алады тюзлюк.
Атып кетмедик хомухну да, тездюк.
Сер махтанчакъгъа тынгылай келгенде,
Ол антсыз жаншакъладан умут юздюк.

Ким да жерини иесиди кеси.
Зорлукъ жаныйды, жер юзерге кюсей.
Алай, жер шарын жолунда кёргенде,
Алгъышлайбыз, къууана: «Жаша сен!» — дей.

Жаз желлери эритдиле къарланы,
Къар ырхыла жибитдиле жарланы.
Черекле ашыгъадыла тенгизге,
Чабадыла, жырып ёте тарланы.

Деменгили черекни ызы — уллу.
Муратына жетер жаланда онглу.
Зулмучу уа кесине не тенгине
Энди жегер умут этмесин къулну.

Энди башхадыла жерде төреле.
Эски адетге киши да териле
Турмасын. Сууук урушну уа бизге
Къайтарыгъа жанылдыла телиле.

Жаз желлери, ахшы умутлу эте,
Чууакъ кёкде сөйюнчюлеча ёте,
Мамырлыкъ хорларын айтсала, ёзге
Не керекди бизге, муратха жете?!

ИНГИР АУУШ

Ингир ала аудум желле ауушун,
Шыкы башындан тюрслеп къарагъанда.
Къулакъгъа чалына темир тауушу,
Кязимни гюрбежисин кёрдюм анда.

Ингир ауушдан къарай эдим элге,
Боранда къош жылыуу ышыкъгъача.
Эне эдим, жол нёгер болуп желге,
Анда ата юйюме ашыкъгъанча.

Мен, орамдан бурулгъанымда арып,
Гюрбежи эшигин ачылып кёрдюм.
Таягъымы эшикте къоя, ары,
Таулула межгитге киргенча, кирдим.

Жашын къучакълагъанча, Кязим мени
Кёкюрегине къысхан эди къаты.
Сабыр ышыра эдим кёмюрлени,
Къызыу эте кёрюк ауузуну отун.

Сабыр ушагъыбызда бёлмей сёзюн,
Жинкле да жулдузчукълача чачыла.
Эртте къамала ишлегенча, Кязим
Колхозуна ишлей эди чалгъыла.

Босагъадан къарай эди кёгюрчюн,
Темирчини этмезин биле заран...
О, поэт, аз болдум сени кёрюкчюнг,
Бизни асыры терк айырды заман.

Сен назму жаза тургъанынглай, мени
Уруш бораны кетген эди алып.

Талай жылдан а къайтып келдим бери,
Къанатын окъ сындыргъан къушлай, арып.

Баргъан эдим, ата къабырынача,
Къазах аулагъында къум къабырынга.
Бюгюн а мен, таула кърларынача,
Къарайма сени улуу къадарынга.

КЪУШНУ ДА ТЮШЕДИ ТЮГЮ

Бай къамасыны уулу жылтырауун
Жууукъ къргенде да, кез къысмадыкъ биз.
Окъ жауунда да кърккъакъ къалтырауукъ
Алмады, ышыкълагъа букъмадыкъ биз.

Душман къылычыны буз сууукълугъун,
Бандит огъуну отча кюйдюрююун
Сынагъанда да, насып жууукълугъу
Берди бизге жашауну сюдюрююун.

Кетюргенлей келдик жашауну жүгюн,
Сокъуранмай, окъ тапланы къргенде.
Къушну да тюшеди къанаты, туюю,
Жашау ючюн къан сермешге киргенде.

Мен кишини жапсармайма, назмуну
Жаза туруп жарсыууму юсюнден.
Туугъан жерим, сени кексюл жазынгы,
Сюймекликнича, элтеме эсимде.

Аны сыйыртмаз ючюн — уланларынг
Отда сермешдиле, аямайын жан.
Эсдедиле палахны боранлары,
Тенглени ёлюулери, жарала, къан.

Алай кексюл жазынг энтта сауланы
Къууандырады, жашлыкъны къайтара.
Саула андан алгъышлайбыз тауланы,
Ёмюрде сынамагъанча къайгъыла.

Жаланда тынч жукъласынла анала.
Женгил туююл эди къадарны жүгю.
Жунчутмадыла ёлюмле, жарала,
Къушну да тюшеди сермешде туюю.

Билебиз, ахшыланы ишиди ол,
Тюзлюк бизге болушады жашаргъа.

Эркин болдукъ къууаныргъа,
жырларгъа
Аналадан юйреннген тилибизде.
Энди душманла къалсынла
жиляргъа,
Тюшле кюсеуюн тапдыкъ
тюнюбюзде.
Дуня жолларында жол негер бола,
Ана тилинде Кязимни китабы

Энтта сёлешеди таулула бла,
Мурдор ташныча, таба сёзню
табын.
Ана тилибиз ана сютю бла
Киреди бирде сабий тилибизге.
Биз а, анагъача, хурметли бола,
Сакълайыкъ тилни келир
тёлубюзге.

Ниет бирликде тилле башхалыгъы
Чырмау болмайды жашаргъа,
ишлерге.
Борчлубуз, ыспас эте ахшылагъа,
Тилибизни чий алтынын излерге.

КЪАЙТЫР ЭДИМ

Жолум къууанчлы, бушуулу да келди,
Адам улуна ол төреди жерде.
Душманнга алдата, ачыудан кюлдюм,
Жунчур эркинлиги уа жокъду эрни.

Отдан къача, келмез эдим кенглени,
Къатларгъа тюшсе жашауну жолларын.
Алгъындан бек аяр эдим тенглени,
Бютюн ууата халкъымы жауларын.

Излемез эдим жолланы тынчларын,
Муратыма кечикдирирде ала.
Тансыкълар эдим жолланы ташларын,
Чынгылладан ёте, ауушла ауа.

Уллу кёллю болмадым тенглериме,
Отдан сакъладым, жан ата арагъа.
Алай, жунчугъанларын кёргенимде,
Тырман да этген болурма алагъа.

Ала ючюн секирир эдим отха,
Душманлагъа дерт жетдире барсала.
Тырман сёзлерими барын да артха
Алыр эдим, эшиталыр болсала.

Душманланы уа, жерибизден кыыстай,
Сюрюрге тышгенде отда, жалында,
Алыр эдим, эшиталыр болсала.
Къаты да ууата барын жолумда.

Жангъдан жашаргъа къойсала мени,
Излей турмаз эдим башха жолланы.
Ол заманда да къайтыр эдим бери,
Бийик акъ тауларым — жашлыкъ
жырларым!

СЮЙМЕКЛИК – КЪУШ КЪАНАТЛАРЫ

Сюймеклик — эрликни къуш къанатлары
Аны махтауун кётюрдю бийикге.
Болду ол эрлени жол къагъытлары,
Шуёхлукъгъа чакъырды ол, бирликге.

Гурушхалыкъны чача туманларын,
Жюрек жолун чууакъ эте ёмюрге,
Ол къанлы душманланы уланларын
Сют къарындашла этеди бир бирге.

Сюймеклик жокъда — адам улу жерде,
Бир бирин ангылаялмай, кюреше,
Тауусулуп да къалыр эди бирде,
Айны да, жулдузланы да юлеше.

Алай сюймеклик, кюч бере акъылгъа,
Дуниябыз кюл болуп кетер жеринде,
Жашау жолларын табады ахырда,
Адам улун къоруулайды ёлюмден.

Сюймеклик — кѳуш кѳанатлары эрликни!
Кѳп ахшылыгѳы саналмай кѳалгѳанда,
Дунияда келечисиди бирликни,
Кенгеш мамырлыкѳ юсюнден баргѳанда.

АКЪЧАЧ АНАНЫ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА

Мудах ана жангыз олтурады,
Бушуу суратыча, жагѳада.
Черек а, кѳуугѳуннгача, барады,
Аз да эс бурмайды анагѳа.

Бушууун атып кеталмаз ким да,
Анагѳа киши болушалмаз.
Аны бетин жарыталмаз кюн да,
Чачын кѳарагѳа алышалмаз.

Черек барады... Ана азгѳанды,
Кѳарт болгѳанды кѳыркѳ беш жылында.
Бушууу сел болмайды аздан да,
Жюрек кюе отда, жалында.

Ана жюрек, кюе ѳчюлмезча,
Кѳарны эритир, — дерсиз, — кѳышда.
Ана, кюннге кѳзюн ачалмазча,
Бушуулуду, чыдамы — ташдан...

...Эртте эдиле ала бары да:
Элде ѳсген эди, окѳугѳан.
Бирде ол сѳюгенине барды да,
Насыплы кюн тууду бир улан.

Да, насып да болжалсыз тѳююлдю.
Урушну хапары жюрекге
Кѳамача кирди... «Кюнден тѳюнгюл да,
Кесинги ат, — дейди, — черекге!»

Ата кетди, жол азыкѳ алды да,
Кесин тѳюзлюкге этди кѳурман.
Ана уа, бушуу бла кѳалды да,
Кѳарайды, кѳзюн алмай кѳырдан.

Уруш таулагѳа жетди. Анда уа
Халкѳ ахшысы сермешге чыкѳды.

Кюнле кыйындан кыйын алда уа
Ана огъу кёп душман жыккъды.

Жигит ана билмеди ары а,
Дерт жетдирди, болмады арсар.
Душманла кечмедиле аны уа, —
Сейир туююл, тергеуге алсанг.

«Партизан уугъа» жайылдыла да,
Душманла ананы тартдыла.
Кёкюрегинден айырдыла да,
Жашчыгын черекге атдыла.

Душманлары ананы кесин а
Къоймадыла суугъа атаргъа.
Ананы, тергеу эте несин да,
Артха сакъладыла, асаргъа...

Фашистле кюледиле бары да,
Анагъа тынч ёлюм кыызгъана.
Жашчыкъ а, кызыл гюлча, барады
Сууда, кёлекчиги кыызара...

...Душман ууатылды! Ана сауду,
Кюн сайын келеди жагъагъа.
Суугъа къарап олтурады... суу да
Жашын кыйтаралмай анагъа.

Ана олтурады, ауанача,
Шорхадан алалмай кёзлерин.
Кюн да чарс къарайды, ауарача,
Ангыламай аны сёзлерин.

«Жашчыкъ, толкъун башына чыгъар да,
Кызыл гюлча жашнар!» — дегенлей,
Къарайды ана, жюз жыл чыдарча.
«Сыйыртмам, ол жашар!» — дегенлей.

Жашха чыккъан болур энди акъ да,
Сау эсе, сакълана жашауу.
Черекге уа аз да солуу жокъду,
Алып кеталмазда бушууун.

Бушуу окъ жарадан да ауурду,
Кюню, жылы да ачы ёте.

Кюн, энтта тау артына ауар да,
Ана кёлюн къарангы этер.

Ана ингирин жылытмаз от да,
Кече жылча узун кёрюнюр.
Алай дунягъа танг атар энтта,
Умутун саугъача келтирир.

Ким биледи, анасын жашы да
Излей болур. Бир кюнде табар.
Танг аллында, жайыгъа башы да,
Ана къалкъыр, кёзлерин жабар.

Анда уа, жаш заманы къайтыр да,
Къууанч жолунда элтир аны.
Къайдагъыларын билгич айтыр да,
Жашын, эрин да табар ана.

Андан ары, кишиге сукъланмай,
Жашар акъчач ана элинде.
Заман озса да, насып, сакъланмай,
Къайтыр анга туугъан жеринде.

Умутлада ана кюч табады.
Умутлада жашайды ана.
Уянса, эл советге чабады,
Жашы сакълап тургъанча анда...

Билебиз, бюгюн да тынчлыкъ жокъду,
Жангы уруш жаныды жерни.
Ол барда, анала тюшюн жукъ да
Къууандырмазын дуня кёрдю.

Уруш къоркъууу жерден кетгинчи,
Тынчаймазла ана жүрекле.
Ёлюмню сакъламагъыз, жетгинчи,
Урушну жоюгъуз черекде!

Ана кеси жангыз олтурады
Суу жагъада, байланнгынчы кёз...
Адамла! Уруш жаны туралды.
Табыгъыз аны тыяр бир сёз!

ШАУАЛАНЫ Хасан

ЖЮРЕК КЮЙНЮ МАКЪАМЫ

Эрменбий, бек ышанган шуёхум, сен айып этсенг да, бу жол кесими юсюмденди жазыуум. Къагъытында тилегенинг да олду. Дыккы жашауум къолгъа бу жолча къаты алмагъанды. Кюз арты келтирген къалын туманны къоюнун-дама. Не мадар, кесингден онглу кюч бла демлеширге амал жокъ. Тиширыу эр кишиден онглу болгъан заман. Мудах кюйню макъамы тынгысыз этгенлей турады. Ол бирде жилятады, бирде акъылдан шашдырады мени. Тилегим жаланда бирди: уллу Аллах нёгерлик этсин да, кюн кёзюн кёргюзтсюн, жолуму мени сакълагъанла таба тартыргъа онг берсин.

Шуёхум, ийнанамыса, бусагъатда терен сагъышым сейир-тамашагъа къалдырды: кюнню таякълары, къалын туманны эки жанына тюрте, жерге бир хычыуун жылыу жибердиле, жүрегиме да тюз алай. Юй жумушладан, къатын сынатхан дуня азабындан да эркин болдум. Алай къатынны тышына къарагъаны уа тюрленмегенди. Манга быллай оюнла нек кёргюзтесе деп сюелирге уа эркинлигим жокъ. Элиужан харам талакъ къоллу эртте болгъанды. Ол а, ёлюм къоркъууун сына-тырыгъын айтып, ауузуму байлап, борбайларымы кыйып тохтайды.

«Коммунист, эски адетлеге жол берип, не талакъ, бауур хапар айтаса?!» – Элиужанны сёзю уа ол. Аны тарыгъыуун чотха алып, партиядан къыстасала, бир кюн да жашарыкъ туююлме. Этген хатам болмай жоюлсам, манга, сабийлеге, тукъумгъа да – бедиш. Эрменбий, кимге тилейим, жашаргъа къоюгъуз мени деп? Хорланмай ёлгеннге киши санамасын мени. Айып этме, кишилигине тенг-жууукъ сукъланган Бийсо къатын азыгъы болду дерле. Сен сюемисе ол бедишге къалырымы?! Билеме, угъай дериксе.

Бу тизгинлени окъугъанынглай, манга сорлугъунг бирди: «Иги да, ариу да, этимли да Элиужанны юсюнден ол къадар кир сёзню айтыргъа къалай базындын?» – дериксе.

Хар ким да алай сунады. Мен терслиги болмагъан терследенме. Сен да сукъланыучуса манга, жарагъан къатын къоллу болгъанымы зарланып. Сюймедим юй жашауубузну юсюнден биригизге да керти хапар айтыргъа. Иер басханны уа ат биледи. Артда келликни ангыла-

магъан сунма. Бу кыагытымы окыгъанынглай: «Охахай, Бийсо Элиужандан айырылганды!» – деп, хапарымы мычымай элге жаярыкъса.

Эрменбий, сен сёзчюсе, тилчисе деген магъанада айтмайма. Ма-мыр юйюрню кыуанч жашауу бузулганына сейир этип кычырлыкъса.

Аямай жаншасынла, сёксюнле мени, андан алагъа хайыр тюшерик эсе. Мен а Элиужанны ахыр кере кыучакълап, амалсыз кезиучюгюм кыалтыратхан чакъда аны чыммакъ-акъ боюнуна чулгъаннганымы ёмюрде да унутурукъ туююлме. Ол кюннге дери аллай хычыуунлукъну бир кере да сынамагъан суннганыма да сейир этеме.

Кеси акылымда бек сагъышлыма. Тынгысызлыгъым а барын да хорлайды. Кыара кыйынлыкъ сынагъан жаным зорлукъну бугъоуун юзалмайды.

Эрменбий, письмом узунду, эригиулю уа туююлдю. Кыанынг а бирде манга, бирде Элиужаннга кыйнарыкъды. Тасхам тышына чыкъса, ариулугъуна, этген ишине да халкъ сукъланнган Элиужанны – коммунистни башы бла ойнагъан Бийсону жерин тапдырыгъа керекбиз деп сюелликдиле законну тюзлюгюне кыуллукъ этгенле. Татлы тенгим, бу эрттеден бери да манга уллу кыйынлыкъ сынатып тургъан аурууду (жангылып жазгъан сунма бу сёзлени). Ол ауруу кюн сайын жангырадан-жангыра барады.

Мен Элиужанны биринчи кере ашыра баргъанымда, таула, ташла да манга сукъланнганларына ишексиз эдим. Ол кюн ниетлерибиз – тау тёппелени кыарыча, таза, муратларыбыз а – кёк кенглигини кёлюнде жюзе. Элиужан мени кесине тийишлиге санагъаны уа – барысындан да уллу саугъа.

«Элиужан, суймеклик жай жарыгъы, ай жарыгъы. Танг жарыгъы жарыкъ атсын санга!» – деп да, ол кюн айтханма кеси акылымда. Кыыздан уялып, эшитдирмедим сёзюю.

Жашлыкъгъа аякъ бюкдюрген заманыбыз. Сыфатында кюн таякълары учхалагъан, кыарылгъач кыанатха ушагъан кыашлары, шош макъамлы жырны кыатлагъан ауазы, адепли халлери – барысы да керти сёзге тийишли байлыкъ.

Уллубашланы Азнорну: «Кыызланы бары да – иги, аман кыатынла кыйдан чагъадыла?» – деп жырлагъанына нек эс бурмагъансыз дерикле болурла. Элиужанны кёрген жаш тиширыуланы юслеринден бир тапсыз, учхара сёзню кыабыл кёрлюк туююлдю.

«Кыйынлыкъ сормай келеди» дейдиле. Ол мени эсим, акылым жеринде тургъанлай ачитды – игиликни чакъырлыкъ, кёл этдирлик чырагъым а бек мутхуз жилтирейди.

Сюйген кызымы бир кюн кёрмей кыалсам, жашагъан элим, жерим, арбазым – кыарангы кече, башым, сёзюм да туююлдюле кеси жерлеринде. Кимден алайым дерс?! Манга ким тапдырыр эс? Хар инсанны сёзю, атлашы, акылы да – башха. Алада болгъан игиликле мени жокъламагъанлары жаныма тийип, ол сагъатда Элиужанлары таба баргъан жолну жокълар акыылгъа келеме. Кийиклени жанларын

алгъан къауал да тыялмаз мени ол жолдан. Къанлы сауутну – къалкъан-ны нёгер этип тюбесе да аллыма, къоркъуп, андан артха турмазлыгъыма ийнандырайым сени.

Аллай кюнлерим да болдула жашауумда. Мен жюрек жарыгъыма, насыбыма атланганма дерик эдим кимге да. Ол ёхтемликни, соймекликни дунягъа жаратхан а Элиужанды.

Сагъышларым юйор къыйынлыгъым бла сермеше тургъан сагъатымда бир хыны жел урду элибиз башы Акъ къая табадан. Сагъайдым. Алай ол кезиучюкде да озгъан заманымы эсгердим. Элиужанны кёрген кюнюм кёз туурама келип тохтады. Унутдум дуняда барымы-жогъуму.

* * *

Элни китапханасындабыз. Манга эс тапдырыгъа кюрешген сёзлени да жарты-къурту эшитеме. Ёмюрюмде кёрмеген къызгъа аралыпма. Ол а тенг къызы бла ушакъ этеди. Махтанчакълыгъын сездим. Чам сёзю бла не менме деген жашны да сыртына къыртыш къаздырлыкъды. Ол илишанын да сансыз этдим. «Эй, соймеклик, уяндынг бюгюн биринчи кере! Бер къолунгу манга. Бур эсинги манга! Бу ариулугъу манга аякъ бюкдюрген къыз кимди? Уллу Аллах, бу махтанчакъ къызны акъылын, эсин да бур манга! Ол сенден башханы къолундан келлик туююлдо. Бу сейирлик къызгъа айтыргъа сёз табыллыкъ болурму манга? Тапсам да, аузумдан чыгъараллыкъ туююлма. «Алтын бала, кююш къала», – дерме. Ол сёзлени соймекликке не жетезакълары барды? Олсагъатда акъылыма келгенле уа аладыла. «Сеничаны бир жерде да, бир кюнде да кёрмедим», – дерме, таукеллигим хорласа. «Ариулугъунга жан жетмейди дуняда», – десем а, сагъайырмы?

Кертиси бла да, аны сыфаты бла ай да, кюн да эриширле. Ол кюн ёмюрюмю жарытып турлукъ кюн болду.

Ангылаймыса, Эрменбий, кюлгени соймеклик жырны ёмюрлюк макъамыды. Лакъырдасы уа – ана тилими хычыуун сёзлери. Кюлген сагъатында эринлери бла эришген чолпан кёзлери танг жарыгъаны шыбырдауудула. Къалай жунчутадыла ала бюгюн. Кёрмегенме аллай кёзлени бир адамда да. Олсагъатда кеси кесиме шыбырдауум, шаудан сууну шыбырдауу, барысы да – жюрек тебиюм, тамбланы алтын къаласы, уллу Аллах манга берген саугъа, анам туугъан юйню терезе жарыгъы.

Хар лакъырдасы уа мени тынгысыз этеди. Аллаи заманда къыз соймекликке чалдиу этген сунама. Къатына барайым да: «Кюлме манга, ариу къыз!» – дейим да, жюрегими ачайым. «Бюгюн санга тюберигими бюгече тюшюмде кёргенме», – дейим. «Къошдан да сени кёрюр ючюн тигелегенме», – деп да къошайым. «Чолпан кёзлеринги кёрюрге, хар айтхан сёзюнгю жыргъа салып, жамауатны къууандырыгъа хазырланган добар эринлеринги, жибек бетли чачынги, ол кёз башынга, мангылайынга, тюшген сагъатда артха терк-терк сылагъан узун

бармакчыкъларынгы, ахшы кѳуумдан толу жюрегинги ачыкълыгын ангыларгъа келгенме», – дейим.

Хар сѳзюнг жюрегими хапарчысы, ана жыры болуп эшитиледи кѳулагъыма. Угъай – жюрегиме! «Нѳгеринг да, сен да былайда сюелип тургъаныгъызлай, кѳкге учуп, артха мычымай къайтырыкъма», – дейим. «Кѳкде да, жерде да сени биргенге болургъа сюеме», – дейим. «Ариу къыз, бюгюн мени ѳмюрлюк жырым болдунг – элими чакъгъан гюлю! Бюгюн биринчи кере кѳрген жай гюлюм. Кѳлюнг кюлмесин, сени ѳмюрлюк жашау нѳгерим сунуп тохтагъанма. Не зат себеп болду бу сейирлик ишге?! Айым, кюнюм да сен сунуп тохтагъанма – жокъду башха сайлау...»

Сабийлигимден бери да танг жулдузгъа къараргъа бек сюеме. Бюгюн а жер юсюнде аны бла бирге сюелеме. Сѳз айтыргъа, къол узатыргъа уа къайда ѳхтемлик?! Мени ѳмюрлюк жол чырагъымса, мен атынгы билмеген жан жулдузум. Къалай эшитдиртейим жюрек сѳзюмю санга? Къалкыгъан сагъатынгда къатынгда болсам, айтыр эдим сѳзюмю уялмай, айтханымы сен эшитген сунуп, кѳууанып. Къатынгда олтуруп турсам да, ушакъ нѳгеринг болсам да, суюмеклик хапарынг жолуму кѳк кенглигине салса да, санга тансыкълай турлукъма. Ийнан ол сѳзлени кертиликлерине. Кѳзлеринге жууукъдан къараргъа онг болса, ол кѳууанчны кѳтюраллыкъ болурмамы?! Ким биледи, бек жунчусам: «Да, иги жаш, суюмеклик жалаанда санга тѳре тѳююлдю», – дерсе.

Тели сѳзюнг эки къайтарады – сени кѳрген кюнюм, жаз башыны чакъгъан заманы, жулдузла да энишге – сен сюелген жерге, жууукъгъа тигелен чакъ. Эрттенликде кюнюм терезени къакъгъан таякълары да эркелетедиле сени бла тенгинги. Аны жылыуун мен да сеземе, кюнюм, айым да сен боллугъунга ийнанып. Кюлген тауушунгу да биринчи кере эшитдим. Ол сени бла танышыргъа амал тапмай сюелгениме саугъанг сундум. Кюл энтта да алай жарыкъ. Тюзлюкню жолун сайлагъан адам жюрютюрюкдю кесин алай. Ариу къыз, къайдагъысын унутуп, санга къараргъа базынмагъан арсарлы кѳзлерими бир кесек жарыт.

гмюрде батмай турлукъ жулдузум, жыргъа уста болгъанынга да ишексизме. Айт бир жыр, суюмеклик жыр, мени жюрегим тынгыларча, ол жыр насыплы ѳтерик сунама. Эндиге дери суюмеклик не зат болгъанын билмеген жанымы ыразы ѳт.

* * *

Кетди къыз, жаз башы туманны биргеме кѳююп. Аны ызындан къараргъа базынмадым, жашау жолум олсагъатда тауусулгъан сундум. Кѳз кыйыры бла окъуна къарамады къыз мени таба. Бузладыла жюрек тамырларым. Барыр жолума кишен салгъанды ариуланы да ариуу. Кеси кесим бла окъуна сѳлешалмайма.

Я Аллах, ол къыз ол ариу къоллары бла бизни юйде тылы ийлей тургъанлай кѳрейим, аны ариу кѳзлери да манга къарай. Къайда аллай насып?! Уллу Аллах, къызны жашагъан жерин, ниетин билип, ахшы

муратымы анга ангылатыргъа онг бер. Кюз артын жайныча омакълангъан гюлню биргесине алып келгенча, алай ариу жашар эдим ёмюрге ариулугъу кёк кенглигине сыйынмагъан къызны биргесине, жүрегине тепгенине тынгылай.

Сабийлигим болгъанмыды мени? Аны сорур адамым жокъду. Къышха жайны юсюнден соргъанчады халим.

Сабийликни сынагъан угъай, кечем, кюнюм ёлюмню чегине жете ашыргъанма ташжюрек заман ийлеген сабийлигим. Ол затха да ташжюрек жашау юйретгенди. Жайым, къышым, сабийлигим да бюгюн мен кёрген къыз боллугъуна ийнанам. Муратына жетсин хыйласыз жюрек!

Шуёхум, бюгюн бек жарыкъ кюнюмдю. Кёкде эски жолларына тизилип баргъан зурнукла, жаз башында бизни чардакъда уя ишлеген къарылгъачла да манга сукъланган сунама, туумагъан айгъа салам бергеними да унутуп. Жер жарсыууна да сабырлыкъ берлик менме – муратымы толлугъуна ийнанган таулу.

* * *

Мен атын, кимни къызы болгъанын билгинчи, кёз туурамдан кетген тау гюлчюкню аякъ ызын тансыкълап сюелгенли кече бла кюн оздула, манга сау эки жылча кёрюнюп. Ол зорлукъ отунда жоюлгъан сабийлигим да унутдурду. Артха уа къайтырыкъды, суу да къайтады ызына. Жюрегиме салгъан ызын жокълар, эртте-кеч болса да.

Барыр эдим ол къыз бла тау тёппесине, сабий кибик кюле-ойнай, насыбым анда сунуп, бизден юрген кийик эчкини да ызындан къуууп, суюмеклик насыбыбызны ол алып къачхан кибик.

Къызчыкъ, сен атлагъан жоллагъа баш урама, кёкден санга ышаргъан жулдузлагъа да баш урама, сен кюн сайын къарагъан черекни толкъунларына да баш урама.

Мен тюнене сен къоюп кетген жерде сюелеме. Китапханагъа келгенле – кёп, сен а жокъ.

Баям, Аллахны жаны ауруду манга. Сенсиз жашауум болмазлыгъын ангылап, болушду. Бирда даулашсыз, мени термилгеними ангылап, чыкъдыла къызла бюгюн жолгъа. Ол келгенле аладыла, жууукълашхандыла мен тургъан жерге. Не айтырыкъма къызлагъа? Кеслери саламлашсала окъуна жунчурукъма. Сора къалай болсун? Алларында энишге ийилип алырма саламларын. Аз кюлмезле ол заманда. Кюлсюнле, мени термилгеними ангыласынла ансы, дуня азабын сынаргъа окъуна хазырма.

Бара-тохтай, келедиле къызла. Мен сакълагъан къызладыла. Бирде санларымы сууукъ тин-тери басады, бирде терлегиними сыйпап жетишалмайма. «Кишилигим биргеме болсун», – деп да шыбырдайма бирде.

Жууукълашхандыла къызла. Менде болгъан кёлсюзлюкге адам айып этер – аякъ алыуларын иги кёрмей башлагъанма. Ауазларын а эшитеме. Тюненеги кюлкю, тюненеги чам жокъду.

Къызла мени къатымдан озуп кетгенлеринден сора, ангыладым мен сакълагъан къызла болмагъанланларын.

Къууанчдан толу кезлерим жукъ кёрмей къалдыла. Суюген кызыма жолум узакъ болгъанын ангыладым. Жайлыкъда мени таудан-таугъа элтиучу къара торум да кысхарталмаз ол жолну.

* * *

Элибизни огъары жанында, таула этегинде, Батырбийни уллу таш юйюнден узакъ болмай, от тирменни къатында сюелеме. Ол Батырбийни тирмениди. Бу акъсакълны эрттенден танийма. Уллу элибизни белгили адамыды. Мени жашаусуз этген кыыз аны туудугъу болгъанын да билдим бюгюн, аты – Элиужан. Тирменни къатында акъ бийиклеге къарап сюелеме. Элиужанны аппасы манга Минги тауну атыча бийикди. Акъ сакълнын тау аязы сылагъан сагъатда уа ол деменгили адамны сыфаты уллу сермешледе хорлам къоллу болгъан кюнюча кёрюнеди кезге. Кёп азаплагъа тубегенди акъсакъл, алай бюгюлмегенди – хорлагъанды.

Аты бюгюн да байракъды элге, аны таныгъанланы барысына да. Эрменбий, айтдырмай къоймай эсенг, ёз кыралыбызды анга къууанч, азап да сынатхан. Герман урушну заманында орден, майдал къоллу да болуп, пленнге тюшген сагъатында уа душманны къан жугъу чурукълары мурдарлыкъларын танытхандыла. Алай аз да тасхасын билдирмегенди. Батырбий, ахшы адамланы болушлукълары бла зарауатлыкъдан кычып, ёз кыралыны аскерини къолуна тюшген сагъатында уа жесирликде сынамагъанын сынатхандыла – душманны тасхачысына санап, он жылны боюнуна тагъып ашыргъандыла. Къайтхандан сора, колхозда сют фермагъа башчылыкъ этип, иши орденнге тийишли болгъанында да, тутмакълыкъ сынагъанын чотха алгъандыла. Батырбий Ленинни орденинден къуру къалгъанды. Ол аны ючюн кишиге кёл ашамайды. Къыралгъа уллу хурмет этгенлей жашайды.

Сюелеме тирмен къатында. Мени былайда болгъанымдан хапары жокъду Элиужанны. Таудан келген жел бирде желкесин къайырады манга кюз артына тансыкъ болгъаныбызны ангылатханлыгъыды, баям. Мен а Элиужанны аппасыны юйюне жууукъ барыргъа базынмайма, жеримден тепмейме.

* * *

Кимге не хата этген болур эдим? Бусагъатда жашаууму хар сагъаты жерге къаратады. Юйюме палах Элиужан бла биргеми кирди? Элиужан, жашлыгъынг, ариулугъунг да турсунла мен биринчи кере кёрген кюнюмдеча, манга берген кюнюнг а жулдуз учуп, ёчюлген сагъатына къарагъандан башха туююлдю. Кечем, кюнюм да алай. Кюймейме анга да, башыма эркин болгъаныма къууанып турама. Сабийлеге жарсыйма, менден эсе, аланы бек басады сени бедешлигинг. Сен берген айып, ыспассызлыкъ аланы юслеринден ёмюрде да кетерик туююлдю.

Мен суйген, мени да суйген жулдузла къара кийсинле энди, Эрменбий, сен да, башха тенг-жууукъ да къара кийигиз.

– Бийсо, ким бла ушакъ этесе? – дейди белгисиз ауаз.

– Эрменбийге жаза тургъан письмом бла ушакъ этеме. Анга тарыгъама, анга айтама Элиужан жюрегими ауур жюгю болгъанын. Элиужаннга биринчи тюбеген кюнюмю жазаргъа кюрешгенликге, аны къууанчын кишиге ангылаталлыкъ туююлме. Кёзлериме ышанмайма бизни элде аллай къыз болгъанына.

* * *

Атамы хайырындан экинчи кюн Батырбийлагъа бардым. Батырбий бизни фермада ишлерге суйгенин билдиргенди атама. Ол а элтди мени анга, ушакъ этерге кереклими ангылатып. Кирдик юйге. Ич отоудан чыкъды мен китапханада кёрген къыз. Кюндюзгю кюнде ол отоудан бир сейирлик жарыкъ урду. Мен а, кишиден да уялмай, анга жюрек сёзюмю айтыргъа хазырма – уят да, тёзюм да кетдиле менден. Не ариу сёзюм да – анга. Аны кёргенли, бирде къалын туманнга кёмюлеме, бирде ёртен ичинде бишеме, бирде элде тау таба баргъан кенг, сыйдам жол да къалын агъачны ичинде айланч жолчукъгъа ушاپ, аны бла ёрге барам, атлагъаным сайын ишхилди терекни бутакъчыгъы бетими тырнай.

Атам бла Батырбий бек жарыкъ саламлашдыла. Къууандым. Ала акиси да бир бирге этген хурметге кёре, бир бирге сансыз болмагъанларын да ангыладым. Батырбийни туудугъу къучакълады атамы. Ма къууанч десенг!

– Охо, мени къызчыгъым къачан келгенди? – деди атам. – Къалайды Яникойда жашау?

Андан ары атам айтхан сёзлени, къызны жууабын да эшитмедим. Олсагъатда менде болгъан халны суймеклик азабын сынагъанла ангыларла. «Ол адамны ёлюмге да жолукъдурады», – дегенлерине ийнанмай тургъанма. Ол меничаланы жашлай жойгъанды, насыппыланы насыпсыз этгенди. Кёлсюзлюкню ишимиди ол? Угъай, аллай кишилики алай кёп адам эталмайды. Батырбийни юйюнде эшикден кирген жерде жумушакъ шинтиклеге олтуртхандыла бизни. Къыз мени бла саламашмады. Не къысха эди насып! Къызны кёргенли мен сынагъан къууанч угъай, жашаууму бузлатхан кюч болгъанын ангыладым. Жарыкъ, жылы жазымы къыш этди ариу къыз. Мен а айлана эдим, сакълай эдим, жюрегими кенг ачып. Умутум – узун, насыбым – къысха.

«Жия!» – деди мени ахшы умутуму жарты жолда квалдыргъан ауаз.

Бир кюнде, бир сагъатда да ахшы жолгъа атландырмагъанды мени ол ауаз, жашыртын кёл этдирирге кюрешген болмаса. Жолну азабын да ол ызлады, баям, манга. Ол ачы ауаз къайдан чыкъды?

«Элиужан сер суймекликге сенден эсе алгъа хорлатханды, – деди биягъы ауаз. – Сени кёрген кюнюнде тенг къызына махтанганды:

– Ол жаш ким эсе да эки кёзюн менден алмайды, – дегенди. – Атам ёлмесин, бюсюредим. Къыз къачар жаш а туююлдо. Мен бек бюсюредим чырайына.

– Тели болма, ол мени танымагъанлыкъгъа, мен аны уста таныйма, – деди Элиужанны тенги Айшат. – Ёмюрюн маллада ашыргъанды. Юч-тёрт къатын алгъанды, беш-алты сабийни ёксюз этгенди. Санга тийишли адам туююлдо. Сен – бюгюнден тамблагъа врач. Ол а кимди? Бир ыспассыз атаны хайыуан акъыллы жашы!..

«Ангыладынгмы мен айтханны? Къалай кюйсюздоле бетсиз тенгле!» – биягъы ауаз.

Ол сёзле Элиужанны сагъыш этдиргендиле, жашны юсюнде андан тереннге кирмегенине къууанып къалгъанды.

Бир заманда Элиужанны анасы Тапий да чыкъды отоудан. Санларым, сууукъ жел къакъгъанча, къалтырадыла. Бир кесекден иги да сабырлыкъ алдым. Дунияны башын шошлукъ бийледди. Атам Батырбий бла ушакъгъа болуп, Тапий къатына барып сюелгенин эслемеди. Ол а, атамы арт жанындан барып, къулачын кенг жайып, боюнуна чёргелди.

– Таука, къалай тураса? – деп, атамы къулагъына шыбырдады.

– Къара мынга, сен да мындамыса? Аллах, Аллах! – атам ёрге туруп саламашды Тапий бла.

– Таука, игилей тураса, – деп эркелетди Тапий атамы.

Тапий филология илмуланы кандидаты болгъаны да белгиледи манга, университетде ишлейди, орус тилди усталыгъы. Батырбийни къууанчыдыла Тапий да, аны жангыз къызы Элиужан да. Анасы сюйгенди Элиужанны врач болурун. Мени атам а мал доктор болсам, кесин бек насыплыгъа санарыкъ эди. Къоншуда жашай эди аллай бир адам, колхозда къойчу, малчы болсун, аны юйюрюне эт, жау кюсетмегендиле. Атам мал докторну ол байлыгъына сукъланнганды деп айталлыкъ туююлме. Намысы уа жюрюгенди докткрну.

Атам колхозда къойчу, ийнек саууучу да болгъанды. Жашау болумланы кеси кёзю бла кёргенди. Мени анам Зулийха замансыз ауушхандан сора, жууукъ-тенг анга, жаш заманынгы жашау нёгерсиз ашырма деп, анамы экиге айланнган эгечи Айшатны алырын тийишли кёргендиле. Сабий эдим, алай атамы бир айтханы эсимден кетмейди: «Айшат эгечимденми башхады манга, айыплы ишни этдирмегиз...». Жууукъ-тенг айтханын этдиргенди. Баям, Айшат да уллу аякъ тиреп кюрешген болмаз эди. Манга алай тап тюшеригин да ангылатхандыла атама.

Школну тауусханымдан сора, колхозну фермасына барып, ийнек саууучу болуп тохтадым. Юйде ол ишге уллу эс бургъаным себепли, фермада чырмаулукъ сынамадым. Мында тау тёпелеге, чууакъ кёкге да жууукъдан къарагъанны хычыуунлугъун сезмекликни къууанчын да айтып ангылаталлыкъ туююлме анга эс бурмагъан адамгъа. Ойнагъанмы этесиз, мени кибики комсомолчуланы атлары радиону, газетлени да бек сюйген адамларыдыла. Университетге окъургъа заочно киргенимлей а, намысым бютюнда кётюрюлдо. Мен зоотехник боллукъма.

Тапий, атам бла саламлашып бошагъанындан сора, мени да кыу-чакълап, университетге заочно окъургъа тышгеними эшитип, кыу-аннганын да айтды. Мени уа андан хапарым жокъ эди. Университетге киргенимлей, мени фермагъа тамата этгендиле.

Элиужанны атасы Науруз кеси жашагъан колхозну партия организациясыны секретарыды. Махтанчакъ адам а туююдю, мудахлыгъын да сезмезсе, кокаланган сёзюн да. Билими, айтхан оюмуну кючу да – биргесине. Ишге бек къаты адамды, колхоз бла кишиге бет этерик туююдю. «Колхоз манга кюч-къарыу да, насып да береди», – дегенди ол бир жол партия жыйылыуда.

Баям, Науруз ол сёзлени къайын атасы Батырбийден эшитген болур эди. Ол кёпню кёрген адам бюгюн да тынчайып турургъа суй-мейди – колхоз фермагъа жан атханы да аны ючюндю. Бюгюн атам бла сёлеше туруп, саргъылдым къалын къашлары кенгнге керилип, тютюн саргъалтхан хырез тишлерин да зыбыр тили бла жалай, кенг мангылайы да жылтырап, ашын кезиуюнде тапханына шагъалыкъ этген къалын жаякълары да къалтырай, аз сууланган уллу къара кёзлерин да терк-терк къагъа, бирде берчли къл аязлары бла да мангылайын сылай:

– Колхоз бар къадарда жашау кючлюлей турлукъду, – деди. – Ол барлыкъда адамланы жюреклеринде ырахатлыкъ да туугъанлай турлукъду.

Батырбий бир кесек заманны мудах болду. Баям, озгъан заманлары тышдюле эсине. Ингирик къарангысына ушагъанлай турду.

– Тейри, Батырбий, – деди атам, – сен айтхан сёзлеге бек терен магъана бердим. Колхозну, колхозчуну да ыспассыз этген адамны ийманы жокъду.

Атам айтхан сёзлеге Батырбий да магъана берсе керек, ёрге туруп, аны инбашына къакъды уллу къл аязы бла.

Атам орта бойлу адамды. Мен ёсюмлююгюм бла онглума ансы, аны да, мени да бирге бек ушатычудула. Атам туугъанлы да ачыкъ сёзлюдю. Адамны намысына, сыйына тасха тышюрмезге уа сакъды. Алай кыуллукъчу болсун, сабанчы, малчы болсун, керексизине керилип, колхозгъа, колхозчугъа тасха тышюргенин кёрсе уа, артха салмайды. Ол акъылына келген тюз да, магъаналы да сёзлени айтхан сагъатында жюреги сабырлыкъ табады, дунясы жулдузлу, насыплы да боллугъуна, этген алгъышы жерин табарыгъына ийнанып, жашауунда жолну тюзюн, берекетлисин тутханлай барлыгъына кыууанады.

Батырбий, манга жуукъ атлады да, онг кълун инбашыма салып, ауурлугъун ол кълун таяндыра, айтды:

– Бийсо, ферманг алда болгъанына кыууанама. Мен да тургъанма ол фермада. Кесинг билесе, жангы зат айтмайма. Барыр эдим ары, къл нёгерге алсанг. Юйде бош туралмайма. Бирда кыуруса да, малла жайлыкъдан тигелегинчи сюрючу болайым...

Таука биргеме болса, къууанырыкъма. Эрттенликни чууакълыгына къарап, кѣп къууанганма жайлыкъда. Таулары чыммакъ-акъ башларына къарап да.

– Тамата, адамгъа эс тапдырлыкъ сѣзлеринг ючюн сау бол, – дедим. – Сени сюрюучю этмек, бетибизге уялмай. Кел фермагъа, сени оноунгу партияны оноундан кем кѣрмек.

– Партияны оноуу бла ойнамагъыз, – деди атам, – Батырбий фермада ишлерге сюе эсе, ыразы этерге керексе, жаш. Мен а бараллыкъ туйюлме. Бир суубурунну оноуна тюшалмам къартлыгъымда.

– Бийсо, башындагъыла аякъ тиреселе, жашырма.

– Сени оноунг къууандырмаз адам жокъду колхозда.

* * *

Эрменбий, фахмум болса, Элиужанны кюн таякълары учхалагъан бет сыфатын назму тизгинлеге тюшюре, аны бек алгъа манга кѣргюзтген къадаргъа алгъыш этер эдим. Аны кюлгенин, лакъырдасын, сыбызгъы согъулгъан макъамгъа нѣгерлик этген жыр тауушлу сѣзюн, бууунунда кюмюш бууунлугъун, бир тюрлю омакълыкъ излемеген боюнун, анам Чыммакъ аны къатында олтуруп, ушакъ эте тургъанын да кѣреме, сагъышлы башымы къулу-къарауашы болгъан сагъатымда.

Жерни, кѣкню да патчахы Элиужан, нек чыкъмайса бери, таматаладан да уялмай, сен болгъан отоугъа аралып тургъанымы кѣрмеймисе? Эшит хар сѣзюмю, дуняда санга жетген къыз жокъду, мен анга толу ийнанам. Эрттен жулдузну жарыгъы да сени ючюн ѳшюн урады арбазыбызгъа. Тау сууну шош жыры да сени макъамынгы эшитдиреди манга. Бусагъатда атам кетерге хазырлана турады. Чыкъ бери, къолуму бир тут. Атамы къолун тутхан сагъатынгда мени сансыз этип къойма. Жаным, кѣзюм, асыуум, биз ѳрге кѣтюрюлдюк. Чыкъ бери. Мен шаша турама. Этме мени айыплы таматаланы къатында. Ёттемликни да бир мардасы барды. Ананг чыкъды, сен нек тураса?!

Мен атам бла бирге чыгъып барама аппангы юйюнден. Кѣз жарыгъым, жүрек отум, суймеклик таралтхан жаным а мында къалдыла.

* * *

Бюгюн акъылыма келген оюмну айтайым тенглериме: жүрек кючюме хорлатдым да, Элиужан элден кетгинчи, мени суугъа секиртир чекге жетишдирген кюйно макъамына да тынгылай, письмо жазаргъа таукел болдум. Нек турама, кече-кюн да мени жашаусуз этген суймекликни къыйынлыгъыны къулу-къарауашы болуп? Айтайым къызгъа жүрегимде болгъанны. Сен айтханлай болсун десе уа? Аны да кѣтюраллыкъма деп базынмайма.

Сюдюм Элиужанны, жашаусуз болдум, жаным ѳмюрде сынамагъанын сынады. Суймеклик жашау чырагъы эсе, жашау жулдузу эсе, насып да бере эсе, сора манга быллай бир къыйынлыкъ нек береди?!

«Элиужан, атыңгы сагъыннган сагъатымда окъуна сёзюм ауузумдан кыйналып чыгъады. Аллай кезиучюкде, сен къатымда сюелип тургъанынга ишексиз болуп, жунчугъан этеме. Санга ачыгъындан айттайым, жер жулдузу, сени кёрген кюнюмден бери да жашаусузма. Башхала айтханнга ийнанмаучу жанымы сүймеклик тузагъына салдын. Сени кёрюрге термилип, кюн сайын Батырбийни арабазына аралып сюелген жаннга бер бир асыулукъ, бёрюча улугъан сагъышларымы чач, сени ючюн ёлюрге хазыр жанны керти сёзюне ийнан. Бизни арбазда тойда сюзюлгенлеге къарап, алгъыш аякъны къолгъа алгъан акъсакъ-алла айтырыкълагъа да бир тынгыла. Керти сёзюме кертичи бол да, мени да, кесинги да насыплы эт.

Мен комсомолчума, алай киши эшитмесин, дин ахлусу адамлагъа китап ачдырдым: тыйгъыч жокъду, аякъ тиремейди. Алай китапда кызыны сен айтхан аты кёрюнемейди – Айшат кёрюнеди.

«Да сора Элиужан аны чам аты болур, – дедим кеси акъылымда, – мен Айшат атлы кыыз танымайма».

«Айшат... Сүймеклик ахшы умутларын тау тёппелеге ёрлетген сагъатда да тау ауанасы бла демлешген кюн таякълары сени Айшат болгъан жерге чакъырадыла, Бийсо, – деди дин ахлусу адам. – Не сейри, кюн таякълары сизни тюбер сагъатыгъызыны кеслери тохташдырадыла. Бил, иги жаш, кюн да, ай да сени сүймеклик жолунгда болгъан тыйгъычланы чачаргъа кюрешедиле. Сени сүймеклигинге чырмау болургъа кюрешген обур сыфатлы бир тиширыу а барды...»

«...Ийнанамыса, Элиужан, кюн таякълары бир бирлери бла шыбырдагъанларын эшитген жашма мен. Жашауда не тюрлю кыйынлыкъны да кётюраллыкъ сунама кесими. Сени угъайынгы уа кётюраллыкъ туююлме. Ахчагъа, байлыкъгъа ышанма, ышан сүймекликге, жашау сабанын сюргеннге да ийнан. Жер бер сүймеклигиме жюрегингде – ата юйюнгде.

Ахшы умутлары тау башына ёрлетген Бийсо».

* * *

Кёп заман озгъанды. Элиужан-Айшат да эртте кетгенди Яникойгъа. Письмома уа жууап жокъ. Базынмайма кыызгъа энтта да къагъыт жиберирге. Аны окъууу Орджоникидзе шахардады. Тенглеримден бирлерин нёгер этип, ары барыр акъылгъа да келдим. Угъай, энтта письмо жазайым. Письмода айтырыгъымы, тюбеп айталлыкъ туююлме.

«Элиужан, ариуланы да ариуу, письмому алмагъанынга ишексизме. Сенича эсли, окъууу адамла не болумсузну да башы бла ойнамазлыкъларын билеме. Тюз атынг Айшат болгъанын билмегеним ючюн, айып этме. Туугъан журтубузда Кавказда жер тепгенин да сездик кёп кере, тейри кылычны жарыгъын да кёрдюк, шибиля тауушну да эшитдик, барысы да – жашау. Алай сүймекликден ариу да, азап да затха уа тюбемедим. Ол адамны биргесинден айырылмагъаны сейир тую-

юлмюдю? Кесим сынагъан затны юсюнден айтама, Элиужан-Айшат. «Батырбийни туудукъчугъунда да алай сезим бар эсе, жарсыма, жүрегим, – дейме, – жанынг умутсуз туююлдю...»

Бийсо».

* * *

Элиужан, эрттенликде төшекден туруп, ары-бери жубанмай, кюзгю аллына барып сюелди. Ол солуу кюнледе юйге келипди – Яникойгъа. Ол кока чачын артха эки кьолу бла сылады. Ариу, узун бармакълары кьалын къара чачыны ичинде ары бла бери жүзе эдиле, чабакъ сууда жүзгенча. Жукъу арасында кёзлерин хыны уугъан болур эди, баям, узун кирпичкери кёз гинжилерин иги да кичитгенлерин сезди къыз. Сора тырнакъ кыйырларын тюкюрюк мылы этип, кирпичклерин шош сылады. Къызны кёзлери, къашлары бла кюрешген адети жокъду, бет-кьол жууа туруп, сапынны да тынгысыз этмеучюдю.

Аны тенг къызларындан кёпле базынмагъандыла тырнакъларынгы, эринлеринги, кирпичклеринги боя дерге. Аны жыл санында ол затланы этгенликге, айып туююлдю. «Анам этмегенни мен да этерик туююлме, – деп кьоюучуду Элиужан. – Ыннам да ёмюрюнде аллай ишге магъана бермегенди. Аны себепли ыннамы бет сыфаты, анасындан туугъан сагъатдача, сыйдамлай, жумушакълай турады бюгюнлюкде да. Анамы эгечи Къаралхан а больницада саусузларына ариу кёрюнюр ючюн, не мадар да этеди. Ыннадан эсе, ол къарт кёрюнеди. Жукъ айтсанг а: «Бёрюле жыйынына кирсенг, бёрюча улу», – деп кьояды. Заманнга кёре атла дегенлигиди.

«Къаралхан, бусагъат заманла алай терк алышынадыла, бюгюнню адетле тамбла, жулдуз учуп жокъ болгъанча, ёчюледиле, кёз кёре. Ким бла да эриш миллетни ахшы адетин жүрютюрге. Сабийлеринге юлгю болсанг, кёрюрсе халкъ берген намысны. Къаралхан, санга акъыл юйретмейме, биз сабий заманда анабыз айтыучу сёзлени эсинге салама», – деучюдю анам.

Бу эсгериу Чыммакъныды:

«Жаз башында тереклени, гюллени, кырдыкны чакъгъанларын кёребиз, – деучюдю алим анам, – дейди Элиужан, – ала уллу байлыкъдыла. Кюз артыны байлыгыны уа чеги жокъду, жылны хар кезиую да тауушлукъду. Моданы, жалгъан ариулукъну ишин этгенле уа бюгюнден тамблагъа сокъуранадыла.

Аллай заманлада тиллерин да башха миллетлени тиллерине алышындыргъанла да тамбла тиллерин къабарыкъларындан хапарлары жокъду.

Саулагъа сагъыш этмеклик төреди. Эсиле миллет адетни бюгюнюн, тамбласын кимден да иги кёредиле. Къаралхан, тенглеринг, жууукъларынг санга не кёзден къарагъанларын ангыла. Биринчи кесинги къара къаргъышлыкъ этесе, ана тилинге да бересе аллай кый-

ынлыкъны. Адеплини адеписизлик хорлагъан заманды миллетге къара кийдирлик. Хыйлачыладан толуду жашауубуз. Аланы жаланда сокъур кёрмезге боллукъду ...»

* * *

Элиужанны хайырындан былайда эсде болмагъан затлагъа шагъат болдукъ. Кёп сакълатды эсе да, Элиужан письмома жууап да къайтарды.

«Билеме, сёзюмю санарыкъ туююлсе тюзге...»

Ол сёзлени окъугъанымлай, кёзлерим жукъ кёрмей къалдыла. Къалай сакъланайым боюнуму бууа тургъан палахдан? Суюмеклик манга жангы жашау, айны, кюнню да жангы жарыгъын берлик сунуп тургъанма. Кимден тилейим башыма азатлыкъ? Къутхарыгъыз мени бу азапдан! Элиужан, саламынг-келамынг да жокъ письмонгда, жүрегиме кюйдюрген, борбайларымы къыйгъан сёзлеринги окъудум – кюйсюздюле ала, сагъышны излемеген сёзле. Атымы айтыргъа окъуна ыйлыкъгъанса письмонгу ал тизгинлеринде. Ёлюм буюргъанлыгынгмыды манга?

«Кюрешме, иги жаш, болмазлыкъ иш бла. Умутну ахшысы – иги, ол толмаса уа, ким да шайтан жел бла учар кёкге. Ичги сёзюмю айтханым ючюннге, кеч мени.

Атымы да билмей, не сант этесе? Мен Айшат туююлме, Элиужанма. Айшат – сени бир эллинг, мени тенг къызым. Аллах къолунгдан алмасын».

* * *

«Элиужан, биринчи кёрген кюнюмдеги сёзлеринг да кесинге ушап, ариу да, магъаналы да болгъанларына ишексиз эдим. Сен манга жиберген сёзлеринг ушамайдыла эл ийнагъы Батырбийни туудугъуна, ауругъанны сау этерик, саусузгъа къууанч жол ишлерик къызгъа. Кимге не хата этгенме, суюмекликни биринчи атламы мени алай къылыкъсыз абындырырча?

Тюз бусагъатда менде болгъан мудахлыкъны кёрсенг, жанынг аурурукъ эди. Аны сормай билеме. Ингир къарангысы мени къолгъа алгъанды кюндюзгю кюнде. Ой, ариу бала, тюртме мени артха, жанынг аурусун, суюмеклик отунда кюе-жана тургъан жарлы жаныма. Жюрегиме сормай кирдиле огъурсуз сёзлеринг. Ариу сыфатынг а – кёз аллымда. Лакъырда сёзлеринги да эшитеме. Сен огъурлулукъну юлгюсюме кимге да. Ышанмайма огъурсузлукъ этерсе деп, ышанмайма ол мени жүрегиме жилятхан письмону сен жазгъанса деп.

Бийсо».

* * *

Бийсодан келген письмолада къызны сагъыш этдирген кезиуле къозгъала башладыла. Тапийни ушакъ нёгерине санагъан Элиужан айтды мынга тохтамай тынчлыгъын алып тургъан жашны хапарын.

Арсарлыкъ азап чекдирип тургъан Элиужан жүрегин ачды анасына. Бийсону къамамагъанын сагъынды бек алгъа. Кюйсюз да, бетсиз да адамгъа санады Элиужан жашны. Жашырмады Бийсону бир сёзюн да. Къулгъа-къараушха дери да ол жетмеген жер къалмады.

– Да къызым, – деди Тапий, – суймеклик адамны къаядан секиртеди, ол сант суймеклик туююл эсе. Ол жыр да айтдырады, тарыгъыулукъну да сынатады. «Уллу Аллах, бу палахдан кери эт мени!» – деп да къычыртады, жаш, къыз да болсун аны айтырыкъ. Алай къуралады ююр. Бу ишни юсюнде чырмаула да кёп тубейдиле. Аллаи затла керти суймекликни бютюнда кючлю этген кезиулеге тубей келедиле жаш да, къыз да. Элиужан, Бийсо намысы-сыйы жүрюген жерни жашыды. Ахшы анасы барды, ахшы атасы да. Бийсону юсюнден бир учхара сёз эшитмегенме. Биз къачар жер туююлдо.

– Анам, Мусаны юсюнден да айтханса ол сёзлени.

– Муса да туююлдо къыз жаратмазлыкъ жаш. Бир эллибиз, кёз юсюбюзде ёсгенди. Анасы Кезибан бла мен бек татлыма. Аллах къызгъанмасын, бир къыйынлыкъ сынамай ёсгенди Муса. Бир кесек эсирикди. Бийсо уа къыйынлыкъны, игиликни да сынагъан, кеси къыйыны бла жашагъан юйюрню адамыды.

– Анам, айып этме, Мусаны бла мени суймеклигибиз аллай бир тереннге кетгенди, Аллахдан къоркъмай, аны кесинден уялмай, башха оноу эталлыкъ туююлме.

– Жашауда адам кёп затха тубейди. Юйюр къурагъан дегенинг а, къысыр къаяны тешип, аны къююнунда жашау журт ишлегенден башха туююлдо.

– Анам, Мусагъа сен айтханланы айтсам, мудах кёзлерин манга тиреп тохтарыгъын билемисе? Ол къыйынлыкъны къалай кётюраллыкъма? Ол азап бусагъатда окъуна санларымы къалтырата турады.

– Элиужан, мен айтхан орам хапар туююлдо. Сени тамблагъы жашауунга берилген багъады. Эслилик керекди адамгъа. Жашау магъананы тутхан эсли сёз, зарла не бек чалдиу этип кюрешселе да, кеси жерин тапмай амалы жокъду. Сен а мен айтханны ангыламайса да, андан къыйналаса.

– Анам, башымы къатышдырдынг. Муса бла мен институтну бошасакъ, къайры ийселе да, анда бирге ишлерикбиз. Сени Бийсонг бла уа фермада тууарланы саулукъларынамы къарарыкъма?

– Учхара сёзле. Не тюрлю къыйынлыкъны да хорлайды адам. Мени туугъан элимде уллу больница ишлене турады. Бийсону бу кюнледе колхозну председателини экинчисине салгъандыла. Бийсо – ол къуллукъда, сен а жангы больницада ишлейсиз, Аллах буюрса. Аппанг да бек къууанырыкъды, мен айтханны тюзге санасанг. Аны элде Бийсогъа къошханы жокъду. Таукеллик керекди адамгъа, не къыйынлыкъны да хорлар ючюн.

– Суймекликни бир бош затха санайса, анам. Мени ангылаумда суймекликни къара жерге сугъаргъа кюрешген адам бек кюйсюздо.

- Биринчи сүймеклик кёплени алдагъанды.
- Жазыучуланы китапларында айтылгъан сёзлени къайтараса, анам.
 - Жазыучуну жашаудан терен ангыламы да, фахмусу да болмаса, аны айтханын аузуубузда жюрютюрюк туйюл эдик. Биз Керимни, Къайсынны айтханларын хар заманда хурмет бла айта эсек, энтта къайтарама – ол орам хапар туйюлдо.
 - Къадаргъа ийнандырып тургъанса мени, бюгюн а аны эсепге алмадың, анам.
 - Мен айтырыкъ – сагъыш эт.

* * *

Аллахха минг кере шукур, Эрменбий, санга эртте жазгъан письмому эсгереме. Баям, Тапий хорлагъан болур къызын. Батырбий да къошханды кеси сёзюн. Ишим къуралды. Тюнене Элиужанны экинчи письмосун алдым. Къуанчымы чеги жокъ. Элиужан мени насыплы эте турады. Зар кёзле къарамасынла ызымдан. Болжал кюн къалып турады айтылыргъа. Къыз окъуун бошاپ келгенди. Энтта эки жылны Нальчикге жюрютюрюкдю. Врачлагъа салынган борчду ол.

Багъалы шуёхум, шахарны жокъламай турамыса? Эрменбий, сен этген ишге ыразыдыла эллилеринг. Колхозугъузну алгъыннгы председателине тюбеген эдим алгъаракъда. Ол тынгылы хапар айтханды.

«Сени шуёхунг кимге да юлгюдю, – дегенди ол, – эки къартны – аппасын бла ыннасын – жарсытмаз ючюн, къатыны, кеси да белгили алимле, университетни къоюп, элге келип къалгъандыла. Школда тохтагъандыла ишлерге. Зулийха ана тилден бла литературадан окъутады, Эрменбий а химиядан. Ол къартланы быладан сора чыртда адамлары жокъду».

Бек сау болугъуз. Зулийхагъа менден салам айт, этген ишигизге къуаннганымы да айт.

...Биз бусагъатда тойгъа хазырланабыз. Зулийха да, сен да жарытырсыз ол кюн бетими, жорегами. Айны, кюнню жарыгъындан да жарыкъды, тазады сизни ниетигиз.

Тенглери ми манга тутхан ниетлери жарытадыла тангымы, кюнюмю. Аладыла мени жаланда игиликге кёллендирген, ахшы умутларымы толурларына ийнандыргъан. Аны алайлыгъын Элиужанны юсюнде кёрдюм. Сёзюгюз, жырыгъыз, ариу макъаamyгъыздыла мени бюгюннгю жашаууму мурдору.

Насыплыма мен, Эрменбий. Хурметим сизге, уллу кёллю болматгъыз бир бирге. Айып этме манга, Элиужаннга тюбеп, аны акъылын ангылап, къуанч сагъатлы болгъанлы кёк кенглигини иесиме. Хар къанат къакъгъаным сайын, шошлукъну, сабырлыкъны жырын айтхан шаданлагъа тюбейме. Ала сабан сюрген таулуну, ариу чакъгъан нартюх бахчаланы, жулдузланы, бир бирге эришип, кёк кенглигин толтургъан чакъларын да къозулу къойланы жайлыкъда зауукъ этип айланган

ларын да кѳргюзтедиле кѳзюме. Мени кѳкден тигелеригиме болушхан, тойлада сюзюлген кыызлагъа, аякъ бюкген жашлагъа кыошхан да аладыла.

«Сизсиз болмаймы», – деучю эди анам къарындашларына. Эрменбий, бюгюн мен да сизге ол тилекни тилейме. Ол сагъатда уа бюрегим бюрек жырын айтады кесиме.

* * *

Элиужан биринчи письмосунда Айшат деген кыызгъа кѳл ашагъанын сездим. Мен билмеген, аузум аузуна сѳлешмеген кыыз арабызгъа нек кирди? Кѳрген эдим аны китапханада Элиужан бла бирге. Андан сора уа угъай. Учхара сѳз айталлыкъ тюйюлме биреуню ариу сабийини юсюнден. Ахшы тилекге нѳгер бола ашырсын кечесин-кюннюн. Чууакъ болсун ниети, кѳгю. Суймекликни келечиси узакъ бармай жокъласын аны.

* * *

Ахыр кюнюмю ышанган тенгим Эрменбий, ма алайды жашауум. Бюгюннге дери келдим, жаным кыйырына алгъыш эте, жашауум, кюнюм, атым да сенсе дей. Элиужанны кыуандыра келдим, алгъышны байракъ этген сѳзле уа – нѳгерлерим. Сабийлерибиз жилисала, аналарын кыйнамай, мен жапсара. Бюгюн а Элиужанны аузундан чыкыгъан сѳзю – таудан къар юзюлген таууш. Юйюмде татлы сабий дунясы да жокъ, сынсыгъан тарыгыуладан а – толу, жаным-кѳзюм деген сѳзле да жокъ, суу, къанатлы жыры да эшитилмейди. «Мен сени харам талагъынгы унутдурурма», – деген сѳзле уа элия бутагъы таууш этедиле. Аланы айтады тюненеги кѳз жарыгъым. Элиужан салгъан жара сау болурму? Ийнанмайма.

Мен билип окъуна кѳпле сынсыгъандыла, эсде болмагъан кыйынлыкълагъа тюбеп. Бу мен сынагъан кыйынлыкъ а не менме дегенни да билек кючюн, бюрек кючюн да тозуратырыкъды – башын эшикге чыкъмазлыкъ этерикди. Элиужан кюйдюрген сагъатымда кѳчгюнчюлюкде ѳлгенлерибизни да тюшюреме эсиме. Алай айтханлыгъыма, ала хар заманда да биргемедиле. Элиужанны не огъурсуз аскер сауутну тауушун тунчукъдурлукъ тили аланы да унутдурады бирде. Дунясын кѳп болмай алышхан Батырбийден да излейме болушлукъ. Тапийден бла Науруздан а жаланда намысыма тасха тюшюрлюк сѳзлени эшитеме. Ала кыызларыны кыулулгъу кѳтюрюле баргъанына, ол кырал машинаны арыта айланганына кыуанадыла, мени уа жалгъан сѳзлени жаяса деп жаныдыла.

Аллай болумда да: «Бетсизликни тузагъына тюшдюнг, жаным!» – деп кычырады бюрегим. Байлыгъы юйге, арбазгъа сыйынмагъан мамыр юйюрюмю халкъ бедишлиги этдинг, Элиужан. Жилыгъан этген сунма, сени бетсизлигинге жаным ауруйду. Бу кыйынлыкъ сени мудах этмегенине да кюеме. Аны кѳтюралмай айтама бу ачы сѳзлени.

Сенде сунуп тургъанма халаллыкъ да, чомартлыкъ да. Алагъа да, башха игиликлеринге да къара жабыу жабылды. Санга кёзю къарагъанла сени къуллукъгъа салдыла – баш врач, райисполкомда экинчи къуллукъчу.

– Бийсо, мени жашауума къоркъма, – деди Элиужан къыйынлыкъ кюнлеримден биринде. – Экибизни да сейирлик ишле сакълайдыла. Алагъа тюбеген сагъатыбызда кёрюрге мен айтханны кертилигин.

– Ачыу къыйынлыгъымы кетералмазса юсюмден. Жаланда эр киши башым бла жиясам, алама жюрегиме бир кесек сабырлыкъ. Ёлгеннге жиягъан адетди, жаны саулай ёлгеннге тенг болгъан адамгъа сен да жия, жан аурутуп, жер да ынычхайды, манга жан аурутуп. Сен эшитгенмисе жерни ауазын?! Мен а ол мени эниклегенин эшитгенме. Сен, сыйлылыгъынгы, тазалыгъынгы жокъ этип, жиятдын жарлы жанымы. Мен а жерни ауазында эшитгенме кеси ауазымы.

Жолунгу жангыдан салсанг да, ийнанмам, аны кертилигин жер да, кёк да къайтарсала да. Суюмеклик сёзлерибизни тот ашады, кесибиз къарап тургъанлай. Жашай эдим, Элиужанга танг жарыгъына къууанганча къууанып, кесими аны чолпан кёзлеринде кёргенлей. Ол а эрттенликде Акъ къаяны жаягъын сылагъан кюн таягъындан башха туююл.

Къалай тюрленди жашауум. Ишден арып келип, Элиужанны кёзлерине къарап, алада дуняа тенгизи чайкъалгъан сунама. Сора Аллахдан къанатла тилейме, Элиужанны да къоюнума кётюрюп, кёкге учаргъа уа къайгъыдан арыгъан санларым къоймайдыла. Ала кёкню угъай, жерни теренин излейдиле кеслерине.

Нальчикге анасы бла бирге барып къайтхан къызым Тамара дуняаны хапарын айтды манга, бир уллу игилик этген кибик.

– Папа, сен мамама тырман этгенлигинге, Нальчикде кёрдюм аны къалай скойгенлерин. Дядя Омар, мамамы къучакълап, уппа да этди, манга да дуняа бла бир конфет да, уллу гинжи да алды. Къууандым аямай.

– Билеме, къызым, Омар анангы экиге айланган къарындашыды, – дедим. – Ол черкесли кишиди. Омар туююлдю, Гумарды.

– Охо, алай окъуна болсун, папа. Мен бек суюдюм аны. Ол алгъан конфетлени тауусмагъанма, санга да берейим, ашарыкъ эсенг.

– Угъай, сау бол, балачыгъым. Мен аллай адамла алгъан конфетлени ашамаучума.

– Уллу къуллукъчуду дегенди мамам анга.

– Къызым, мен къуллукъчула алгъан конфетлени ашамаучума.

– Ёпкелегенми этдинг, папа?

– Санга къалай ёпкелерме. Конфет ашагъанны тишлерин къурт ашайды дейдиле.

– Сора мени тишлерими дамы ашарыкъды къурт?

– Угъай, сени кибик ариу къызчыкъланы тишлерин ашамайды къурт.

* * *

Айып этмегиз манга, ачыу кьутуртхан эр кишини жилимукълары кьан кьатыш келгенлерин сынадым. Багъалы жууукъ, тенг, хапар айтдырмагъыз манга, кетюралмайма кеси сёзюмю кесим. Эрменбий, сенсе болушурукъ манга, сени кишилигинге жетген тенг болаллыкъ адамым жокъду, ийнан анга. Бюгюн санга ачы сёзюмю айтдым. Аны да кетюрлюксе. Мени ары-бери тарт-соз эте башлагъандыла, онг-дурмазлыкъларын ангылагъанма. Менден сора суйгенинден айтырылгъан адам жокъмуду? Тапмай жашадым Элиужанны ариулугъуна, адамлыгъына тенг боллукъ сёзлени. Къачан эсе да бирде суймеклик кьутуртхан сагъатында Къайсын айтхан жырны айтып да, жюрегими кьандыралмай жашадым:

*Санга жазсам, тауда таза суудан
Ичгенча кёрюнюп турду.
Атынг манга саулукъ берген сундум,
Андан тау салкъыны урду.*

Сарнасам, бир кесек кёл басармамы? Угъай, жаным саулай жерге киргенме мен. Иги хапар айтып башлагъанымлай, акъылыма тёзюм-сюз сёзлерим келип къаладыла. Бусагъатда Элиужанны атын айтсам, ушкок, топ атылгъан тауушла эшитиледиле къулагъыма.

Тынгыла, Эрменбий. Сормай-ормай къолгъа этген суймеклигим бюгюн мени къара жерге нек сукъду?! Керти суймекликге шарайып табылмайды, ол жаш жюреклене оюлмазлыкъ насыпларыны биринчи атламларыды дей эселе, бу мен сынагъан не затды сора?

Дуняя шошлугъунда Элиужанны ауазы эшитиледи манга. Ариулукъ, огъурлулукъ жарытадыла жолуму. Аз кюнмю жашадым, ахшы муратларым къара туманны чачып, кьанатла берип, жолсуз жоллада да гюл бахчала ёсдюртюп?! Суймеклик адамны кеси бла бирге ёледи дегенлеге ийнанмайма. Ол жалгъан сёздю, жаны саулай айырылады адам ол къууанчдан.

Элиужан партия организациягъа жазды къагъыт мени юсюмден, партияда, къуллукъда турургъа тийишли адам болмагъанымы айтып. Къаты партия сёгюм салып, председателни экинчисинден эркин этгендиле. Ол оноуну къабыл кёргенледе манга жарсыгъанла бардыла. Тауда мени суйген малчыла да жарсыйдыла, болушур онглары уа жокъ. Чапхан ат, бир бош жерде абынып, иесин жерге жагъып, кьан жухлу этгеннге ушайма бусагъатда.

Элиужан, эсде болмагъан палахха тюбесем, ол кыйынлыкъдан кьорууларыкъ сен туююлмю эдинг мени?

Бирде кеси кесиме да тырман этеме, бу ауур жюкню башыма акъылсызлыгъым жюклегенине ишексиз болуп. Элиужан, сени къуллукъгъа салабыз дегенлеринде, ыразылыгъымы нек бердим?

Тапий да терслейди мени. Алыкъа юйден къыстамагъандыла. Элиужан, диванда сыртындан тюшюп, кеси кеси бла ушакъ этеди. Радио да жырлайды аямай. Сюймеклик жырла да айтады бирде. Ол да жарытмайды кеси кесине къара сабан сюрген тиширыуну. Сюймеклик жерин тапханлагъа уа сукъланады Элиужан.

«Аланла, жангызлыкъ къолгъа алып, мени быллай бир жарсыулу нек этди? – деп къычырдым, кимге къычыргъанымы, кимге кёл ашагъанымы кесим да ангыламай. – Элиужанны дуняда манга къошханы болмай тургъанлай, сюймеклик жерге нек малтанды?»

– Къызым, нек мудахса? – деди Тапий, мени сёзлериме чыртда эс бурмай.

– Ол алайда олтургъанды мени насыбымы сыйыргъан, – деди Элиужан, онг къолун мени таба чюелтип.

– Элиужан, не насып, сый хапарды ол? – дедим, къолларым, эринлерим да бирден къалтырай.

– Сенсе мени къууанчымы жияугъа бургъан.

– Къызым, оу кюнюм, ол а не хапарды? Сиз мени ёлтюрюргеми айланасыз?

– Да, Тапий, къызынг манга, мени юйюрюме этген кюйсюзлюк ишден хапарынг къалай жокъду? Къызынг тарыгып, мени юсюмден жазмагъан жери къалмай айланады. Манга этген игилиги – партия манга сёгюм салды, къуллугъумдан къыстады.

– Иги жаш, къызымы санга тийишли кёргениме эртте сокъуранганма.

– Бу манга харам талакъ бергенди, анам.

– Аягъынга тенг болмагъанны башынга тенг этсенг, ишни алай боллугъун билмейми эдинг? Жюрегинге къара ызыкъ тартылгынчы, кесинг этсенг эди уа ол ишни. Къызым, къайдады тенгиз акъылынг? Халкъгъа оноу этген башынг бир къара кишиге оноу эталмаймы къалды?

Элиужан, дивандан ёрге кётюрюлдю да, столгъа жууукъ атлап, аны юсюнде гара суудан толу шешаны башын ачып, стаканны топпа-толу этип, богъурдакъ таууш этдирип, ичди ахырына дери. Аны ол халсызлыгын биринчи кере кёрдю анасы. Жукъ а айтмады. Къызы уа жангыдан барып, диваннга олтурду.

Бир кесекден Элиужан анасына ариу айтып, ашырды юйюне. Эрменбий, тюз олсагъатчыкъда мени бла бир энчи ушакъ бардырлыгын ангыладым. Не ийнаныулу хапар айтса да, артха къайтыу жокъ. Алгыннгы кюч-къарыу жокъ эди менде. Кеси намысымы, атамы-анамы намысларын жерге атмам жаным саулукъда. Кёп жалындым, кёп тиледим, башыбызны жерге сукъма деп. Къара шайгъа да санамадын мени сёзюмю, сени жаннет чыпчыгына санап жашагъан адамны.

Кёзюм кёрген затланы айтхан сагъатымда: «Нек кёрюрге керек эдинг мени – къырал къуллукъчуну, къайда айланнганымы, не ишле этгеними?» – деп сюелесе юсюме. Керти сёзге, керти жашаугъа ёмюр-

ден ахыргъа табылгъанлай турлугъунгу айтып, терсликге да кесинг жол салып, манга кёл ашайса.

Сени къуллукъдан кетерирлерин суйюп, бир жары да барлыкъ туююлме тарыгъа. Ол айыплы ишге бой салып, ыспассыз болур акъылым жокъду. Аллай акъылгъа келсем окъуна, сени таныгъанлы кёзбау сёзюнгю эшитмегеними, керексиз коколаныуунгу эслемегеними акъылыма алып, жаным сабырлыкъ табарын тилейме Аллахдан. Сен башхалагъа, башха жашаугъа жол салгъынчы эди ол. Хар атламынг белгилиди манга. Иш этип билмегенме аны, манга жаны ауругъанды Аллахны. Унутуп къойма, Аллахны терк-терк сагъыннганымы да жаз партия организациягъа. Сейир туююлмюдю ол – сабийлеринги аталарын халкъ бедешлик этгенинг? Тюзюн айтайым, энди башым бедешлик сёзледен кери болур деген акъылдан узакъдама...

Къуллукъчу болуп, кесинги ичгиге, саякълыкъгъа берип, бедешлик этдинг юйюрюнгю.

Элиужан, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, къатыма келди да, кёзлерин кёзлериме тиреп тохтады. Ол чолпан кёзле алгъынча жарыкъ угъай, бек мудах эдиле. Менде да жокъ алгъыннгы къууанч. Бу тиширыудан теркирек айырылыргъа суйдюм. Ол а кёзлерин манга тирегенлей сюеледи. Теренден солугъаны ёшюнюн къалтыратханына кёре, манга бир зат айтыргъа хазырлайды кесин. Базынмайды. Мени башыма келген сагъышланы ким эсе да Элиужанга мычымай жетдирген окъуна сундум. Алай болмаса, ол кесин манга кёлю бла чамланыргъа хазырларыкъ туююлдю. Врачны иничке бармакълары, чыммакъ-акъ боюнуну ариулугъу, кирсизлиги да кюн таякъланы хорлагъан Элиужан. Эринлерин чайнады мен да кёзюне къатып тургъан чакъда. Бийсо, къатынынгы киши баз болмазлыкъ сёзюн сакъла.

– Акъылымда болгъан сёзлени тышына чыгъаралмайма, – деди Элиужан, солууун кючден ала.

Ол, ёз жашауунда эр киши бла биринчи кере сёлешген къызча, жунчуду, хар айтхан сёзю ауузундан чыгъар-чыкъмаз абынады.

– Сени бла жашагъанлы сынагъан насыбымы унуталлыкъ туююлме. Болмачы хапарлагъа ийнанып, башымы эшикге чыкъмазлыкъ этгенинг да унуталлыкъ туююлме. Андан сора кёрмегенме сенде шарайып. Тюзлюгюме, тазалыгъыма ийнансанг, сени, мени теллигибиз да кечилир. Бир бирден узакъда жашауну къалай боллугъун кёзюнге бир кёргюзтчю. Баш уругъа хазырма. Тамараны жилиятмайыкъ. Гитчени уа бизни дауурубубздан хапары жокъду. Мени кесинге тийишлиге санай эсенг, алыкъа биз кёп жылланы арытыргъа керекбиз...

– Асыры кеч айтылгъан сёзледиле ала. Сен сынатхан бедешликке саут алып, урушха киргенча кирсем да, хорлаяллыкъ туююлме. Унут къууанч жашаубузну – чакъмады терегибиз, мен сынагъан суймеклик, суймеклик угъай, ёлюм болгъанын кеч ангыладым. Сен сынатхан суймеклик юйюме къууанч угъай, ауруу болуп кирди.

* * *

Бюгюн 1967 жылда 13-чю мартда мени районнга чакъырдыла. Милицияны лейтенанты, бир жандырауукъкёз чегемли, аты Салих, тюз кабинетине киргенимлей, ёрге турду да, мени таба эки-юч атлам этди. Сабыр ауазы, намазгъа ийилген сунарса, алгъа иги да гуппур адам. Тейри, къыркъ жылдан кёп бола болмаз дериксе, былай кёрюмдюсюне кёре, тизгинли, чачы да тап ишленип, сакъалы сыйдам жюлюнюп, чыммакъ-акъ кёлеги, къызыл-къолан галустугу, къара-мор костюму. Онг къолун манга узатды, гюняхы кесини болсун, жарыкъ саламлашды. Аны ол хали тынгысыз жюрегиме иги да сабырлыкъ берди. Кабинетге кире туруп, жунчуп, арсарлыкъ сынай кирген эдим да, аны ючюн айтама алай.

Лейтенантны жарыкъ тюбегени иги да болушду. Нек чакъыргъанын сормай ангылагъанма. Алай кесими мамыр ушакъгъа хазырлагъанма.

Толу ийнаныпма лейтенант мени борбайларымдан алмазлыгына. Жарсыулу къадарыма асыры жарсыгъандан, кесини ишин башларгъа базынмай тынгылагъанын ангылагъанма. Болушурукъду манга, эс тапдырлыкъды, игиликге жол салдырлыкъды. Мени ючюн Элиужанны жанына тиер деп да къоркъдум бир кезиучюкде. Къыйынлыкъларым эндиге дери не кёп болгъан эселе да, лейтенант барысын да унуттурду, сабыр да, акъыллы да сёзле айтырыкъды ол манга. Айттайым: «Бюгюн санга тюбегеним нечик иги болду – битеу къайгыларымы унутдум».

Жукъ айтмай, тынгылап къойса уа? Неда, мыйыкъ тюбюнден кюлюп, ахшы умутларыма буз жаудурса уа? Къайгылы сагъышлагъа батды жаным.

– Бийсо Таукаевич, – деди лейтенант, – мен бу районну милиция бёлюмюню следователиме – Салих Александрович. Сени бери нек чакъыргъанымдан хапарынг бармыды?

– Ишекли болама ансы, дурусун айталлыкъ туююлме.

– Элиужан Наурузовнаны ким болгъанындан хапарынг бармыды?

– Хау, аны ким болгъанын а ангылаталлыкъма санга.

– Сен анга сынатхан азапны, анга жакъгъан бедешлик хапарланы чотха алсакъ, Бийсо Таукаевич, Элиужанны таныгъан окъуна этмейсе. Эр кишиге жерге кирген кибикди, аллай сейирлик тиширыугъа, аты сау республикагъа айтылгъан коммунистге аллай бир огъурсузлукъ этгенинг!

Къара палах богъурдагыма жабышханча болдум. Унутдум къайдагымы да. Милиционерни кабинети къаппа-къарангы болду. Мен лейтенантны соргъан сорууларына жууап бермейме. Ауазын эшитмейме да, андан. Бир кезиуде бетине ышанлап къарадым. Ачыуланган халын эследим. Жукъ айтмайма. Кесим бек халек терлегеними уа сеземе. Терезе жарыгъын да кючден эслейме.

Не болуп кълды манга? Болушлукъ излер адамым жокъ къатым-да. Бусагъатда Элиужанны ауазын да эшитдим. Кёл кенгдиреди кимге эсе да. Кимге? Аны кишиге сорургъа базынмайма. Элиужан бла бирге жашамагъаныбызны уа эсиме тюшюралгъанма.

«Алай тиширыугъа хурмет этмеген эр кишини мурдаргъа санайма мен!» – ол лейтенантны ауазыды. Ала манга айтылгъан сёзледиле.

«Элиужан, эт манга бир болушлукъ!» – ол сёзлени ауузум угъай, жюрегим кычырды. Ауузумдан а бир сёз да чыгъараллыкъ туююлме. Энди мени юююм, ююрюм да жокъ. Анамы да, Элиужанны сагъынса, жияудан толады жюреги, манга айтыр сёзю да – теренде. Атам да акъ кълпагъын къара кълпакъгъа алышханды. Жашына, ююрюне да ырысламай, ол затны этгенине бюсюремедим. Кеси да кёпчюлюк болгъан жерде бек аз кёрюнеди. Туугъанлы да ушакъ нёгерин эркелетиучю къап-къара кёзлери да мудахдыла. Мен бердим ата-анагъа ол кыйынлыкъны.

– Сени юсюнгден айтханлары керти болгъанларына толу ийнан-дым, – деди лейтенант, шинтигинден секирип ёрге туруп. – Мен санга ауанамы болгъанма? Нек жууап бермейсе сорууума?

Мен да турдум ёрге. Жукъ айтмадым. Ол а кычырыкъдан кырады. Тамагъы къарылгъанын да эследим бирде.

«Мен бери келген сагъатда не къадар огъурлулукъ бар эди бу кынгырда. Олсагъатха не болуп кълды бу уубетге?»

Ышанмайма, бу адам жумушар деп. Ышанмайма, Элиужан мени бу палахдан къутхарыр деп. Кыйынлыкъ мени кёмюр этип къояр деп къоркъама.

«Жашлыгъым да, къууанч кюнлерим да кетдиле Элиужан бла бирге. Жаз башы, кюз арты да бирча сууукъдула манга. Кырдык чыкыгъанын, гюлле чакыгъанларын да не хазна кёрейим энди...» – жашаудан тюнгюлгенни ауазыды ол.

– Сен коммунистмисе?

– Хау, – дедим, лейтенантны соруууну ызындан айтыллыкъ сёзледен хапарым болмай.

– Уялмаймыса коммунистме дерге? Тиширыуда болгъан огъурлулукъну къара жерге кёмген инсанса сен, бурунунгу ауанасындан ары жашаудан хапарынг болмагъан! Совет власть, коммунист партия санга жашау, билим бергендиле. Сен а, миллетни эски, чириген адетлерин терен урудан бери чыгъарып, аланы байракъ этип, алтынланы да алтыны Элиужан Наурузовнагъа харам талакъ салып: «Бюгюнден арысында сен мени адамым туююлсе, юююнге бар», – деген кишичиксе сен. Къалай сюйсенг, алай ангыла мени, сени кибиклеге адам дерге базынмайма.

«Аланла, бу хуппегибаш не затла жаншайды? Къанлы жауум айтмазлыкъ сёзлени айтханын эшитемисиз? Мен сёзлери адамлагъа балхам болгъан, урушда Къызыл Жулдуз орденни алгъан кишини жа-

шыма! Сени кибик сылхырла башым бла ойнарча жаш туююлме мен. Атам урушдан кьайтхынчы, киши жеринде сабийлей уллу азап чекген жанма мен, сен адам деп айтырға жийиргенгенликге. Менден сора кьатынындан айырылган жан жокьмуду дуньяда? Харам талакь бла кьутулган тынч туююлмюдю, сюдлеге, прокурорлагьа кирип айланнгандан эсе? Бийсо бла Элиужан бир бирлеринден айырыладыла деп, газетлеге жаздырып айланнгандан эсе? Миллет адетлени тую бола барганлары уа кьчгюнчюлюкде сынаган кьыйынлыкьларыбызны унутдура барадыла. Дагьыда не затла жаншайды бу хуппегибаш?»

– Иги жаш, айтханларынга эс буруп тынгылайма. Хар сёзюнг тутхучсуз болганлыкьга, жюрегиме кьама болуп чанчылганындан хапарынг бармыды?

– Мени сёзлериммидиле магьанасыз? Ким бла сёлешгенингден, кьайда болганынгдан хапарынг бармыды?

– Кьадар кюйсюздю. Тёзерге тюшеди жашау сынатхан болумгьа. Санга тюбетгенине уа туююлме ыразы...

Биягьы мен тынгылауну басдым. Салих Александрович ит юргенча юре эсе да, жукь эшитмейме. Элиужанны хайырындан кьуллугьумдан кьысталып, жангыдан фермагьа кьайтханма. Шёндю анда хал кёз туурама келип, нёгерлерим бла ушакь этеме. Фермабыз Акь кьаяны элге туура жанындады. Колхозну бек иги, бек сютлю ийнеклери бизни фермададыла. Мен, эрттен сайын кьошдан чыгып, танг жарыгьы тау башланы агьарта башлагьан чакьга кьарап, кьууанама, Салих Александрович кьатында болганын да унутуп. Кьалай хычыуунду эрттенликде кеси жеринги тауларына, агьачына, ташына, жайлыкьларына кьарап, дунья зауукьлугьун сынамакьлыкь! Сер аязчыгьы бетинги сылагьан чакьны хычыуунлугьу уа бютюнда.

Киши жеринде да тюз мындача кёрюне эдиле жерибизни байлыкьы, ариулугьу. Кьыргьызыны жеринде да бар эди берекет да, ариулукь да. Кавказдача уа угьай. Хар кимни кеси жери кеси адамына асыуду. Кьыргьызыны, кьзазахны адамы уа халаллыкьын, ниет тазалыгьын кёргюзтгенди бек кьыйын заманыбызда. Ол а бек уллу байлыкь эди жарлы жаныбызгьа. Кьчгюнчюлюк салган жара тап а бюгюн да юсубюздеди – малгьа эн салганча, ёмюрлюкдю ол.

– Тууар, не кеси кесинге шыбырдайса?! – деди Салих Александрович. – Ёрге тур мен сёлешген сагьатда!

– Не алынаса?

– Ол а не айтханлыкьынгды?

– Итле чабадыла, сен чапханча, адамны юсюне.

– Сенсе ыстауатны сакьлагьан ит. Тууарла кьатында ёсген тууарса сен.

Мен шинтигими кьулакьларына жабышдым эки кьолум бла. Атам Украинада пленнге тюшгенинде, анга соруу этген фашистге сынатхан ишни унутмагьанма алыкьа. Аны хапарын жангыдан эсгердим, уруш ойган, чач-тукь этген шахарларыбыз, эллерибиз да кёз туурама келип

тохтадыла. Атам а, алайда гитлерчини ёмюрде ауузундан сёз чыкъмаз-ча этип, кийимлерин кийип, сабыр-сабыр атлай, чыгып кетгенди ол юйден, ол тийреден...

Алай кесибизникиле уа керегин бергендиле. Тюзлюк тохташды-рылгынчы кёп азап сынатхандыла.

Бу манга юрген маске жангыз бир урум боллукъду. Андан сора уа? Сюймегенлерим кёл кенгдирирле. Сабийлеге айып атарма, тейри. Элиужанны къууанырыгын бла къаллыгын а билмейме. Сюймез ол да биринчи эрини аты мурдаргъа чыкъса.

«Озма, – деди тынгысызлыгъы жүрегине сыйынмагъан ауаз. – Аллай кюйсюзлюк адамгъа къызыл къан къусдурады. От жагъабызны суутма. Не жутулса да, мурдарлыкъ жутулмайды. Жашлары ажымлы жоюлгъан аналаны такъыр кёзлеринден жилимукълары къан къатыш келгенлерин эсима тюшюре тураса бусагъатда. Сабырлыкъ ал жанынга. Къыйынлыкъ соруп келмейди. Келди эсе уа, кётюрюрге керекбиз. Зорчуну къамасы бизни къамабыздан эсе, кёпге жютюдю. Кесинг да сынама эсде болмагъан палахны, бизге да сынатма. Халкъ сукъланган юйюрюмю сарнатма, жарыкъ жаннган от жагъама бузлатма...».

Была анамы сёзлери болгъанларын ангылагъанымдан сора, къолларымы шинтикден айырып, белими, къолларымы да тюзетип, Салих Александровични кёзюне аралып тохтадым. Алай аны экили кёргеним а бютюнда тынгысыз этди. Бирде онг къол аязым бла сылайма кёзлерими, тюрлениу жокъду. Ой таланнган, эринлерими къургъакъсыгъанлары уа бютюнда амалсыз этеди. Бу итни сорууларына тилим бюлдюрюгю этип, кючден жууап береме. Ол а, мен аны къозутургъа этген сунуп, сылтаусуз чамланады.

Бир жол райондан келген къызылжагъа: «Атны жауур нек этгенсе?» – деп, шытыларын атамы субай бетине, чепкен жагъасына чачдыргъанын эсгерирге уа къолумдан келди. Таукеллигим а биргемеди – къоркъгъан, буюкъгъан деген сёзледен кенгдеме. Кёчгюнчюлюкде палах башыбыздан басханда да этмегенбиз кёлсюзлюк. Алай болмаса, халкъым хазна кёрмез эди туугъан жерин. Алай эсе уа, таукел жүрек, оюмлу акъыл кёлсюзлюкню хорлагъанларын кёре да, сынай да келеди миллетибиз.

Эрменбий, Элиужан письмоларындан биринде: «Бийсо, бюгюн тышына танг жарыгъы бла тенг чыгып, бийик тау башланы агъаргъанларын кёрюп, аланы сен жарытхан сундум да, алагъа алгыш этдим. Кече-кюн да жүрегими учундургъан сёзлерими аямадым. Ийнан, жаным, сени хар заманда бийикледе излейме. Къатымда сюелип тургъан сагъатында да алай. Эрттенликде тау башланы хычыуун сылагъан кюн таякъланы да сен жиберген сунама бийиклеге. «Барыгыз!» – деген сёзлеринг эшитиледиле къулагъыма...

– Санга игилик этер акъылда эдим да, танытдынг ким болгъанынгы.

Салих Александрович ол сёзлени айтхан сагъатында кынгырлыгы аз билиннген уллу бурунуну квалтырагъанын эследим, эринлерин да чайнады, гитче, тар мангылайына тер какъды.

– Сен бетсиз адамса. Ким болгъанынги толусунлай билдирликме райкомгъа. Манга – властьны адамына, айтхан аманларынгы да жазып. Сени кибикледен кыралгъа, партиягъа хайыр жокъду, юйюрюнге уа бютюнда. Анангы сарнатырыкъса, атангы жаны саулай башын жерге сугъарыкъса.

– Атам-анам бла ойнама, итден туугъан!

– Итден ким туугъанын кёргюзтюрге! Мени атам урушда ёлгенди. Кызыл кянына боялгъан партия билетин чыгъаргъандыла ёшюн хуржунундан. Аны юсюнден 1942 жылда «Красная Звезда» газет жазгъанды. Сен а манга бююн: «Итден туугъан», – дейсе, бетсиз! Унутма жашауну огъурсуз бораныны жели сени кесинги угъай, битеу адамларыгъызы да тозуратырыгъын. Мен райкомну буйругъун толтурама бююн. «Харам талакъ» деген сёзлени магъаналарын ангыламагъанынги кёзюнге туура этерге излейме. Башсыз, коммунистле намаз этерге, ораза тутаргъа керек болгъанларын да ангылат, ортагъа чыкъ да. Мен Ленин къурагъан совет милицияны тамата лейтенанты болгъанымы унутма.

* * *

Партия сёз бек къаты салынды – жанына къоркъмай, мени жанлы болуп, киши сюеллик туююлду. Салих Александровични атасы халкъ намысын кёрген, тазажюрек, жигит, иш кёллю коммунистни, урушда жигитлигин да танытхан адамны итге санагъанды, властьны кьуллукъ-чусуна ауузуна келген аманны артха салмагъанды Бийсо.

Партия жыйылыуда атам окъуна тынгылауну басып олтурады. Ол сабийлерин къорууларгъа суюмеучюдю, жыл саны жетген инсан ишде, жашауда да базыныулу болургъа кереклисин айтыучуду. «Тышындан болушлукъну къарыусуз, билимсиз адам сакълайды», – деучюдю.

Атамы амалсызлыгъын сезип турама. «Сандыракъла сёлешесе», – деди атам бир заманда, мен кесими къорууларгъа кюрешгеними жаратмай. Элиужанны сёкгеними – гажайлыгъын коммунистлеге ачыкъ этер акъылда бир къауум сёз айтханымы уа бютюнда жаратмады.

«Атам, энди кёгюм чууакъ болур деп ийнанмайма», – дедим кеси акъылымда. «Харам талакъ» деген сёзле къайдан чыкъдыла ауузумдан? Бу кыйынлыкъдан кутулсам да, Элиужаннга алгъын айтыучу сёзлерими къайтараллыкъ туююлме. Сабийле анасы болгъанындан сора да: «Хар заманда сен биргемесе, хар къайда да хычыуун сёзлеринги эшитгенлей жашайма», – дерге бек суюгенме.

Атам не да айтсын, бусагъатда манга чыдамлыкъ, танышларымдан болушлукъ да керекдиле. Райкомда, обкомда партия организацияны оноун тюзге санап, партия билетими сыйыргъанларында, кесими ёлгенлеге тенг этдим. Жау чыракълай жанады жүрегим.

*Аллахха туура, адамгъа таша
Бир кыйынлыкъла сынайма.
Кюнню туманнга киргенин кёрсем,
Манга ушайды деп жилияма.*

Акатны бу тизгинлери биргемедиле кече-кюн да. Жюрек жараларымы жабар кюнле кыйда манга? Тангны атханын, кюнню батханын да эслемейме бусагъатда. Къалай къутхарайым башымы эл бедешинден? Фермагъа барыргъа уялама. Ёлген иги туюлюмдю, бу бедешден эсе? Менден сора къатын кыйгъан жокъмуду? Районубузну таматасы юч кере алгъанды къатын. Ючюсю да – коммунистле, къуллукъчула. Аны нек ёлтюрмейдиле? Ариу атлашын, ариу жорюшон бирда тюрлендирмейди, кесин омакъ сёлеширге юретип тургъан болмаса. Уруш кыйгъылы да болмагъанды ол. Аны юсюнде жаланда мен билген затланы сагъынсанг окъуна тамамды партиядан, ишден кыстаргъа. Аланы жаланда бирчигин сагъынчы, эр киши эсенг?

Кёк кюкюреген, шибиля атылгъан тауушну да кётюралмайма. Сабийле окъсуз ушоккуну атдырып ойнасала уа – бютюнда. Алай колхозну таматасы Ахия улу Муталип жиберген келечини айтхан сёзюню ауурлугъу барын да хорлады: «Бийсо, сен партиядан кысталгъан адам, фермагъа таматалыкъ этерге эркин туююлсе. Тамбла ары сени орунунга ишлерик адам барлыкъды. Малланы санап, анга ётдюр. Фермада маллада, башха затлада да жетишимсизлик болмасын...»

Председатель айтдыргъан олду. Ачыкъ сюелирге къоркъа эселе да, фермада мени кетеригими скоймегенле уа бардыла. Кёп тилемейме Аллахдан: «Бюгюнлюкде мен сынагъан бир адамгъа асыры ауур жюкдю, ач, суукуъ да эт, акъылдан шашдырма. Элиужанны, сабийлени жерге къаратма. Анамы жилиятма. Сабыр сёзлю, терен оюмлу атамы – уруш отунда къан ырхыланы жырып ётген адамны – юйюрюне жилия сынатма, жансыз этме. Ол аны кётюраллыкъ туююлдю...».

* * *

Мен, кичи къарындашым Жюнюсю да биргеме алып, Нальчикге атландым. Башыма бошма, кыйры барсам да деп тургъанымлай, колхозну председатели тюбеп къалды эл аягъында автобус тохтаучу жерде. Саламы-келямы жокъ, бек хыны сёлешди:

– Кыйры тебирегенсе, Таука улу, соргъанынг-сурагъанынг болмагъанлай?! Сыртынг къамичи излеп тура болур дейме.

– Былайда къабырланы кёремисе, Ахия улучукъ?

– Сора уа, сора?

– Не кычыраса? Ёлгенлени уятаса.

– Не затла жаншайса?!

– Кесинги тап жорют. Юйюнге бар да, къатынынга кычыр, сабийлеринге кычыр тамагъынг къарылгъынчы дери.

– Тейри, партиядан кысталгъанлы бек акъыллы болгъанса.

– Партиядан кысталыргъа ким тийишли болгъанын кѳргюзтюрме сизге.

Председатель инбашларын терк тюзетди да, кезиулю сѳзюн айтыргъа хазырланды. Тейри, менден да ариу сѳз эшитирик туйюлдю. Бир кюн туугъанма, бир кюн ѳллюкме. Эр киши не заманда да эр кишилей къалыргъа керекди.

– Тамбла эрттенликде мени кабинетиме табыл, Таука улу.

– Ахия улу, Тауканы аты бла, битеу жашауу бла ѳхтемленеме мен. Хыликкя этерге юрешме. Тутмакълык сынатырык сен болсанг да, айтырыгъымы артха саллык туйюлме. Сиз сынатхан палахлагъа бой салып къоярык сунма.

– Тейри, ол мен таныгъан адам туйюлсе сен.

– Тюз ангылагъанса. Намыс-сый не болгъанларын билмеген адамгъа аны кесини кѳзю бла къараргъа керекбиз.

– Мен айтханны ангыладынгмы? Сакълатма.

* * *

Кѳп заман озду колхоз мени къойчу къошладан бирлерине сюрюучю этип жибергенли. Атамы басымлы сѳзлери мени керексиз чамланыуладан, кимлеге эсе да кѳл ашаудан кенг этгендиле. «Юйдегили бол», – деп кысадыла атам-анам. Мен да аяк тирейме. Къахме Элиужанны таныгъан ол ишни этерге къалай базыныр?

...Эрменбий, бююннгю кюнню къууанчын кѳтюралмазлык сунама. Кюйген жюрегим тауча бийик, жаз башында гюлле чакъгъанча, кырдык чыкъгъанча, асыуду, ариуду. Табынама къадарыма, ол берген кючге, ол берген къууанчча. Жашауум, кызгъанма манга бу къууанчны!

Москвадан КПСС-ни Ара Комитетинде партия комиссиядан атама къагъыт келгенди. Ол, атамы тилегин толтура, тинтиу ишле къурап, аны жашы Бийсо партиядан терс кысталгъанын тохташдыргъанды.

Айтыр сѳзюм кѳп эди санга, жан тенгим. Алай бююн бу къууанчыма къууанма къой.

СОНГУРА АТЛАНЫ ЭНЧИЛИКЛЕРИ

Сонгурала болушлукъчу сёзлени араларында энчи жерни аладыла. Ала айтымда сёзлени бир бирге байлар ючюн эм алагъа тюрлю-тюрлю магъанада къошар ючюн хайырланыладыла. Айтымда сёзле бир бирге формаларыны болушлукълары бла байланадыла. Сёзлени бир бирлери бла къалай байланнганларын бек алгъа атны болуш формалары кёргюзтедиле. Аланы хар бири айтымда бир талай синтаксис къуллукъну толтурадыла. Башхача айтханда, сёзню хар формасы айтымны бир неда бир ненча члени болады, ол членле уа тюрлю-тюрлю магъаналаны кёргюзтедиле. Алай болуш магъанала не кёп эселе да, тилде толу къуллукъ эталмайдыла. Аны себепли тил, болушла бералмагъан магъаналаны кёргюзтюр ючюн, сонгураланы хайырланады. Анга кёре сонгурала деп атны, алмашны неда башха субстантивленнген сёзню ызындан келип, болушла кёргюзталмагъан магъаналаны берир ючюн жюрютюлген сёзлеге айтадыла.

Магъаналарына эм къуллукъларына кёре сонгурала болуш жалгъаулагъа ушайдыла. Алай болуш жалгъауланы магъаналары сонгураланы магъаналарындан кенгди. Сонгураланы магъаналары болушланы магъаналарына къошакълыкъ этедиле неда аланы магъаналарыны бир кесегине келишедиле.

Тилни башха кесеклеринича, сонгураланы да энчи шартлары бардыла.

Сонгурала энчи сёзледиле, аффикслеча, сёзлеге къошулмайдыла, энчи жазыладыла. Ол шартха сонгура бла аны аллында келген сёзню араларына башха сёзню къошулургъа болгъаны да шагъатлыкъ этеди: *элге дери, элге баргъынчы дери, элге барып къайтхынчы дери, сенден сора, сенден айырылгъандан сора, сенден айырылып кетгенден сора.*

Сонгурала айтымны членлерини араларында тохташдырылгъан магъаналаны кючлендирирге, толу ачыкъларгъа эм ол магъаналагъа къошакълыкъ этерге себеп боладыла.

Болушлукъчу сёзле болгъанлары себепли, сонгурала айтымда энчи членни къуллугъун толтуралмайдыла, кеслери къарагъан, байланнган сёз бла бирге бир член къурайдыла.

Тилни энчи кесеклерине кирген сёзледен къарыусузуракъ эсе да, сонгураланы энчи басымлары болады. Сонгурала, тилни башха болушлукъчу кесклерича, хазна тюрленмейдиле. Алай бир-бир сонгурала болуш, сан, ие жалгъаула алыргъа боладыла: *Сизни кибикле тургъанлай, советге Дюгерхан бла Байбийченими алайкъ (З.Ж.)? Кюнбатыш табадан сууукъ жел уруп*

башлады (Х.М.). Шёндоге деричиннге мен эшитмеген эдим, таулу кызычкыны кытхарам деп, аны кытурган сууга секиртгенин (М.-Т.).

Кыуралыуларына кёре сонгурала эки кыаумгыа юлешинедиле: энчи сонгурала; сонгурала атла. Энчи сонгураланы кеслерин да экиге юлеширге боллуккыду: таза сонгурала бла кыуралган сонгурала.

Таза сонгурала хар заманда да болушлуккычу кыуллуккыда жюрюйдюле, аланы кыуралганларын тохташдырган кыыйынды, тилни бусагъатдагы болумунда алагыа кыуралмагъан сёзлегеча кыаралады. Таза сонгуралагыа *бла, дери, кибик, кыатыш, кыынлы, сайын, сартын, ючюн* деген сёзле киредиле.

Кыуралган сонгурала болушлуккычу кыуллуккы бла бирге контекстге кёре толу магъаналы сёзлени кыуллуккыларында да келедиле. Бу кыаум сонгурала, тилни кыайсы кесегинден кыуралганларына кёре, юч кыаумгыа юлешинедиле:

а) атладан – *лы/-ли, -лу/-лю* сёз кыураучу аффиксни болушлуккыу бла кыуралган сонгулара: *жанылы, кыарамлы, кыылыккылы, маталлы, сыфатлы, тюрсюнлю, халли, шекелли, чаккылы, тенгли, себепли;*

б) сыфатланы, сёзлеулени эм алмашланы формаларындан кыуралган сонгурала: *алгыа, аллын, алда, ары, артха, бери, башха, бурун, жуууккы, ёзге (ёнге); кыадар, кыаршы, кыажау, кем, кере, сора, ушаш;*

в) этим формаладан кыуралган сонгурала: *ала, башлар, кёре, кыарап, кыарамай, таба.*

Бир-бир атла, бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлада келип, сонгураны кыуллуккыун толтурадыла. Аллай атлагыа сонгура атла дейдиле. Сонгура атланы кыуллуккыунда *ал, ара, арт, баш, жан, ич, кыат, орта, тыш, тюрп, юс* деген сёзле жюрюйдюле. Бу сёзле толу магъаналы сёзледиле, бетде, санда, болушда да тюрленедиле, айтымда энчи членни кыуллуккыун толтурадыла. Сонгура атны кыуллуккыунда келгенде уа, ала айтымны энчи члени болалмайдыла, кеслери байланган сёз бла бирге кыош член кыурайдыла, лексика магъаналарын тас этип, болуш жалгыауланы (кыайсы болушда келгенлерине кёре) магъаналарын толу, кесгин этип жюрюйдюле.

Сонгурала атла тамырдан, ие жалгыаудан эм бериучю, орунлаучу, башлаучу болушладан бирини жалгыауундан кыураладыла: *аллында, арасында, башына, жанына, ичинден, тюрбюнден.*

Сонгура атла алларында келген сёзле бла кыысылыу (аллында келген сёз иеликчи болушну жалгыаусуз формасында келсе) неда келишиу (аллында келген сёз иеликчи болушну жалгыаулу формасында келсе) мадарланы болушлуккылары бла байлана-

дыла: *Ол, чабып келип, атасыны аллында школ артмагъын ача тебиреди (М.-Т.). Стол юсюнде кѣп тюрлю ашарыкъла бар эдиле.*

Ал. Бу сонгура ат юч формада жюриюдю: *аллына, аллында, аллындан.* Бериучю болушну формасында келгенде, айтымда кѣргюзтюлген ишни бир затны ал (бет) жанына айланнганын билдиреди: *Къонакъ Ортабайны аллына будуман этип жетди (Ш.М.). Маллары келмей къалгъанла аланы алларына къараргъа жайылгъандыла.*

Орунлаучу болушну формасында жюриюгенде, айтымда кѣргюзтюлген ишни бир затны ал жанында этилгенин билдиреди: *Буюрулгъан жумушну заманында эталмагъаны себепли, жаш Ахматны аллында жерге кирлик болду (Ш.). Аны бети тюрленип, тенглерини аллында уялгъандан, жюреги къыйналды (Ш.Х.).*

-Р – аффиксли этимсыфат бла байланып келсе, *аллында,* деген сонгура ат бир ишни башха ишден алгъаракъ этилгенин кѣргюзтеди: *Юйге киририни аллында, Алим маллагъа бичен берген эди.*

Башлаучу болушну формасында келсе, айтымда кѣргюзтюлген ишни бир затны ал жанындан этилип тебирегенин кѣргюзтеди: *Сосурукъ, марап туруп, желмауузну ёшюн аллындан урду (Н.).*

Арт деген сонгура атны формалары (*артына, артында, артындан*) ал деген сонгура атны формаларына антонимлик этедиле: *Къыз, ачы къычырыкъ этип, таш артына къачды (Ш.М.). Эшик артында кимле эселе да шыбырдаша эдиле. Ач юйню киштиги жѣрге атылгъанча, немислини артындан секирип, богъурдагъына жабышдым (Г.Э.).*

Ара деген сонгура атны да юч формасы барды: *арасына, арасында, арасындан.* Бу формала кенглик эм заман магъаналаны белгилейдиле, ишни эки неда талай затны араларындагъы жерге бурулгъанын, аллай жерде башланнганын, аны этилген заманын эм къалайда этилгенин кѣргюзтедиле: *Къызчыкъ жыйрыгъын башха кийимлерини араларына салды. Кечени арасында эшик къагъылды. Экисини араларында шѣндюге дери бир келишиусюзлюк болмагъанды. Чагъа башлагъан тереклени араларындан болмагъанча ариу ийис урады.*

Орта деген сонгура ат да юч формада жюриюдю: *ортасына, ортасында, ортасындан.* Орунлаучу болушдагъы форма аслам тубейди. Бу формала да, ара деген сонгура атны формаларыча, кенглик эм заман магъаналаны кѣргюзтедиле: *Ахшам бла экинди ортасында сабийле сызгъыра, бузоуланы да сюре, тѣгерекге ташчыкъла да сыза келедиле (Ш.М.). Найыпханны анасы Шарауну арбаздан ары ашырып, сехлени да этип, юйге киргенде,*

къызы, эринлери да кгалтырай, отоуну тюз ортасында сюелип тура эди (Т.З.).

Баш деген атны бериучю, орунлаучу, башлаучу болушладагъы формалары бир-бирде болушлукъчу магъанада келедиле эм сонгура атланы къуллукъларын толтурадыла. Бериучю болушда айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны баш жанына айланнганын билдиреди: *Жашла юнню башына кганжал уругъа оноулашдыла. Дых тауну башына булутла жыйыла башладыла. Орунлаучу болушну формасында айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны баш жанында этилгенин билдиреди: Иги эслеп къарагъанда, элни башында бир къарелдиле кёрюндюле. Бийик терекни башында бир уллу къаргъа тура эди.* Башында деген сонгура ат заманны кёргюзтюрге да болады: *Айны башында профсоюзланы кезиулю жыйылыулары болду (К. Ж.). Башлаучу болушну формасында айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны баш жанындан этилип тебирегенин билдиреди: Ол жыл кзышны башындан аягъына деру сууукъ бошламагъан эди. Жолну башындан аягъына деру ол жашха тырман этгенлей барды.*

Тюп деген сонгура да бериучю, орунлаучу, башлаучу болушланы формаларында жюрюйдю: *тюбюне, тюбюнде, тюбюнден.* Была айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны тюп жанына айланнганын (*тюбюне*), ол ишни бир затны тюп жанында этилгенин (*тюбюнде*) неда тюп жанындан этилип тебирегенин (*тюбюнден*) билдиредиле: *Кзызчыкъ кзол жаулуугъун жастыкъ тюбюне сукъду. Билмей тургъанлай, таш тюбюнден кзоянчыкъ чартлап чыкъды. Терек тюбюнде кзызыудан бираз эс тапдыкъ.*

Жан деген сонгура ат ючюнчю, бешинчи, алтынчы болушланы формаларында жюрюйдю: *жанына, жанында, жанындан.*

Бериучю болушладагъы форма айтымда берилген ишни бир затны тийресине, анга жууукъ жерге айланнганын, алайда этилгенин кёргюзтеди: *Мен, кзабыр тебелеге абына, бетим айланьп тургъан жанына тебиредим (С.А.). Элни тебен жанына да суу тартылганды.*

Орунлаучу болушладагъы форма айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны тийресинде, анга жууукъ жерде этилгенин билдиреди: *Культура юнню межамын элни огъары жанында ишлерге оноу этдиле. Ол эшик жанында сюелип тохтады.*

Башлаучу болушдагъы форма айтымда кёргюзтюлген ишни бир затны тийресинден, анга жууукъ жерден башлап этилип тебирегенин билдиреди: *Ызы бла уа суху жел, жауун кзатыш, Минги тау жанындан кзыстау уруп жетеди (Ш.Х.). Кече ортасында элни тебен жанындан ушкок атылгъан тауушла эшитилдиле.*

Бир-бирде жанындан деген сонгура ат делибератив магъананы да береди: *Жыйылыуда Ахматны жанындан кёпле сөлөшдиле.*

Къат деген сонгура атны формалары да (*къатына, къатында, къатындан*) жан деген сонгура атны формалары билдирген неда алагъа жууукъ магъаналаны кёргюзтедиле: *Сосурукъ эмгенни къатына жууукъ келди (Н.) Бёрю къатында юйреннген ат кзой кесер (Н.С.). Къызчыкъ анасыны къатындан кетерге унамай эди.*

Ич деген сонгура атны формалары (*ичине, ичинде, ичинден*) кенглик эм заман магъаналаны кёргюзтедиле.

Бериучю болушдагъы форма (*ичине*) айтымда кёргюзтүлген иш бир затны неда жерни ичине айланнганын билдиреди: *Къыз письмону конверт ичине сукъду.* Бир-бирде бу форма заманны кёргюзтүп келеди: *Сау жылны ичине сен бизге жалан бир кере келгенсе.*

Орунлаучу болушладагъы форма (*ичинде*) айтымда кёргюзтүлген ишни бир затны ичинде, бир жерде этилгенин эм аны этилген заманын билдиреди: *Битеу элни ичинде Ахматдан бек намысы жорюген адам жокъду. Жауун тохтагъынчы, жашла дорбунну ичинде турдула. Бир ыйыкканы ичинде Хадижат битеу экзаменлерин берип бошады.*

Бу сонгура атха *тышында* деген сонгура ат антонимлик этеди: *Даулашла юнню тышында да тохтамадыла.*

Башлаучу болушдагъы форма (*ичинден*) айтымда кёргюзтүлген ишни башланнган жерин билдиреди: *Малкъар халкканы ичинден талай белгили алим чыккганды. Отоуну ичинден сары киштикчик чартлап чыккды.*

Юс деген сёзден къуралгъан сонгура атла (*юсуне, юсунде, юсунден*) асламысында кенглик эм делибератив магъаналаны кёргюзтедиле.

Бериучю болушладагъы форма (*юсуне*) айтымда кёргюзтүлген иш бир затха неда бир затны юсуне айланнганын билдиреди: *Бир жол, ууга барганда, аланы юслерине айыу чыккган эди. Ол, орундукъ юсуне олтуруп, терен сагъышха кетип тура эди.*

Орунлаучу болушдагъы форма (*юсунде*) айтымда кёргюзтүлген иш бир затны юсунде этилгенин неда биреуню не бир затны юсундеги башха затны билдиреди: *Жашла жол юсунде иги кесек заманны сюелдиле. Стол юсунде тюрлю-тюрлю ашарыккыла бардыла. Сафарны юсунде зыкккыл тончугу бар эди.*

Башлаучу болушладагъы форма (*юсунден*) асламысында делибератив магъананы кёргюзтеди: *Конференцияда кгоркгу-усузлуккыну юсунден проблемалагъа уллу эс бурулганды. Арба-*

ны юсюнден къарт да сагъышланды. Устаз сабийлени юсюнден сагъыш эте эди.

Сонгура атланы къуллукъларында, аз болса да, ахыр, аякъ, тийре, орун дегенча сёзлени формалары да жюриюдюле. Бу сёзле асламысында ишни къалайда этилгенин, къайры айланнганын, бир затны башха затха алышыныннганын кёрюздедиле: *БГйыкъны ахырына биченни жыйышдырырға керекди. Кварталны ахырында иги ишлегенлеге сауғала бердиле. Озгъан жылны ахырындан шёндюге дери ол ишини юсю бла кёнюшү элде тургъанды. Айны аягъына ферма башха жерге кёчерикди. Элни аягъында жангы клуб ишлене турады. Ахматны орунуна тамбла ишге мен барлыкъма. Сталинградны тийресинде Ата журт ючюн кёпле жан бергендиле.*

Сонгурала бла сонгура атланы бирге ушагъан шартлары, энчиликлери да бардыла.

Ала экилери да болушлукъчу къуллукъда келедиле. Аны себепли затны, шартны, ишни аты болалмайдыла, болуш жалгъауланы магъаналарын толтуруп, тамамлап келедиле, айтылгъан да, жазылгъан да энчи этедиле.

Сонгурала да, сонгура атла да кеслери байланнган сёзле бла бирге айтымны бир члени боладыла. Аланы айтымда орунлары да бирчады, башхача айтханда, кеслери байланнган сёзню ызындан келедиле.

Сонгурала эки къауумгъа юлешинедиле: таза сонгура бла къуралгъан сонгурала. Таза сонгурала жалаңда болушлукъчу къуллукъда келедиле, къуралгъан сонгурала уа толу магъаналы сёзле болуп да жюриюдюле. Сонгура атла уа энчи атланы къуллукъларында да, болушлукъчу атланы къуллукъларында да келедиле, сёз тюрлендириучу аффикслени да аладыла.

Сонгура атла ызларындан сонгура къошуп келирге боладыла, сонгурала уа сонгура атланы алларында жюриюмейдиле: *элни аягъына дери, жылны башындан бери.*

Сонгурала бла сонгура атланы араларында башхалыкъ морфология къурамларында да барды. Биринчиле тилни ат эм этим кесеклеринден да къураладыла, экинчилери уа атладыла.

ХУБОЛЛАНЫ Сахадин
филология илмуланы кандидаты

ТЮРК ТИЛЛЕНИ УСТАСЫ

Жулабланы Юзейир сегиз тюрк тилни билген, малкъар адабиятда кесини энчи тили, оюму, окъуучусу да, билим бериуде эслерча ызы да болгъан жазыучу Чегем ауузунда Жууунгу элде туугъанды. Жарсыугъа, ол элни аты, таулула сюргюнден къайтхандан сора да, жаланда эсгериуледе сагъынылады. Юзейир онтёртжыллыгъында Къзахстаннга тюшген эди. Джембул областьда школну бошап, Къзах къырал университетде билим алгъанды. Таулула Ата журтха къайтхандан сора уа, Хушто-Сырт элде школну директору болуп тургъанды.

Билим алыуну жолун суйюп сайлагъаны, ол аны чакъыргъанлай тургъаны белгилиди. Юзейир 1967 жылда Къзахстанны илму Академиясыны Жандосов атлы тил билим институтуну тюрк тиллеге юйретген бѐлюмюню аспирантурасына окъургъа кирип, аны жетишимли бошап, Нальчикге къайтхандан сора, «Эльбрус» китап басмада редактор, тамата редактор, окъуу китапла чыгъаргъан бѐлюмюню таматасы болуп иги кесек жыл ишлегенди. Ахшы урунганы ючюн, бир къауум сыйлы саугъагъа, иги кесек махтау грамотагъа да тийишли болгъанды.

Кесини усталыгъын Юзейир кѐп тюрлю жанрда сынагъанды: илму статьяла, хапарла, чам хапарла, новеллала, повестъле да жазгъанды.

Жазыучуну юсюнден оюмунг аны биринчи китабын къолгъа не кюн алсанг да, ол кюнден къуралып башлайды. Юзейирни «Жер этегине» деген ат бла чыккыгъан биринчи китабы окъуучуну къолуна 1980 жылда тюшгенди. Ол юч кесекден къуралады, ары хапарла, новеллала, чам хапарла да киргендиле. Ала авторну ич дуниясын тынгылы ачыкклайдыла.

Сѐз ючюн, «Аманат» деген хапарда шахарда жашагъан жаш адам элге келип, анда къартла бла тубешип, аланы хапарларына, сыбызгъы соккыгъанларына тынгылайды. Сен а тизгин араларында туудуккларына къууанган къартланы таза сагъышларын, алгъышларын, дуниягъа тилеклерин эшитесе. Муну окъугъан адам ашпасына, ыннасына ашыккмай къаллыкъ туйюлдо. Баям, жазыучу излеген да олду.

Бери кирген новеллаланы ичинде «Аппаны ашыгъы» энчиди. Таматаны мында берилген сыфаты таулу къартланы

огъурлулукъларын, жарсыуларын жашырып, къууанчларын дуниягъа туура эте билгенлерин, аланы умутлары, иги къуу-умлары да миллетлери бла бирге болгъанын кѳргюзтеди. Ха-пар жашчыкъны атындан барады. Артда, аппаны жашы Азамат къазауатдан къайтып келгенде, къартны къабырына келип, жашчыкъ: «Аппа, Азамат немецлилени хорлап келгенди!» – деп кычыргъанды.

Аппаны бу чыгъармада берилген сыфаты кѳп таматаланы эсге тюшюреди. Къайсы элде да болгъандыла Малкъарда, Къа-рачайда да быллай зауукълу, эс тапдыргъан таматала – дуния-гъа огъурлулукъ келтиргенле, кѳп сынауладан ѳтген миллети-бизни бетин чыгъаргъанла.

Малкъарда басмаланган, сабийлеге аталгъан чыгъарма-ланы азлыгъын, ала къалай керекли болгъанларын барыбыз да билебиз. Алагъа атап жазгъан а, айхай да, кыйынды. Иги уста, фахмулу жазгучу этерге керекди ол ишни.

Юзейрни сабийлеге аталгъан китаплары бир къауум бола-дыла: «Чирчикле», «Эртте биреу бар эди...», «Тергеп бир кѳр», «Насыплыла»... Былада юйретиу магъанадан сора да ана ти-линги байлыгъы, татлылыгъы, аны багъалай билиу, къарачай-малкъар халкъны адеп-къылыкъ тѳрелери, жашауну не тюрлю болумунда да жарагъан нарт сѳзлери – ата оюмлары, ким да сукъланырча, ариу кѳргюзтюледиле.

Бу жанрда жазылган чыгъармаланы психология ауурлугъу барды – ол жумушну жаланда сабийлени оюмларын, умутларын терен билген жазыучу тамам эталлыкъды.

Жулабланы Юзейирни «Жашау ызы» (1996 ж.) китабында «Тынгысыз кечеле», «МЭЛС», «Кийилген чурукъла» дегенча хапарла бизни халкъыбыз ёмюр жолунда кёрген кыйынлыкъла, зауукълу кезиуле, мудахлыкъ, жарыкълыкъ, шургулу кечеле, жашауубузну тюрлендирген, иш къайнагъан кюнле да бир бирлерин алышындыра, келир тёлюлеге тарых ызыбызны суратлайдыла.

Юзейир «Ай, заман а!» деген китабын (2001 ж.) кесини 1937 жылда жалгъан дау бла илишаннга салыннган къарындашы Даниялгъа атайды. Бу китапны бир жангылыгъы – жазыучу мында повесть жанрда усталыгъын туура этеди.

«Жангы жерде», «Гылыу чычханла» деген къысха повестьледе бир къауум адамны къадарларыны юсю бла сюргонде таулу халкъ чекген кыйынлыкъланы ачыкълай, автор игилени игиликлерини, аманланы да аманлыкъларыны юслеринден хапарлайды.

Къазахстанда иги кесек заман жашагъан Юзейир ол асыл халкъны халаллыгъын, жандауурлугъун, тёзюмлюлюгюн, миллет энчилигин суратлайды, алай бла къайда да адамлыкъгъа тийишли ышанла сыйлы болгъанларын кёргюзтеди. Ол

кыйын заманда къадар берген сынауну къазах халкъ бла кёчгюнчюле бир болуп хорлагъандыла дейди.

Бу китапха кирген хапарланы, таурухланы, новеллаланы, чам хапарланы, масхараланы да кеслерини окъуучулары болгъаны сёзсюзю. Сёз ючюн, «Тогъуз кешене» деген таурух, халкъны ауузунда жюрюй келип, басмагъа тюшген, сыйдамланган чыгъармагъа ушайды. Тынч окъулады. Аланы кёре келген жолоучу бла кешенеле кеслери хапар айтадыла. Сюжет ызда бу тюрлю форманы хайырланыу новелланы суратлау кюнчюн бютюнда бай этгенди. «Тогъуз кешене» миллетибизни жомакъ тарыхыны бир бетиди.

Юзейирни иги кесек чам хапары барды. Анда жамауатны ичинде бир тюрлю оюн-кюлкю туудургъан болумла, ишле, сёзле да кеси жерлерин тапхандыла. Масхараны бла чамны ортасы узакъ туюлдю, ала бир бирни баймы, жарлымы этедиле – ол энчи сорууду. Алай кюлкюню ичинде жашырылгъан жилимукъла уа сагъыш этдиредиле.

Иги кесек китап жазгъанды Юзейир. «Бир абынган минг сюрюнюр» деген документли китабы уа кёплени къаратханды артха – тарых жолубузгъа. Ол аны жалгъан дау бла илишаннга салынган къарындашларына, немис фашистле жойгъан жууукъларына, Ата журтларын гитлерчиледен къоруулай,

уруш аулакъларында жан берген акъ топуракъчы жашлагъа жоралагъанды.

Юзейир, педагогика ишде уллу сынауу болгъаны себепли, окъуу китапла чыгъаргъан бёллюню таматасы болуп ишленди кёп жылланы. Ол анга берилген материалны илму жаны бла кертилигин, сабийлеге къалай ангылатыллыгъын, къайсы темагъа къаллай суратла тап боллукъларын, ол ишлени сабийлени билимлерине, окъутууну амалына келишиулерин, тынчлыгъын, къыйынлыгъын да тинтип ишленди.

Бир-бирледе алай да болады: башхаланы этгенлерин тюзете кетип, кесинг къолгъа аласа ишни. Билими, иш усталыгъы, сынамы да ана тил бла байламлы болгъан, башха тюрк тиллени да билген Юзейир башланган класлагъа окъуу китапланы бир къауумун кеси жазгъанды, жарашдыргъанды: «Харфлыкъ», «2-чи классха малкъар тил» (эл, сахар школагъа да энчи). «2-чи классха дидактика материал», «Къарачай-малкъар тилден дерсле», «Орус-малкъар школ сёзлюк» эм башхала.

Бир сёз бла айтханда, Юзейир малкъар школагъа окъуу китапла чыгъарыугъа редакторлукъ этгени, кеси дерсликле чыгъаргъаны да билим бериуню эм халкъ юйретиуню уллу черегине шаудан сууча къошулгъандыла.

Тюрк тиллеге хунери бийик болгъан жазыучу, миллетибизни тамырлары къайдан келгенин излей, Абилгъазыны «Эрттегили тюркле» деген китабын малкъар тилге кёчюргенди. Дин жаны бла къарагъанда да, иги кесек иш этгенди. Ол тюрк

тилден М. Сойменни бла Л. Алтайны «Исламны беш фарызы», къазах тилден Т. Алтыкъулачны бла Д. Юнлюню «Къуран окъургъа юйренейик», А. Таужитовну «Къыпчакъ деген не халкъ эди?», туркмен тилден Абилгъазыны «Тюрк шежиresi», уйгъур тилден «Къуран хапарла» деген чыгъармаларын ана тилибизде окъурча этгенди.

Сегиз тюрк тилни билген Юзейирге ол кыйын да болмаз эди, ол тиллени устасы болгъанына шагъатлыкъ этген шартла дагъыда кѣпдюле. Сѣз ючюн, ол IX–XII ъмюрледе тюрк тилде жазгъан, дуняда белгили алимле: Абунасыр Ал-Фарабини, Махмут Къашкъарлыны, Хожа Ахмет Есевини, Къоркъут бабаны XIX ъмюрде жашагъан татар адабият тилни мурдор ташын салгъан айтхылыкъ алим, устаз эм жазыучу Къаюм Насырыйны, къазах миллетни адабият тилини мурдорун салгъан закий назмучу Къунанбай улу Абайны юслеринден, ана тилибизни тюрк тилле бла тенгleshдириуге, тинтиуге аталып да алаамат ангылашыныулу статьяла жазгъанды. Тюрк миллетни тарыхын билиуде ол ишле кимге да болушлукъ этериклери баямды.

Юзейир Къазахстанны Къырал саугъасыны лауреатын Мирзалиев Къадырны, белгили кыйрым татарлы поэт Рамзи Бурнашны назмуларын, къумукълу назмучу Руслан Аджиевни «Уян, бирлик!» назмусун да къарачай-малкъар тилге кѣчюргенди.

Бюгюнледе Жулабланы Юзейир – сынаулу устаз, Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусу, жыйырмадан артыкъ окъуу, методика эм суратлау китапны, жюзге жууукъ статьяны автору – Россейни жазыучуларыны эм Россейни журналистлерини Союзларыны члениди. Ол кесини чыгъармачылыгъы, жашауда ызы, фахмусу бла да ол сыйлы атланы намыслы жюрютгени бла белгиледи.

Жазыучу бюгюн да къаламын къолундан кетермейди. Алай болуп турсун!

ЭРТТЕГИ АДАБИЯТ ЭСГЕРТМЕЛЕДЕ КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ЭНЧИЛИГИ

Илму хар заманда айныгъанлай, ёсгенлей турады. Анга быллай жаны бла бир юлгю: арт кезиулеге дери тарых жаны бла адабият, тил къурулушуна кёре да кёплени оюмларына ишеклик туудура келген Орхон-Енисей (Энисей) жазмала бюгюнлюкде татар, къазакъ, узбек, башкъурт, къаракъалпакъ, хакас, къумукъ, къарачай-малкъар, дагъы-да тюрк тилде сёлешген башха миллетлени барында да ортакъ хазна болгъанлары тохташдырылгъанды. Алай алыкъа адам улу минг жылла бла тизген тарых, маданият эсгертмеле толусунлай тинтилмегендиле, алыкъа излеу, тинтиу керекли болуп тургъан кёп затла бардыла. Илму жаны бла тинтилип, жууап берилирик затла бизде да аз тьююлдюле. Аладан бирлери къарачай-малкъар адабиятни жанрлары, аны мурдорун салгъанланы жазуучулукъ хунерлеридиле.

Бюгюнлюкде къарачай-малкъар адабиятны тарыхын бийик билим берген юйледе окъуна былай окъутадыла: а) кёлден адабият; б) XVII–XIX ёмюрледе адабият; в) XX ёмюрню 70 жылларында къурала башлагъан адабият. Теория жаны бла алып къарагъанда, адабият болур ючюн, белгилисича, аны къурагъан халкъ болургъа керекди. Аны себепли быллай соруу туады. Къарачайлыла бла малкъарлыла энчи халкъ болуп къайсы ёмюрде тохтагъандыла? Тарыхда айтыла келгенине кёре да, тилибизни онгларыны кенгликери да бизден быллай соруугъа жууап излейдиле. XVII–XVIII ёмюрледен алгъа миллетибизни маданияты не халда эди, адабиятдан ангылам а нечк эди? Биз алыкъа эрттеден келген ниет хазнабызгъа – халкъ чыгъармалагъа ат башындан къарап турабыз.

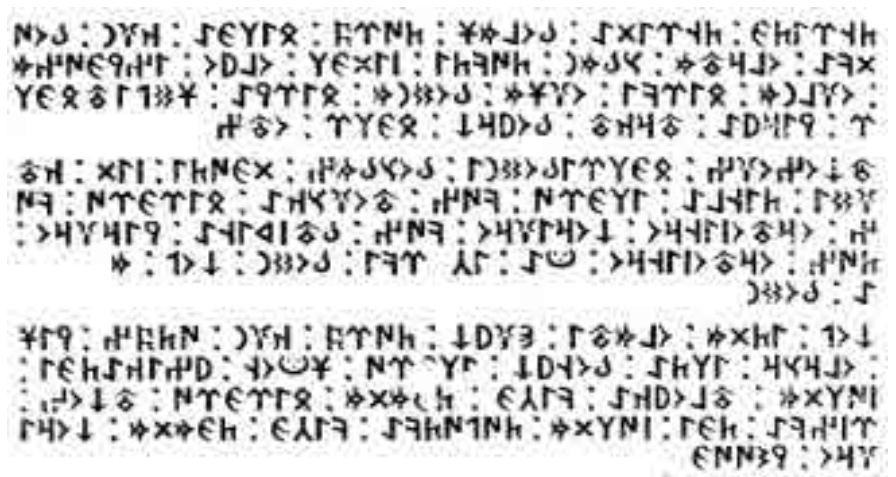
Озгъан ёмюрледен къалгъан маданият эсгертмеле бла ол заманлада чыгъармаларын миллет хазналарына санагъан узбеклиле, татарлыла, башкъуртлула да бизден бурун халкъ болуп тохташмагъандыла. Алай узбекли, татарлы, башкъуртлу алимле кеслерини адабиятларыны тарыхын XV-чи ёмюрден, ала халкъ болуп тохтагъан кезиуледен угъай, андан да эрттеден башлайдыла. Къалай да болсун, халкъны тилини, адабиятыны да жолун бир къысха кезиуден ёнчелеп башларгъа жарамайды. Къысхасы, не тюрлю миллет да болсун, аны миллет тили бир ёмюрде, бир кезиуде жаратылгъанына тарых шагъатлыкъ этмейди. Кертиси уа – табийгъатда хар зат да диалектиканы жоругъуна келип тиреледи. Аны себепли къарачай-малкъар миллет XV-чи ёмюрде къуралгъанды, андан арысы бизге белгисизди, тарыхыбыз жокъду демеклик терсди. Былайда миллетлени жууукълукъларыны, шуёхлукъларыны, тарых жолларыны юслеринден Габдолла Тукайны назму тизгинлери эсибизге тюшедиле:

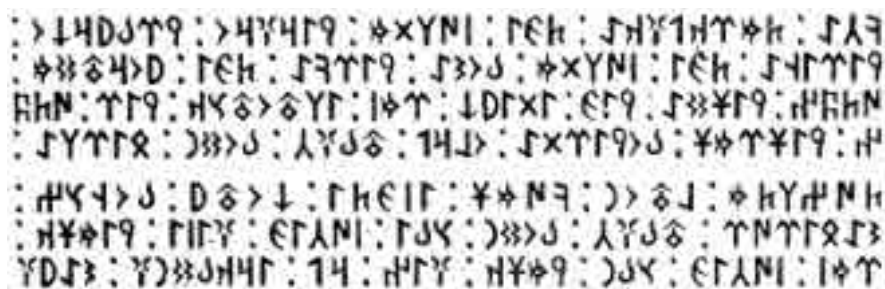
*Бу шуёхлукъну тамырлары
Ёмюрлени терениндедиле.*

Кертиди, уллу миллетлени адабиятларыча, къарачай-малкъар адабият бюгюннгю даражасына алгъын бир заманда да кетюрюлмегенди. Мингле бла тауладан саркъгъан суула кибики, адабият чыгъармала тохтаусуз келе, бир бирге къошула, уллу череклеча болгъандыла. Нарт сёзле, айтыула, тукъум тамгъала, ташлада жазуула, жырла, таурухла – бары да халкъыбызны оюм чемерлиги узакъ ёмюрледен келгенини кёргюзтедиле. Суратлау оюмла жыйыла келип, адабият деген ангыламгъа ие боладыла. Халкъны акъылы, ангылауу, ойлау хунери кенгерселе, адабият ол заманда айнып башлайды. Ол къачан да ёмюр бла байламлы болады, халкъны жашау къолайына кёре ёседи. Миллетни къадарын кёргюзтген кюзгю кибикиди, халкъны алгъадан алгъа элтген кючдю ол. Алайды да, аны тарыхы халкъны тарыхы бла бирди. Адабиятны тарыхы халкъны тарыхыны ызындан баргъаны себепли, къарачай-малкъар адабиятны тарыхы да халкъны тарых ызында къуралгъанды.

Биз оюм этгеннге кёре, тарыхда айтыла келген скифлени, гуннланы къанглы, сакъ, сармат, алан, къарлукъ, хазар, огъуз, куман халкъланы барыны да тамырлары бирди. Бу халкъла эртте заманлада Къытайны бла Румну (Византияны) араларында жашагъан тюрк-монгол тайпала биригип тургъаннга ушайдыла. Алай тюрк-монгол тайпала бир жерде туруп турмагъандыла. Бир бирлери бла жарашмай, арада уруш-тюйюш чыгъып, неда тышындан чабыулла болуп, къача, кече айлангандыла. Бютюнда Александр Македонскийни – Искандер патчахны чабыуулундан сора, гуннланы къозгъалыулары, араплылары уучлаулары, монголлары чабыуулары башда айтылгъан тайпаланы тюп этерге жетдиргендиле.

Ала VII–VIII ёмюрледе Орта Азияда бла Сибирьде, X–XIV ёмюрде уа Эдил суууну бла Каспийни (Хазар тенгизни) баш жанларында, аланы чыгыш, шимал, батыш жагъаларында жашагъандыла. Былайда V–XV ёмюрледен къалгъан адабият юлгюге – Кюлтегинни жазуундан (Орхон жазууладан) бир юзюкге къарайыкъ:

Гитче жазыу.

*Илгерю – Шантюнг йазыкъя теги сюледим,
Талуикъя кичиг тенгмедим.
Биргерю-Токъуз эрсенке теги сюледим,
Тюпютке кичиг тегмедим.
Къуурыгъарыу-йир Байыркъу
Ийринге теги сюледим.
Темир къапыкъгъа теги сюлдим.
Бунча ийирке теги йорытдым.*

Муну бюгюннгю къарачай-малкъар тилге кёчюрсек, былайды:

*Аллы – Шангтунг тюзюне дери ууучладым,
Тенгизге бироз жетмедим.
Къыбылада – Тогъуз эрсенге дери ууучладым,
Тибетге бироз жетмедим,
Батышда – Инжиу¹ черегинден ёте,
Темир къабакъгъа² дери ууучладым,
Шималда – Байыркъы жерине дери ууучладым,
Мынча жерге дери жортдум.*

Тарых билдиргеннге кёре, жашау жолларына кёре да, къарачайлы-ланы бла малкъарлыланы кеслерини бийик маданиятлары болгъанды. Ол зат битету миллетледе да алай бола келгенди. Нек десенг, маданияты, хунери, адабияты болмагъан бир миллет да жокъду. Тарых, археология илмуланы бюгюнлеге дери болдургъан жетишимлери анга шагъатдыла.

Тарых айтханнга кёре, эртте заманда Къытайны бла Румну (Византияны) арасында аймакълада, тюрк-монгол тайпала жашагъан жерледе, кёп тюрлю биригиуле, къауумла, къыралла болгъандыла. Сёз ючюн, Юйсюн деген къырал, тюрк къагъанатлары, Хорезм деген патчахлыкъ, Къыпчакъ бирлиги («Дешт-и-Къыпчакъ»), Алтын Орда, (Акъ Орда, Кёк Орда).

¹ *Инжиу* – Сунжа черек.

² *Темир къабакъ* – Дербентни алгъыннгы аты.

Не медет, IX-чу ёмюрню башында араплыла Орта Азияны бла Къазахстанны жерлерин ууучлай башлайдыла. Бир талай жылны ичинде кёп къан тёгюледи. Араплыла ол жерли халкълагъа зор бла бой салдырадыла. Араплыла, бир деп бир жандауурлукълары болмай, халкъны тюп этерге жетдиредиле. Аланы маданиятларын мурдору бла къурутурга кюрешедиле. Хорезмли алим – Абу-райхан Ал-Беруни (973–1048) X-чу ёмюрню башында «Ётген тёлюню эсгертемелери» деген китабында былай дейди: «Къутайба бин Муслим Аль-Балики, не амал да этип, бурундан келгенни къурутду, жокъ этди, хорезмилени жазыу-сызыуларын, китапларын, байламларын да кюйдюрдю; дин къуллукъчуларын, таурухла-хапарла билген адамларын, илму байлыкъларын саулай гунч этди, хорезмилени исламга деричи тарыхын толусунлай жерге басдырды, аны бусагъатда киши да билмейди». Араплы ууучлаучула уруш бла алган жерлеринде хар затны кеслерича этгендиле. Болсада халкъ мюлк маданият жангыдан айныгъанды.

X–XII ёмюрле да Орта Азияда шахарла, элле ишленип, ол жерли халкъладан белгили алимле, жазычула чыгып, илму ишле, тюрлю-тюрлю адабият чыгъармала жазып, келир тёлюлеге жетдиргендиле. Мухаммед Хорезми, Абу-насыр Аль-Фараби, Абу-райхан Аль-Беруни, Абуғъали ибн-Сина, Рабгъузи, Махмут Къашкъари, Къожа Ахмет Яссауи, Баласагъунчу Юсюп, дагыда аллай алимле бла жазычула эдиле ала. «Багъдат шахарда муслиман къыралланы адабиятчыларыны бла алимлерини кёбюсю Жууукъ Чыгышдан бла Орта Азиядан келгенле болгъандыла», – деп жазады белгили алим, академик В.В. Бартольд.

Арап адабият бла илмуну тарыхында Аль-Сыгъанакъи, Аль-Туркестани, Аль-Къыпчакъи, Бин-Тюрк деген алимлени бла жазычуланы атлары тюбейдиле. Оруслу археолог А. Якубовский «Сыгъанакъны хурттаклары» деген уллу ишинде Сыгъанакъи деген бир жырчыны, ол Багъдатда жашагъанлыкъга, кесини туугъан жерине, Ата журтуна тансыкъ болуп жазгъан бир назмусун, сёзюн сёзюнлей кёчюрюп, юлгюге келтиредиле:

*Алгъын бу мамыр, эркин эл эди,
Билимдиле жашау этген жер эди.
Мындан «ныгъаяны» жазгъан ахын чыкъгъанды,
Мындан «кидаяны» женгиллетген алим чыкъгъанды,
Энди бизге къайтыр байракъ насып болса,
Биз жаланда Сыгъанакъда жашар эдик¹.*

Кертиди, тюрк тайпаланы ол кезиудеги адабиятлары арап тилни къатышыуу бла, арап харфла бла жазылгъанды. Алай болгъанлыкъга, арап адабиятха аууп кетмегенди. Кеслерини эрттеден келген төрелерин,

¹ «Орта Азия бла Къазахстанны айтхылыкъ алимлери», («Къазахстан» басма, Алма-Ата, 1964 г. 24 бет.)

адетлерин жалгъашдырып, жангы заманга кёре жангыртып, ёсдюре баргъандыла. Тюрк тайпаланы бла улусланы эртте жазылган адабият юлгюлерин – «Огъуз-наме», «Мухаббат-наме» деген чыгъармаланы орусла алим А.М. Щербак тинтип чыкыгъанды. «Огъуз-наме» XI ёмюрде уйгъурлуланы заманларында жазылгъанды.

Экинчиси уа XIII ёмюрде арапылыла, монголлула бийлик этген заманлагъа тюшеди. Алай экисини да тил, адабият мурдорлары бирдиле. Экиси да эки башха-башха ёмюрню суратлайдыла дегенни айтады.

Ол заманлада, жер-жерли халкъла бла тенгleshдиргенде, арапыланы маданиятлары бийик эди. Монголлуланы маданиятлары уа, арапыланы угъай, башха халкъланы маданиятларына окъуна жетмей эди. Аны себепли барган жерлеринде арапылыла бирсилеге кеслерини маданиятларын жайгъан эселе, монголлула бийик этген жерлеринде аны гунч эте болгъандыла. Алай бла, XIII–XIV ёмюрледе маданият бла илму хазна ёсмегендиле. Жангыдан тиргизилген шахарла, элле, маданият арала да, Алтын Орда чачылгъандан сора, тюрлю-тюрлю урушланы хаталарындан жер бла тенг этилгендиле. Бир-бир алимле, жазыучула, бу биз сагъынган затлагъа, адабият чыгъармалагъа терс кёзден къарап: «Алада бизни юлюшюбюз жокъду, иги ангылашынмайдыла», – дейдиле.

Бу затха француз, орус, белорус, украин жазма адабиятланы тарыхчылары шагъатдыла. Французлуланы жазма адабиятларыны кёбюсю француз тилде угъай, латин тилде жазылгъанды. Орус, белорус, украин халкъланы эрттеги адабиятларыны юлгюлери уа алагъа хазна ангылашынмагъан, килисачыла юрюютген славян тилде болгъандыла.

Тюрк тилли миллетлени эски адабиятлары, илму ишлери чагъатай тилде жазылгъандыла. Алай аланы къарачай-малкъар тилге жууукъ-лулклары, ангылашынганларын эсе тутаргъа керекди. Бир къауумла суннганча, ол жаланда узбеклилени тиллери туююлдо. Чагъатай тил узбеклилени ханлыкълары тохташхынчы окъуна тюрк тилли тайпаланы адабият тиллери эди. Ол барысына да ортакъ, барысына да ангылашымлы тил болуп тургъанды. Сёз ючюн, XI ёмюрде жазылган Рабгъузини «Къыссас-ул-амбия» деген китабын алсакъ, аны тили бюгюнню къарачайлылагъа бла малкъарлылагъа бек ангылашынуулуду. Андан бир жангыз юлгю келтирейик:

«Зулайханы сабыры къалмады. Бир кюн Юсюпню бастангъа кёрюзтдо. Айтды:

– Эй, Юсюп, менинг кёнглумде бир сезим бар, кимсеге айта алмасман. Сен билермусан? – деди.

– Эй, Зулайха, сенинг кёнгюлонгдегингни мен не билейин, – деди Юсюп.

Зулайха айтды:

– Эй, Юсюп, менинг кёнглумде сенинг суююкюгюн бар, сени бегают сюеман, – деди.

Юсюп айтды:

– Мени суйсенче ёз эринги суюгюл.

Зулайха айтды:

– Мен бари сенсиз сабыр кыылмасман, нечик къарар кыылайы югре-те бергил, – деди.

Юсюп айтды:

– Онынг гыылажы сабыр туруп. Сабыр кыылгъыл, менинг юзюмге бакъмагъыл!

Зулайха айтды:

– Менинг тириклигим сенге табугъ кыылмагъанча, сенинг дида-рынгды кърмегенча тирилмеспин!!!

Юсуф Зулайхадан бу сѣзню эшитди, ерсе ѳзюню Зулайха алыдан кетерди, он кюн келмеди. Иана тангласы кюн Зулайха Юсуфха келди. Айтур:

– Эй, Юсуф, босдан бегаят кърюкленмиш, чичеклер ашылмыш, нигметлер иегурдак болмыш. Тургъул бостангъа баргъыл, ныгъметлер иегил, чичеклер истегил. Бир сагъат тамаша кыылгъыл!

Къысхасы, чагъатай тил эртте заманлада узбек тайпаны тили тую-юдю. Орта Азия бла Къзахстанны жеринде жашагъан тюрк тиллиле-ни угъай, андан тышыда жашагъанланы да ортакъ тиллериди. Батыш Европада жашагъан халкъланы адабият тиллери бир заманда латин тил болгъанды. Чагъатай тил да тюрк тилли тайпаланы тиллерича жюрюген кезиу болгъанды. Сѣз ючюн, бир къауум алимле, жазыучула Къзах-станны жеринде эрттеги сахарланы, жерлени, халкъланы атларын кес-лерине экинчи атла этгендиле: Ал-Фараби, Ал-Беруни, Ал-Къыпчакъи, Ал-Сыгъанакъи, Ал-Туркестани, Яссауи.

Андан сора да, ишни башы къайсы жазыучу не жазгъанында, къайсы алим къаллай илму иш бла кюрешгенинде, ол къайсы тайпадан чыкыгъа-нында туююдю. Ала илму ишлерин, адабият чыгъармаларын не тилде жазгъанларындады. Бу жаны бла алып айтсакъ, жазыучула бла алимле, башха-башха тайпаладан болгъан эселе да, илму ишлерин, адабият чы-гъармаларын битеу тюрк миллетле барысы да ангылагъан тилде жазгъан-дыла.

Аны себепли башда айтылгъан жазыу-сызыулагъа, жазма адабият юлгюлеге, чыгъармалагъа, жазыучуланы бла алимлени ишлерине тил жаны бла алып къарагъанда, азербайджанлылача, туркменлилача, узбек-лилача, уйгъурлулача, къыргъызлылача, къаракъалпакълылача, къзах-лылача, къарачайлыла бла малкъарлыла да, жаш тѣлюню бийик окъуу юйледе окъута туруп, ана тилибизни тарыхына эс бурургъа керекдиле. Орус, белорус, украин адабиятлада да бу тѣре болгъанды. Ала эрттеден келген жазма юлгюлерини барысына да ала ортакъдыла деп тохташды-рып, хар бири кесини адабият тарыхларына кийиргенди.

XV ѳмюрню башында Алтын Орда чачылады. Аны орунуна башха-башха ууакъ ханлыкъла къураладыла. Анга кѣре жамауат-саясат тюр-лениуле боладыла. Хар бир ханлыкъны маданияты, тили, адети-тѣреси тюрлю-тюрлю жашау болумлагъа кѣре айныйды. Хар халкъ кесини энчи адабият тилин къурайды. Эрттеги адабият юлгюледе, магъана жаны бла

алып кыраганда, бирлик жокъду. Аланы кёбюсю, ол заманлада ханланы, акъсюеклени, оночуланы махтай келип, Аллахха табынуу ниетде жазылганды. Аны алайлыгы ол кезиуде жамауат болумла бла байламлы болганын эде тутаргъа тийишлиди.

Академик Е. Бэртельсни айтыуна кёре, не халкъны да адабиятыны тарыхын тинтгенде (тил бла адабият бир бирсиз болмайдыла), аны тили ол заманда бирси тюрк миллетлеге да ортакъ болганын айтып, бурунгу жазыу-сызыулары, адабият юлгюлени, айырма жазычулары, жырчылары чыгъармаларын ангылатыудан башларгъа керекди. Сёз ючюн, биз V–VIII ёмюрледен бери сакъланган, юслеринде жазыулары болган сын ташланы билебиз. Ала Орхон, Енисей, Талас череклени жагъаларында арамей, уйгъур харфла бла жазылгандыла, ол сын ташланы кызылып жазылган жазыуларында, бирде жокълау этгенча, бирде махтау салганча сёзле, назму тизгинле, нарт сёзле тюбейдиле. Ол сынланы адабият жаны бла бек магъаналылары, бек уллулары Кюлтегиннге, Билге кыалганнга, Тонукёкге аталган эсгертмеледиле.

Алада VIII ёмюрде бек уллу кыралны – Тюрк каганатны тюрлю-тюрлю атаууларыны бир бирлери бла демлешгенлери, башха кыралла бла урушханлары айтылады. Тил, илму жаны бла тинтип кыраганда, ол жазыулары тиллери кырачай-малкъар тилге бек жууукъду. Ма юлгю; «Тэнгри тэг болмыш тюрк Билге кыаган бу эдгз олуртым, сабумын тюкети эшитгил...» (Тейрича, тейриден жаратылган, тюрк Билге кыаган, бу чакъда олтурдум (тахтагъа), сёзюмю барыгъыз тюгел эшитигиз), – деп башланады Кюлтегиннге аталган эсгертмеде жазыу. «Мен айтхылыкъ Тонукёкме» деп башланган Тонукёкню хурметине жазылган эсгертмени жазыуунда уа сейирлик тенгешдириуле, эпитетле, метафорала, нарт сёзле, афоризмле кёпдюле. Бек эртте заманлада кыуралып, тюрк тукъумлагъа белгили болуп келген таурухла да аз туююлдюле. Аладан бек магъаналысы, бир кыауум тилге да кёчюрюлюп, китап болуп чыкыган алф баба Къоркъутну тауруху. Алай ол таурух тюрк тилли тайпаланы араларында IX ёмюрде кыуралганнга ушайды. Нек десенг, арапыла Орта Азиягъа бла Къазахстаннга уруш бла кирип, муслиман динни зор бла алдыргъынчы окъуна, ол таурух айтылып турганды. Алф батыр Къоркъутну юсюнден таурухда арап сёзле жокъдула.

IX ёмюрде уа эм иги адабият юлгюге Огъуз кыаганны ата-бабаларыны ёмюр тарыхларын, аланы жигитлик ишлерин баям этген, «Огъуз-наме» саналады. «Огъуз-наме» эртте заманлада этилгенликге, кыагытха (уйгъур жазыу бла) IX ёмюрде тюшгенди. XIV ёмюрлеге дери уа кёп тюрлю кёчюрмеледе окъулуп келгенди. Аны тили кырачай-малкъар тилге бек жууукъду. Юлгюге муну окъуп кёрейик: Кене чериг бирле Огъуз кыаган Итил деген мюрен (ге кечти). Итил деген бедюк бир мюрен туруп. Огъуз кыаган аны кёрдю, такъы деди ким Итилни усугъудан нечюк кечербиз деп деди.

Черигде бир й (а) кшы бег бар эрди. Анынг аты Улуг Орду бек эрди, Узлугъ укълугъ бир эр эрди. Кёрдю ким (къудугъуда кёб телим)

таллар кёб телим йыгъачлар (бар эрди: Ошбу бек...) ошул йыгъачлар, кести, йыгъачларда йатты, кечти. Андан сонг, Огъуз, кьагъан севинч этти, кюлдю. Такъы айтты ким ай сен мунда бег болун, Къыпчакъ деген сен деб деди. Такъы илгеру кетти. Анданг сонг Огъуз кьагъан кене кёк тукълукъ жаллугъ эркек бёрю кёрдю. Ошбу кёк бёрю Огъуз кьагъаннга айтты ким эмди чериг бирле мундун атла Огъуз. Аглаб эл кюнлерни келдюрюл, мен сенген башлаб йолны кёгюрюрмен деб деди. Танг эртте боллукъта Огъуз кьагъан кёрдю ким эркек бёрю черигининг тапукъаларыда йюргюде турур. С(е) винди, йлгеру кетти. Огъуз кьагъан бир чокъу айгъыр аткъа мине турур эрди. Ешул айгъыр атны бек чок сев(е) йюрюр эрди. Жолда ошбу айгъыр ат кёзден йитю кьачты, кетти мунда улугъ тагъ турур. Огъуз, кьагъанны Муз тагъ ичиге кьачты, кетти. Огъуз кьагъан мундан кёб чагъы эмгек чекуб турду: Онунг башы согъукътан ап акъ турур. Аны ючюн анынг аты муз тагъ турур. Жюрюгюде согъургъуда онга эр эрди. Ошул бек тагъларгъа кирди, йюрюдю. Токъуз кюн дюн сон, Огъуз кьагъаннга айгъыр атны келтирдю. Муз тагъларда кёб согъукъ болубдан ол бег кьагъардан сарынмаш эрди, ап акъ эрди. Огъуз кьагъан сев(и)нч дерле кюлдю, айтты ким ай сен мунда беглерге болгъыл башлыкъ, (ме) М(е)нглеб сенге ат болсун Къагъарлыкъ, деб деди. Кёб эрди сен сойуркъады, илгеру кетти. Сёз Минги тауну юсюнден баргъанды.

Кёне йолда бедюк бир юй кёрдю. Бу юйнюнг тагъамы алтундан эрди, тунглюкълары такъы кюмюштюн кьалыкъ (а)лары темюрден эрдилер эрди. Къапулугъ эрди аякыгъч йокъ эрди. Черигиде бир й(а) кшы чебер бар эрди, анунг аты Тёмюрдю кьагъул деген эрди. Анга жарлыкъ кьылды, ким сен мунда кьал, ач. Кьалыкъ(а) ачгъундун сонг кел ордугъа деб деди. Мундан анга Къалач ат кьойду, илгерю кетти ¹. Былайда биз нени башын ачаргъа сюебиз? Уллу Орда сагъынылып, Эдил черегинден ётюп келип, Кюлтегинни Буз тау дегени Минги тауду.

Темир къапугъа жетгенин а кеси айтады, анга даулаш жокъду. «Къалач деп айтады», – дегенни юсюнден да сагъыш этерчады. Тюрк тилледе кьысыкъ тауушланы алмашынууларын эсге алсакъ, «Къарап, къарча» деп ангъларгъа окъуна боллукъду. Эртте замандан келген адабият юлгюле жаланда поэзияда болуп кьалмагъандыла. Ол заманда проза бла жазылгъан чыгъармалада да тюбейдиле ала. Аладан бири Рабгъузини «Къыссас-уламбия» деген китабыды. Ол кёп хапардан кьуралгъан жыйымдыгъыды.

Махмут Къашкъари жыйышдыргъан «Диуани лугъат-ат-тюркю» да XI ёмюрню эсгертмесиди. Анда эки жюз бла токъсан бир нарт сёз, юч жюзге жууукъ назму строфа барды. Аланы бир къауумлары – эртте заманладан бери бирден бирге айтыла келгенле эселе, бирсилери уа Къашкъарини заманында жашагъан назмучулары чыгъармаларындандыла. Бир сейир: сёзлюкде берилген нарт сёзлени бир къауумлары бюгюн да къарачай-малкъар тилде тюрленмей сакъланандыла.

¹ Юлгюле эм текстле «Эрттедеги адебиет нускъалары» деген китапдан алыннгандыла. «Мектеп» басма. Алма-Ата, 1967.

Юлгю: «От десе, агъыз куймас». – «От дегенликге, аууз кюймез». «Къурукъ къашукъ агъызгъа ёламаз». – «Къуру къашыкъ ауузгъа бармаз». «Неча йитик бичакъ эрсе, ёз сабын ийанумас». – «Не жютю бичакъ эсе да, ёз сабын жонмаз». «Тагъ тагъкъа къабушмас, киши кишиге къабушады». – «Тау таугъа жолукъмаз, адам адамгъа жолугъады». «Йазида бёрю улиса, эвда итни багъры тартишур». – «Тюзде бёрю улуса, юйде итни баууру бурур». «Къоркъмиш кишиге кьой башы кьош кёрюнюр». – «Къоркъакъ адамгъа кьой башы кьош кёрюнюр» «Бөш эранакъ тюз эрмаш». – «Беш бармакъ тенг болмаз». «Бир тюлкю тэрисин икимю соймас». – «Бир тюлкюню териси эки кере союлмаз». «Иалинукъ огълы йокъазур, эзгу ати къалир». – «Иги улан кеси ёлсе да, аты къалыр». «Арслан къариса, сичкъан ётюн кёзазур». – «Аслан къартайса, чычхан тешикни марар».

Энди ол сёзлюкден бир къауум сёзню къарачай-малкъар тилде жюрюген сёзле бла тенгleshдирип кёрейик: алдади – алдады, алма – алма, ана – ана, алиш – бериш, алыш – бериш, анда – анда, ара – ара, аркъа – аркъа, экач – эгеч, эмди – энди, эн – эн, эр – эр, киши – киши, бай – бай, балчыкъ – балчыкъ, басинчакъ – басынчакъ, ит – ит, кэча – кече, минг – минг, ёкюз – ёгюз, сап – сап, сарумсакъ – сарымсах, тайакъ – таякъ, тарти – тартды, узун – узун, уя – уя, юзюм – жюзюм, юкю – уку, юн – ён, хан – хан, чабакъ – чабакъ, чыгъыш – файда, къавукъ – къабукъ, къамчи – къамичи ¹.

Аны бла бирча «Диуани лугъат-ат-тюркде» Абу, Бектур, Йафас, Салим, Тюрк, Къумукъ дегенча адам атла: арап, башкъурт, булгар, огъуз, рус, сувар, тат, татар, таджик, тюрк, туркмен, уйгъур, фарс, къарлукъ, къыргъыз, къифайакъ дегенча халкъланы атлары; аны кибики Афрасиаб, Баласагъун, Бешбалыкъ, Бухар, Кашмир, Талас, Макка, Мерб Орда, Сайрам, Самарканд дегенча, тарыхда эрттеден белгили шахарланы атлары кёп айтылады. Дагъыда къыралланы, тенгизлени, кёллени, череклени, жулдузланы, жерлени, эллени, жайлыкъланы, жолланы, ауузланы атлары китапда бек кёпдюле. Къарачай-малкъар тилге жууукъ, ангылашымлы болуп, андан кечирек жазылгъан сёзлюкле да бардыла.

Аладан бирине – ёмюрде Абу Хаян жыйышдыргъан «Китап аль-ийдракълисан аль-Атракъ» деген тюрк-арап сёзлюкге эс бурурчады. Жыйышдыргъан бир-бир сёзлени, «къыпчакълыланы», «огъузлуланы», «туркестанлыланы» деп белгилегенди. Аны кибики, Жамал – Абдуллах ат-Тюркини арап-тюрк-къыпчакъ сёзлюгюню да (XIV) уллу магъанасы барды. Сёзлюкню жыйышдыргъан кеси да тюрк тили тайпаладан эди.

XII ёмюрню аягъында Чыгъыш Туркистанда чыкъгъан Ахмет Югънакъи деген назмучуну «Хибат аль-хакаик» деген поэмасыны тили да бек сейирди. Бу чыгъарманы тили Ахмет Яссауини чыгъармаларыны тилинден башхаракъды. «Къудатгу билигни» тилине жууугъуракъ.

¹ Дивани лугъат-ат-тюрк – Ташкент, 1967 ж. , 387, 391, 397, 401 бетле.

XIII ёмюрню ал жанында Орта Азияны бла Къзахстанны жерлерин монголлула аякъ тюп этип, тюрк тилде чыгыуучу адабият ара Алтын Ордагъа кечеди. Алай бла, XIV ёмюрде адабият тарыхында жангы заман – бир жанындан Алтын Орданы бла Мысырны, экинчи жанындан а Орданы бла Хорезмни заманлары башланады. Ол заманда жазылгъан адабият эсгертмелени кёбюсю къатыш тилде чыкыгъандыла. Алай алада кыпчакъ тилден кирген сёзле кёбюрек эслендиле.

XIV ёмюрде «Мухаббат-наме», «Нахдж аль-фарадис» Дурбекни «Юсюп-Зулийхасы», Яссауини «Хикмети» жазылгъан тилге жууукъ тилде кьуралгъан жырла, дастанла белгили болгъандыла. Ол заман бла байламлы сёз баргъанда, жангыз аланы угъай, «Кодекс Куманикус» («Кыпчакъ тилни сёзлюгю»), «Гульстан бит тюрки» дегенча кыпчакъ тилде чыкыгъан чыгъармаланы да айтыргъа боллукъду.

Эртте заманлада жазылып, кьарачай-малкьар тилге жууукъ ортакъ эсгертмеледе чыгъармала быладыла. Илму жаны бла тинтиле келсе, быладан сора да аллай затла табылырларына сёз жокъду. Бу биз атларын сагыннган чыгъармаланы тинтген алимле аланы барысына да тюрк миллетлени ортакъ хазналарынача кьарайдыла. Белгили тюрколог Э. Наджип «Тюрк тукьумлу халкъланы эртте замандагъы жазма адабиятларын тохташдыргъанда, бюгюннгю татар башкьурт, узбек, къзакъ, туркмен, азербайджан халкъланы ата-бабаларыны бирлери аз, башхалары уа кёбюрек юлюш къошхандыла. Аны себепли бу атлары айтылгъан халкьла ол эртте этилген адабият юлгюлени иелерине тергеледиле», – деп жазгъанды.

Бек эртеги тюрк жырланы-назмурланы уста тинтген, фахмулу тюрколог И.В. Стеблева: «Эртеги тюрк поэмала тюрк халкъланы адабиятларыны айныуун ачыкъ кёргюзтген сейир ишледиле. Нек дегенг, бурунгу тюрк тилде жазылгъан назмурланы кьуралыуларында бла бюгюннгю тюрк миллетли халкъланы назмурларыны тизилиулеринде хазна башхалыкъ жокъду. Эртеги дастанланы бла жигитлик жырланы араларында байламлыкъ «Алпамысда» ачыкъ кёрюнеди», – деп жазады. Бурунгу тюрк адабият эсгертмеле бусагъатдагъы тюрк тамырлы халкъланы барысыны да ортакъ хазналары болгъанларын айгъакълагъан кёп илму иш жазылгъанды.

Алайды да, кьарачай-малкьар тилни тамыры бек терендеди. Бурунгу тюрк тилли адабият эсгертмеледен келе келген ана тилибиз энтта, жашау юлюшлю болуп, бирси тилле бла тенг турлугъуна ишек жокъду.

ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир

ИНГУШНУ ЖИГИТ КЪЫЗЫ

Ингушлу къыз Лайсат Байсарова 1920 жылда Галашки элде туугъанды. Лайсат совет властыны юлгюлю партия къуллукъчусу, Ворошиловну уста мараучусу, Минги таугъа чыгъыуда биринчи тиширыу альпинист болгъанды. 1939 жылда Минги тауну тѣппесине ёрлеуде, Лайсат Совет Союзну партиясыны айырма къуллукъчусу чеченли жаш Ахметхан Байсаров бла танышады. 1940-чы жылда Москвада битеусоюз зришиуледе снайпер ушкок атышыуда Лайсат ючюнчю жерни алады, Ахметхан а – бешинчи. Ала бирге юйюр къурайдыла.

1944 жылда чеченлилени кѣчюретиле. Ингушлу къызгъа уа кѣчкюнчюлюкге болушлукъ этерге буюрадыла. Районда тыйгъычсыз айланыр ючюн а, пропуск бередила. Ол Ата журтун бек суйгенди. «Мен чексиз ышанама Лениннге, Сталиннге да ийнанама», – деп айтыучу эди.

23 февральда агитация ишден юйуне къайтханда, ол юйюрюн тапмайды. Андан сора ангылайды совет власть аны сатханын. 141-чи полкнун горно-стрелковий дивизиясыны штабыны генерал-майору Николай Михайлович Буланов эсге тюшюрети: «Бу иш Итум-Къалада болгъанды. Чеченлилени кѣчюрюлюкчюлерини юсю бла штабда уллу жыйылыу бола тургъанлай, Церетелини чакъырыуу бла Лайсат залгъа кирип келеди. Кѣм-кѣк кѣзлю, ариу санлы ёхтем къыз олтургъанлагъа бир алаамат кѣрюннген эди. Буйрукъ бергенча, ала барысы да къобадыла. Лайсат Байсарова деп, ол кесин танытды. Ол ариу къылыкълы, акъыллы, тюз кѣллю, низамлы тиширыу эди. Бирибиз да андан хыйлалыкъ сакъламай эдик». Алай 23-чю февральда 1944 жылда ол бизни жауубуз Хасан Исраиловну лагерине къачады. Исраилов бийик билимли, белгили адвокат болгъанды. Анга 43 жыл бола эди. 1941 жылда къозгъалыуланы къурагъаны ючюн а, эки кере сюдге тюшгенди. Немецчилени тасхачысы эди.

Лайсат аны къауумуна къошулады эм аны болушлукъчусу болуп тохтады, арсланча сермешеди, кѣп адамыбызны жояды.

Аны «жокъ этерге» деген оноуну толтура, биз кѐп амал излей-биз, алай ол кесин тутдурмайды. Лайсат 9-чу мартда Ахметхан бла бирге Шаро-Аргон суудан ѳте баргъан энчи къауумну аллын тыяды. Ала Химоя гарнизоннга жашыртын буйругъу бла къагъыт элте эдиле. Уруш этип, къагъытланы аладыла. Дагъыда ол кезиуден кесини бир эсгериую: «Манга энди къоркъур зат жокъду. Жашауум жаш заманымдан окъуна бузулгъан эди, къачып жер-жерледе айланыудан да, къыйынлыкълардан да къутулдукъ. Бери Итум-Къалагъа шош жашау этерге келгенме. Мени халкъыма этилген артыкълыкъла ючюн мен кючюму да, къарыууму да аямагъанма. НКВД-ны аскерчилерине дерт жетдиргенме. Халкъымы аллында мен таукелме, уялыр затым жокъду, – дейди Лайсат. – 1944 жылны июль айында Пеш-Гамхой хуторну къатында биз сегиз аскерчини къыргъанбыз, – деп бардырады ол андан ары хапарын. – Августда уа кериуанны жокъ этгенбиз. Ала кѳчюрюлгенлени юйлерин тонагъан эдиле.

Шаро-Аргон элчикни къатында арбада ючеуленни эследик. Мен баш ием бла аланы алларын тыйдыкъ. Церетеллини пропускун кѳргюзтюп, буйрукъ бердим: «Къолларынгы ѳрге тут!». Асыры къоркъгъандан аскерчи къыз арбадан тѳнгереп, тюбюне сюркелди. Биз аланы жокъ этип, арбада зынтхы машокда «совершенно секретно» деген къагъытла тапдыкъ. Бу ишни толтургъаныбыздан сора, Исраилов бизге толу ийнанган эди.

Жаз жылыу келе башлады. Тѳгерекеде уа тоналгъан юйле, иесиз малланы къычырыкълары, итле улугъан эм арба къыжылдагъан тауушла. Уручула тонагъан хапчукланы ташып, уялмай, къууанч эте эдиле.

Шунды элни къатында биз тѳртюбюз – мен, Ахметхан, Абу-бакар Бахоев эм Яхья Мамедов – аллай адамланы тыйдыкъ. Ала, тобукъланып, бу жолдан сора бери къайтмазгъа деп, ант этдиле.

Ушок тауушланы эшитип, НКВД-чыла автоматлары бла бизге чапдыла. Бирси жанында уа – чынгыл къая. Ала тѳгерегибизни алдыла, биз ала бла сермешип башладыкъ. Къолубузда уа – ушокла бла кѳзюлдюреуюк.

Ол элчикни къыйырында тау башында биз аланы жокъ этдик. Тар жолчукдан къутулуп, жаяу жолда аллыбызгъа эки солдат бла офицер чыкъдыла. Бизни аскер кийимлерибиз болгъаны ючюн, ала бизни бла саламлашдыла. Абубакар Бахоев къамасы офицерни бла бетине урду. Ол къырал къоркъуусузлукъны тамата лейтенанты Фирманов эди. Аскерчиле алайдан къачдыла.

Совет власть бизни жерибизни, кьууанчыбызны, эркинлигибизни, тауларыбызны, тау хауабызны сыйырып алгъанды. Жерибизни сыйын тюшюрюп, адамланы жашауларын бузгъанды.

Мен Ленинни чексиз сыйын кёргенме. Алай «мени кьыралым» манга жау болгъанды. Дертими жетдирир ючюн баргъанма Исраиловха да. Бу иште мен миллетибизни чынтты адамлары бла танышханма – Магомет Идрисов эм бир элчим Ахмед Хучбаров бла. Мен аланы араларында байламлыкъ жюрютюп тургъанма. Ала адамланы насыплы этерге деп кюрешгендиле. Ата журтну чынтты жашлары эдиле ала», – дейди ол.

Лайсат Байсарова Гюржюге кёчюп, эрини тукъумун алады. Эки кьызчыгы да болады. Эри ёлгенден сора, ол эки уллу кьызын да кьоюп, кесини суйген жерине Чеченнге Итум-Къала элчикге кьайтады. Лайсат 2005 жылда Итум-Къалада ауушханды.

Барды бизни аллай эркинлигибиз, Лайсатча аллай адамларыбыз бла ёхтемленирге эм аланы билирге бизни баш борчубузду.

МЫЗЫЛАНЫ Аминат

БИЛИМНИ БИЙИКГЕ САЛГЪАНЛА

Жанхотия элни школу бир тап жерде орналыпды. Аны проектин хазырлагъан адам билим берген жер кюн тууушда болургъа кереклисине эс бургъанча эди. Тюз кюн жарыгъыча кереклиди билим хар инсаннга. Тынгылы билими болгъанны жашау жолу жарыкълай, жарыгъанлай да тургъанын жашау кеси кёргюзтюрге келеди. Дуния башын жарытхан кюн эсе, окъуучуланы, билим берип, жюреклерин жарытхан а устазды. Мында аллай устазла болгъанларын ата-анала айтып билебиз. Къулийланы Магометни къызы Жаннет бу школда окъутуу-юйретиу жаны бла директорну экинчисиди. Географиядан дерслени береди. Энди Жаннетланы тёлюге, республикадан чыкъмай, билим алыргъа онгла къуралгъан эдиле десем, ол тюздю. Биз орта билим алгъан кезиуде КъМКЪУ-да школда къайсы дерсни да берирча устазланы хазырлай эдиле. Алай нек эсе да географияны дерслерин берирча устазла хазырлагъан жер а жокъ эди. Ол усталыкъны сайлагъанла республикадан тышында билим ала эдиле.

Айтханыбызча, КъМКЪУ-ну педагогика колледжинде, Жаннет окъуун бошаргъа, география бёлюм ачылды. Школну иги бошагъан къызгъа анда окъугъан къыйын туююл эди. Аны да айырмалы бошап, элине къайтады. 2005 жылдан бери уа суйген устазлары бла бирге кеси окъугъан школда ишлеп башлайды. Биринчи кюнден да, хар дерсге тынгылы хазырланып, окъуучуланы жюреклерине жол табып, кесин суйдюргенди. Дерслеринде жер жюзюнде къаллай миллетле, къаллай къыралла, жер-суула болгъанларын билдиргенди.

– ЕГЭ-ни бергенде, география болмагъаны себепли, сабийле дерсге уллу кёл салып хазырлана болмазла дегенимде, Къулийланы къызлары былай айтды:

– Интернетге кирип, хар неден ангылаулары барды. Биз телефонла бла школда хайырланыргъа къоймайбыз. 8–9-чу класлада КъМР-ни географиясындан дерслеримде сохталарым, табийгъатха чыгъып, дерслени анда бардырлыгъымы тилейдиле, алай табийгъатха чыгъып, дерс бардырыр онг табалмай турабыз. Сабийле бу тийредеги тау, агъач, жер-суу атланы да

Суратда (солдан онгнга): школну директору Геккиланы Нюржан эм географиядан устаз Къулийланы Жаннет.

иги биледиле. Башха тау ауузлада болургъа итингенлерине да бек къууанабыз.

Окъуу китапла, картала, географияны дерслерин бардырыргъа башха керекли затларыбыз жетишедиле. Алай кеси республикабызны географиядан дерс китабы къыйын тил бла жазылгъаны себепли, бир кесек къыйналабыз. Билимибизни ёсдюрген курслада ол кемчиликлени юсюнден айтыр ючюн да къалмайбыз. Алай алыкъа ол зат бла байлымлы зат этилинмейди.

Устазны бу сёзлеринден сора билим бериу жаны бла хар затыбыз да тап болмагъанын ангылап, сагъышха къаласа. Жюрегинде тынчлыгъы, тамблагъа ышаныулу кёз къарамы болмагъан, иш хакъы аз болгъан устазгъа жарсымай не этгин. Ара мюклени чачардан алгъа, аланы таматаларыны, ишчилерини да сагъышлы къарамлары кёз аллынга келип къаладыла. Бююнлюкде уа ол сагъышда устазладыла.

Биз ушакъ бардыргъан кюн битеу къыралда географиядан диктант жаза эдиле. Бу школну устазлары, сабийлери да ары къатышмадыла. Алай жылны ахырында боллукъ олимпиадагъа къыстау хазырлана тургъанларын айтдыла. Окъуу юйде болгъан-

да, энди къаллай тюрлениуле болгъаныны юсюнден директор Геккиланы Нюржан, аны экинчиси Къулийланы Жаннет да айтдыла.

– Биз, окъуубуздан юйге келип, устаз манга былай айтханды десек, ата-анабыз бизге уруша эдиле, – дейди Жаннет Магомедовна. – Шёндою ата-анала сабийлерине жукъ айтырыкъ туюлдоле. «Мени сабийиме алай нек айтханса?» – деп, школгъа келликдиле. Ол затны хар орта кюн бардырыучу жыйылуларыбызда кёребиз. Дерслеге телефонсуз келирча оноу чыкъгъанлы анга къажан тургъан ата-анала бар эдиле. Сабийлери элден тышына бармагъанларын, Жанхотияда алагъа бир хата болмазлыгъын ангылатып, телефонладан кючден айыра турабыз.

Устазла бла ата-аналаны араларында байламлыкъ, бир бирни ангылаулукъ алай бла тохдашдырылады. Устазны иши не къыйын болса да, Жаннетча ишлерин суйген устазла ишлеринден тунгюлмейдиле, дерслерине, окъутхан сабийлерине кюн сайын да ашыгъып, суйюп барадыла. Билим бериу бла байламлы соруула тинтирле, устазны ишине да кёз къарам да тюрленир, устаз да, алгъынча, бек сыйлы усталыкъгъа саналыр, анга кёре, намыс да берилир деген ышаныулукъ барды.

МАМАЙЛАНЫ Алий

ЖУБОЛАНЫ ЖАНБОЛАТ

Дуняда сени къатынгда къууанчынгы, жарсыуунгу да бѣлген, санга билеклик этген, байрамынга уа жарыкълыкъ, оюн, нюр кѳошхан татлы тенгинге жетген не барды!

Бизни халкъда бош айта болмазла «Темир юйге да керекди темир чюй» деген айтыу сѣзню. Былай ышанлап, эсге алып къарасанг, бу нарт сѣзню терен магъанасы баямды. Башхача айтханда, адамгъа адам кереклисин ачыкълайды.

Халкъыбызда уста, фахмулу жырчыларыбызны саны ѳсе баргъаны къууандырады. Жуболаны Жамалны жашы Жанболат да хунерли, чынты уланларыбыздан бириди.

Ол Саратовда Л. В. Собинов атлы консерваторияда окъуп келип, бюгюнлюкде КъМР-ни Музыка театрыны солистиди, композиторду, жырчыды.

Бюгюнлюкде Жанболат игилик этерге итинген адамланы къауумунданды. Аныча адамланы барлыкъларында ташланы кетерип, жолларын тап этерге итинирге керекди миллетибизни хар инсаны да. Ол бир фахмулу адамгъа билеклик этерге кюрешиген жашиды. Кеси да жюреги миллети ючюн ургъанладанды.

Жанболатны жууукъларында жырчылары кѳн борлгъанды. Къан бла кирген жан бла чыгъады дегенлей, аны фахмулулугъуна аланы да юлюшлери болур эди. Андан бир зат чыгъарыгъы гитчелининден окъуна белгиле эди. Алай бла аны жырларына халкъ бек сюйюп тынгылайды.

Ич дунясын алып къарасакъ да, аны халаллыгъы, жюрек тазалыгъы адамлагъа кюн жарыгъыча тиедиле. Ишексизди, Жанболатдача игиликни, кертичиликни жол нѳгер этген адамла болмасала, жашау татыусуз, жарыкълыкъ боллукълар болур эди. Бюгюн ол мени ушакълар нѳгеримди.

– Жанболат, биринчи кере сахнагъа къачан чыкългъанса?

– Бек биринчи сахнагъа туугъан элимде Хабазда чыкългъанма. Маданият юйде кесими сынагъанма. Ол сынауума устазым Къазийланы Баттал уллу кѳошумчулукълар этгенди. Школда окъугъанымда да жырлай тургъанма тюрлю-тюрлю жыйылыулада. Ол заманда, бек биринчи, Юрий Шатуновну «Детство» деген жырын айтхан эдим.

– Россейде бек белгиле окъуу юйде билим алгъанынгы билебиз, аны юсюнден айтсанг эди.

– Элде жырлай келип, Нальчикде музыка окъуу юйге билим алыргъа келеме.

Анам, устазым да билимими ёсдюрсем суйгендиле. Культураны эм искусствону колледжине келип, Таукенланы Галинагъа тюшеме. Ол мени кёп затха юйретгенди. Тенор ёнюмю салгъанды. Тёртюнчю курсда классика операланы жырлап тебирегенме. Тёртюнчю курсну ахырында бийик билим берген юч окъуу юйден бирин сайларгъа онг болады. Мен Саратов консерваторияны мажал кёрюп, ары окъургъа кетген эдим. Анда устазым СССР-ни халкъ артисти Леонид Сметанниковну сохтасы болгъанды. Ол мени вокалга юйретгенди. Андан сора да атлары айтылгъан устазларым кёп эдиле.

– **Ананг, жууукъ-ахлунг ыразымыдыла бу сайлаунга?**

– Къарт аппам да жырлап тургъанды. Анамы, атамы жанында да болгъандыла жырчыларыбыз. Аладанмы берилген болур бу ишге хунерим деп да келеди эсеме. Болсада классика жаны бла бири да жырламагъандыла. Сау болсунла, къарт аппам, анам, жууукъ-ахлунг да ыразыдыла мени тутхан ишиме.

– **Жырларгъа уа къайсы тилде суйючюсе?**

– Ана тилибизде жырларгъа бек суюме, кесибизни чыгъармаланы башха миллетлеге да эшитдирирге итинеме. Мен кёп жерледе жырлагъанма. Аны бла чекленип къалмай, украин, немец, италиян, француз тилледе да.

– **Озгъан жылда жетишимлеринг къалайдыла?**

– 2019 жыл бек иги жыл болгъанды мени ишимде. Сергей Рахманиновну «Алеко» операсын жырлагъанма. Аны бла кёп кюресгенме, хазыр болгъанлай, Музыка театрда жырлагъанма. Озгъан жылда кёп чыгъарма жазаргъа онг болгъанды. Бек уллу жетишимим а «Травиата» операны баш ролунда жырларгъа тийишли болгъанымды. Аллах айтса, биз аны къараучулагъа жууукъ заманда саугъа этерикбиз.

– **Чыгъармачылыкъ ишингде билеклик этген адамларынг бармыдыла?**

– Хау, бек кёп адамгъа ыразылыгъымы билдирирге суюме: эллилерим Къазийланы Батгалгъа, Баккуланы Артургъа, Мусукланы Расулгъа. Мында устазым Таукенланы Галинагъа. Суйген адамларымы атларын сагъынып бошайлмам, барына да бек ыспас этеме. Сау болсунла!

– **Кесинг макъамла жазгъанынгы да билебиз.**

– Макъам салып 2007 жылда башлагъанма. Бек биринчи «Жамиля» деген жыргъа такъгъан эдим макъам. Ызы бла «Малкъарым» (сёз.: Баккуланы А.), «Къарачайым, Малкъарым» (сёз.: Семенланы З), «Алим Байсултанов» (сёз.: С. Еремеев) эм башхала.

– **Мындан ары уа не муратынг барды?**

– Халкъыбызны жангы жырла бла къууандырыргъа суюме.

– **Дуняда жолла кибик бошалмазлыкъ насыпны иеси бол! Жашау – ёрлеудю! Аны бийигине жет! Жолунг болсун!**

– Сау бол!

Ушакъны **БАЙТУУГЪАНЛАНЫ** Исмаил бардыргъанды

Къулийланы Къайсын

Маммеланы Ибрагим

Мокъаланы Муталиф

Хочуланы Салих

Аппайланы Мухаммат

Аппайланы Юзейир

Аппайланы Мажир

Махаметланы Солтан

Байсолтанланы Алим нёгерлери бла

Байсолтанланы Алим нёгерлери бла

БОЛЬШЕ САМОЛЕТОВ—БЛИЖЕ ПОБЕДА

В умелые руки сталинских союзников попадают боевые машины — плоды неутомимого труда советских конструкторов и рабочих. Это для них, храбрых летчиков, коллектив ордена Ленина завода № 18 призвал заводы страны дать фронту больше боевых машин. На крыльях самолетов, сделанных руками патриотов, сталинские соколы пронесут победу. На снимке: летчик-истребитель комсомолец ВАРСУЛТАНОВ. Он сбил уже три немецких бомбардировщика. Больше машин его молодым друзьям, вступающим в ряды стых-

Махийланы Жамал

Гочияланы Осман бла Мутчаланы Магомед

ЧАСОВОЙ СЕВЕРА 14 июня 1943 г., № 145.

БЕЙ без хромаха

СНАЙПЕР МАГОМЕД МУТЧАЕВ – КАРАЧАЕВСКИЙ ОХОТНИК – ИСТРЕБИЛ 106 ГИТЛЕРОВЦЕВ.

Звери, которых Мутчаев бил до войны...

и ЗВЕРИ, которых он бьет теперь.

Из материалов газеты "Часовой Севера" от 4.09.1942 г.

СТО СЕМЬДЕСЯТ

Воины Заполярья не раз слышали об отличной боевой работе двух друзей — снайперов Османа Гочияева и Магомед Мутчаева. Наша газета сообщала, что вдвоем они уничтожили 164 гитлеровца. Сейчас боевой счет замечательных воинов возрос.

Родина высоко оценила заслуги снайперов и наградила их орденами Красного Знамени. Незадолго до торжественного дня вручения наград снайперы уничтожили еще шесть гитлеровцев. И, получая орден из рук товарища Крюкова, Гочияев с гордостью заявил, что от его метких пуль погибло уже 87 фашистских бандитов, а Мутчаев уничтожил 83 немца. Цифрой 170 славные сыны карачаевского народа отметили знаменательную дату своей жизни — день получения высокой награды родины.

На снимке: Гочияев прикрепляет орден к гимнастерке своего боевого друга и земляка Мутчаева.

Фото Н. Черных.

КУРМАНАЛЫК В ЧЕСТЬ ГЕРОЕВ

Осман Гочияев и Магомет Мутчаев — земляки. Их родина — Кавказ. Когда настало время, они пошли в армию и попали в одну часть, стоявшую на далёком Севере.

Часть, где служили Гочияев и Мутчаев, одной из первых приняла на себя удар фашистских полчищ. На сопках Заполярья защищали сыны Кавказа нашу отчизну, свой родной Карачай. Ещё более породнила их кровь, пролитая в бою. Друзья попали в один госпиталь. Но Мутчаев поправился быстрее. Доктора сказали, что завтра его уже выписают. Когда об этом узнал Гочияев, он стал просить:

— Выписывайте и меня.

И вот друзья снова в родной части. Они уже стали известными снайперами. Магомет Мутчаев уничтожил 105 немцев. Немногим от него отстал и Осман Гочияев. На его боевом счету — 98 истреблённых гитлеровцев.

Весть о награждении друзей орденами Красного Знамени восприняли в части с большой радостью. Товарищи искренне поздравляли снайперов-гвардейцев, а командир написал родным Мутчаева и Гочия-

ева и рассказал об их замечательных боевых успехах.

Недавно в адрес нашего подразделения пришёл ответ. Колхозники писали, с какой радостью и гордостью было встречено известие о награждении их земляков орденами Красного Знамени. Письмо командира прочитали на общем собрании членов колхоза. А потом по этому поводу в ауле состоялся курманалык — народный праздник.

С утра на улицах аула царил необычное оживление. На праздник явились гости из соседних аулов. Им ещё раз прочитали письмо с далёкого Севера. До позднего вечера раздавались весёлые голоса и песни. Девушки пели о славных подвигах сынов карачаевского народа. Об этом празднике было рассказано и в областной газете «Красный Карачай».

Колхозники заверяли боевых товарищей Гочияева и Мутчаева, что в ответ на их боевые дела они с ещё большим рвением будут трудиться для нужд фронта, дадут сверх плана хлеб, мясо и другое продовольствие в фонд Красной Армии.

Гвардии капитан

А. ОБРОЧНОВ.

Из материалов газеты "Часовой Север" от 21.08.1942 г.

НА СНАЙПЕРСКОЙ ВАХТЕ

Вечером у огневой позиции мы встретили снайпера Гочиева. Сегодня он был доволен своей ваткой.

— Полный день не открывал глаз от оптического прибора и ни одного выстрела не дал,— сокрушено говорил снайпер.

Наскоро пообедав, он взял винтовку и обратно дополз по траншеям.

— Проведу всю ночь, до уж выслежу...

Однако и ночь не принесла успеха. Ни один фашист так и не высукулся. Снайпер возмозался: он дал слово сравнить счет со своим напарником Мутчаевым, пока тот обучает на курсах молодых снайперов; завтра Мутчаев уже вернется, а у Гочиева все еще нехватает одного немца.

... В предутренней туманной дымке снайперы Тимофеев и Гочиев, искусно перемолозав, выдвинулись далеко за свою оборону, удобно устроили засаду, замаскировались. И ждать долго не пришлось. Из-за холма выполз ве-

мед. Чуть в стороне показался другой. Двумя метками амстреляли оба фашиста были сражены.

Вернувшийся в этот день в подразделение Мутчаев с молодыми обученными им снайперами узнал о счете Гочиева. Теперь у его одноклассника на счету тоже значилось 82.

— Ну, будем соревноваться на равных правах, — сказала Мутчаев, — еще быстрее увеличивать счет битых фашистов.

Этой решимости они полны оба и особенно сейчас, когда немцы рвется на Кавказ, на родную их землю.

— Враг хочет разорить наш дом, — говорит Мутчаев, — так пусть же знает, что караваиды на Юге и на Севере бьют немца. Глаз у нас заматан. А теперь мы днем и ночью будем стеречь и истреблять гитлеровцев.

Вместе с земляками - караичевцами бьют немцев и остальные снайперы подразделения тов. Степанюкова.

Враг пытается уберечься о как глаз снайперов. Фашисты на всякие изощрения: то амс чучело, то каску ставят и горюк нам поднимут на кол грязный мундир.

— Большая выдержка тут на. Вот он вытолкнет из нмы грязную шапку, а сам см час и два, караулит. Думаем мы иачем стрелять, а он ту и обнаружит. Но терпение и ам у нас покрепче немецких. Ждем, пока фашист увеэ что ты ушел, и выскочит жу. Ну, тут он и пощад, — сказывает снайпер Чичиков.

Он за неделю смол кить нес.

Снайперы Лебедев и Топов одну из последних вылазок с немецкого часового.

Таких примеров в жизни подразделения много. Каждый увеличивает счет убитых немцами снайперами гитлеровцев.

Ф. МАКАРИ

Генерал Дептуланы Хаким

Полковникле Деккушланы Магомет, Багъатырланы Харун, Махаметланы Солтан, Бадахланы Аскер. 1957 ж.

Огъары Жемталаны ветеранлары

Кююкланы Магомет

Кююкланы Магомет юйдегиси Вера бла. 1942 ж.

Темирбулатланы Полина

Базоланы Саният

Хачирланы Хызир

Шоиталаны Ниязи

Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим

БАШЛАРЫ

ГУРТУЛАНЫ БЕРТГЕ – 110 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Ата журтну, сыймекликни да жырчысы. <i>Статья</i> . . .	2
ГУРТУЛАНЫ Берг. Бекир. <i>Повесть</i>	10

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАРГЪА – 85 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Тенгими юсюнден сёзюм. <i>Статья</i>	37
ТОКУМАЛАНЫ Жагъафар. Жашырын туююмчек. <i>Ханар</i>	40

ТЮРК ДУНИЯСЫ

БОТТАЛАНЫ Мухтар. Салам алейкум, Чингиз! <i>Очерк</i>	63
Омар СЕЙФЕТТИН. Жесир. <i>Ханар</i>	66
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Хива. <i>Статья</i>	71

ЖИГИТ УЛАНЛАРЫБЫЗ

Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха кӛргюзтюлюнюп, алмай кългъанла . . .	77
---	----

УММАЙЛАНЫ МУХАЖИРНИ ЭСГЕРЕ

УММАЙЛАНЫ Мухажир. Не забудем. <i>Назму</i>	104
НӚГЕРЛАНЫ Лейля. Толмагъан умутла. <i>Эсгеруле</i>	105

ӚМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

Владимир ЗАХАРОВ. Заметки о портрете М.Ю. Лермонтова, приписываемом Ф.О. Будкину. <i>Статья</i>	113
--	-----

МИЛЛЕТ АДАМЫ

КЕРТИЛАНЫ Сакинат. НӚгери таукеллик болгъан. <i>Очерк</i>	135
---	-----

ПОЭЗИЯ

ОТАРЛАНЫ Керим. Назмула	141
-----------------------------------	-----

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ Хасан. Жюрек кюйню макъамы. <i>Повесть</i>	152
---	-----

ТИЛ БЛА ТИН

ХУБОЛЛАНЫ Сахадин. Сонгура атланы энчиликлери. <i>Статья</i>	179
--	-----

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИРГЕ – 90 ЖЫЛ

Тюрк тиллени устасы	185
ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир. Эрттеги адабият эсгертмеледе къарачай-малкъар тилни энчилиги. <i>Статья</i>	192

ӚТГЮРЛЮК

МЫЗЫЛАНЫ Аминат. Ингушну жигит кызы. <i>Статья</i>	202
--	-----

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

МАМАЙЛАНЫ Алий. Билимни бийикге салгъанла. <i>Статья</i>	205
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Жуболаны Жанболат. <i>Ушакъ</i>	208

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА – СУРАТЛАДА

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (211)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*

Корректор *А. Х. Жабоева*

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 11.06. 2020.

Выход в свет 30.06. 2020. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1103 экз. Заказ № 371. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном
соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии ООО «Тетраграф»,
360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*